

**A mai magyar nyelv leírásának
újabb módszerei
VI.**

**Nyelvleírás és nyelvművelés,
nyelvhasználat, stilisztika**

Szeged, 2003. október 16–17.

Szerkesztette Büky László

Szegedi Tudományegyetem
Általános Nyelvészeti Tanszék
Magyar Nyelvészeti Tanszék
2004

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei
VI.

**A mai magyar nyelv leírásának
újabb módszerei
VI.**

**Nyelveírás és nyelvművelés,
nyelvhasználat, stilisztika**

Szeged, 2003. október 16–17.

Szerkesztette Büky László

Szegedi Tudományegyetem
Általános Nyelvészeti Tanszék
Magyar Nyelvészeti Tanszék
2004

© A szerzők, 2004

A címlapon Büky László metszete van.

Sorozatszerkesztők Büky László és Maleczki Márta

Technikai szerkesztő Sinkovics Balázs

ISBN 963 482 692 X

TARTALOM

Alberti Gábor–Balogh Kata: Az eltűnt névelő nyomában	9
Eőry Vilma: A nyelvművelés helye a nyelvtudományban.....	33
Heltainé Nagy Erzsébet: Hagyomány, nyelv és nyelvművelés.....	41
Kádár Edit: Hány <i>van</i> van?	53
Kálmán László: A nyelvművelés mint áltudomány	63
Kemény Gábor: Tendenciaszerű nyelvi változások leírása és értékelése	83
Ladányi Mária: Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötős neologizmusok „helyi értéke”	96
Nádasdy Ádám: A betegség-metafora	117
Sinkovics Balázs: A vonatkozó névmások (<i>aki, ami, amely</i>) használatáról	123
Szikszainé Nagy Irma: A kérdésalakzatok egy lehetséges tipológiája	135
Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus	143

BEVEZETÉS

A Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszékének és Magyar Nyelvészeti Tanszékének konferencia- és kiadványsorozata 1993 tavaszán kezdődött A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei címmel. Talán nem szerénytelenség azt hinnünk, hogy évtized múltán aligha szükséges az olvasót a mostanival együtt hat kolokviumról és az anyagukat bemutató kötetekről tüzetesebben tájékoztatni.

A nyelvelírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika témakörben szerveztük a 2003. évi konferenciát, amelyen, mint eddig, ezúttal is arra törekedtünk, hogy a tudományos tanácskozás fő témaköréhez kapcsolódó, nézőpontban és felfogásban különböző kutatásoknak adjunk teret, ami a jelen kötetben főként a nyelvművelés tárgyában szembevetően meg is mutatkozik. Úgy véljük: az efféle változatosság a magyar nyelv-tudományt szolgálja, amint az eddigi kötetek számos újfajta kutatómódszert követő vagy bemutató tanulmánya is tette volt.

A lektorálás, illetőleg némely előadás kéziratának el nem készülte következtében a tudományos tanácskozáson elhangzott előadások nem mindegyikét tudjuk most letenni a tudományosság asztalára.

Szeged, 2004. július 1.

Büky László

AZ ELTŰNT NÉVELŐ NYOMÁBAN

ALBERTI GÁBOR–BALOGH KATA

„Én fölneztem az est alól / az egek fogaskerekére –
csilló véletlen szálaiból / törvényt szőtt a mult szövőszéke
és megint fölneztem az égre / álmaim gőzei alól
s láttam, a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol.”

József Attila: Eszmélet (részlet)

1. Bevezetés¹

A tulajdonnév előtti „névelőzés” tekintetében kétségtelenül többféle nyelvhasználat létezik a magyarban (pl. Szabolcsi 1992: 78–9, 84; Szabolcsi és Laczkó 1992; É. Kiss 1998: 83–5). Ezeket (és általában a *dialektusokat*, *szociolektusokat*, *regisztereket*) az (esetleg egyetlen beszélőnél is) egymás mellett élő alternatív kompetenciákként – (generatív) grammatikai *mikrovariációkként* (l. pl. Gervain 2003) – kívánjuk leírni (illetve első közelítésben e leírás eszköztárát bemutatni), mégpedig a Karttunen (1986) radikális lexikalizmusát követő, többek között (pl. Alberti és tsai. 2003) e szegedi fórumon is (Alberti 2000, Alberti és tsai. 2002) bemutatott *totálisan lexikalista* generatív nyelvtan (GASG) segítségével, Alberti (1997) vonzatreferencialitásra és Balogh (2001) ezen alapuló, speciálisan birtokos szerkezetekre vonatkozó alapötletét továbbfejlesztve.

A GASG kutatását elsődlegesen az teszi kívánatosá, hogy homogén, erősen megszorított eszköztárral élő *egyszintű* nyelvtan (erről a 2.1. alpontban írunk bővebben); éppen ebből adódóan viszont általában nem lehet (egy az egyben) átvenni a korábbi generatív javaslatokat (l. majd 2.2.), az adott esetben például Szabolcsi (1992: 78) névelőtörlési szabályát, amely egy *hangtani* reprezentációból törli a szintaktikai szerkezetben jelen lévőnek feltételezett névelőt egy bizonyos Art osztály elemei előtt, hiszen az egyszintű GASG-nek nincs is önálló hangtani komponense. Hasonlóképpen É. Kiss (1998: 83) *szintaktikai* komponensre alapozó javaslatait sem lehet egy az egyben átvenni, hiszen önálló szintaxist sem feltételezünk. Céljaink (2.3.) közül tehát az egyik arra irányul, hogy bemutassuk a GASG életképességét újabb leírási területeken (egyfelől a mikrovariáció elméleti problémakörében, másfelől pedig a névelő-„eltűnés” deskriptív kérdésében), beillesztve e cikket a fent említett szegedi sorozatba (Alberti 2000, Alberti és tsai. 2002). Kimutatjuk, hogy a GASG képes a vizsgált mikrovariációk megragadására, mégpedig egy metaelméleti szempontból igen értékes *eleganciával*: *UG-paraméterekre*, sőt több skálán elhelyezett *számszerű* UG-paraméterekre alapozva (melyek kétdimenziós összevetése *háromszögmátrixokat* eredményez, lásd az 5. pont három táblázatát).

---

¹ Az előadás és a cikk elkészítését a T 38386 számú OTKA pályázat, valamint az első szerző esetében a MTA Nyelvtudományi Intézetének Hajdú Péter Vendégkutatói Ösztöndíja (2003/2004) tette lehetővé. Köszönet illeti továbbá Rebrus Pétert a háromszögmátrix-tulajdonság ötletének felvetéséért.

Túl azonban e metaelméleti célon, amely nyilván kevésbé vonzó a teljes cikksorozatot feldolgozni nem kívánó olvasók számára, a megcélzott leírási területen is szeretnénk újdonsággal szolgálni: a formális eszköztárunk keretei között számot adni olyan jelenségekről, amelyek ismertek, de a korábbi elméletek nem tudtak velük maradéktalanul elsámolni (1c), vagy (legjobb tudomásunk szerint) nem is ismertek (1d):

- (1) a. A repülőgépből ekkor megpillantottuk *a Tiszát* / *(*a) Lengyelországot*.
 b. Megpillantottuk *a Tisza partját* / *(*a) Lengyelország fővárosát*.
 c. *A Tiszát* / *a Lengyelországot* / *a Lengyelország fővárosát* megpillantó emberek elnémultak a meghökkenéstől.
 d. Te talán vonzóbbnak tartod a XIX. századnak *a Tiszáját* / Jaruzelskinek *a Lengyelországot*?!

Lényegében arról van szó, hogy ha elfogadjuk Szabolcsit követve, hogy bizonyos tulajdonnévtípusok törlik maguk elől a névelőt (1a), még másnak a névelőjét is (l. (1b): az adott esetben a birtok névelőjéről van szó, vö. *Lengyelországnak a fővárosa*), akkor az (1c) eset magyarázat nélkül marad, ahogy azt maga Szabolcsi (1992: 79) is megjegyzi: a jelzett szó birtokosát már nem képes törölni az inkriminált tulajdonnévtípus. Az (1d) példa viszont még talányosabb jelenséget mutat, hiszen itt a „törölhetetlen” határozott névelő vitathatatlanul *a Lengyelország* tulajdonnévhez tartozik.

Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a GASG-keretben tárgyalt megoldási javaslataink bármely kategoriális nyelvtan esetében (McGee Wood 1993; Karttunen 1986; van Eijck – Kamp 1997; Zeevat 1987) egy az egyben alkalmazhatóak, mivel a GASG-nek mint speciális kategoriális nyelvtannak (Alberti és tsai. 2002) ezúttal nem építünk a megkülönböztető specialitásaira. Egyébként is kerüljük e cikkben a formalizmust, a (lexikai) szabályainkban megragadott intuíciora helyezve a hangsúlyt.

A fenti példatípusokat – a továbbiakkal egyetemben, egyfajta rendszerezés logikáját végigkövetve – a 3. és a 4. pontban tárgyaljuk. Ezen belül a 3. pontban azt vizsgáljuk, hogy a főnév mikor hajlandó/hajlamos saját névelőjét nélkülözni, a 4. pontot pedig olyan szerkezetek vizsgálatának szenteljük, ahol egy főnév elé egy másik főnévhez tartozó névelő kerül(hetne).

A már szóba került 5. pont a feldolgozott adatok olyan összefoglalásával szolgál, amelyben arra is rámutatunk, hogy háromszögmátrix-tulajdonságot mutató táblázatokba rendezhetőek, ami erős érv a paramétereinkbe kódolt *graduális* megközelítés mellett.

2. Célok és előzmények

2.1. GASG: a totálisan lexikalista generatív nyelvtan

Ezúttal a *Generatív argumentumszerkezet-grammatika* lehető leggyorsabb és legkevésbé formalizált bemutatására törekszünk, a matematikai definíció iránt érdeklődő olvasót egy előző évi publikációra (Alberti és tsai. 2003) utalva, egy átfogó magyar nyelvű ismeretést keresőket pedig egy azt megelőző szegedire (Alberti és tsai. 2002).

Induljunk ki abból, hogy a nyelvi forma „elem és elrendezés” egységéből adódik. A generatív nyelvészet fél évszázaddal ezelőtt az „elrendezés” vizsgálatára helyezte a hangsúlyt (Chomsky 1957): újrairó és transzformációs szabályrendszerek kidolgozásának a célját tűzte az egyes emberi nyelvtanokat (mint jól formált mondatok végtelen halmazait) feltárni vágyó kutatók elé, miközben az „elemeknek” ebbe annyi beleszólást hagyott,

amennyit a hagyományos kategóriájuk címkéjével való megjelölés megenged. A fejlődés azonban gyakorlatilag a generatív nyelvészet valamennyi jelentős irányzatában (beleértve a mind a mai napig Chomsky által meghatározott mozgató-derivációs főirányzatot is) egyre erőteljesebben *lexikalista* jellegű, abban az értelemben, hogy ahol kérdéses, hogy a szintaxis finomítása vagy a lexikai kifejtés gazdagítása révén kell-e megfogni egy feltárt nyelvi jelenséget, ott rendre a lexikon javára dől el a kérdés. A GASG annak a *homogén* nyelvtannak a modellje kíván lenni, amely már *totálisan lexikalista*: ahol a lexikai egységek olyan alapos és sok szintű leírással bírnak, hogy mondatokká való összerakásuk még olyan elemi műveleteket sem igényel, mint a frázisstruktúra-építő összeolvasztás (*Merge*) és az ezek eredményeképpen előálló „fákon” értelmezett mozgató (*Move*) (Chomsky 1995).

A GASG megközelítése a Prolog deklaratív logikai programnyelv filozófiájához hasonlítható: miután a lexikai egységek „deklarálják”, hogy milyen jellegű társaikat hajlandóak elfogadni a (tágra értelmezett) potenciális mondatbéli környezetükben (és persze feltárják önmaguk tulajdonságait is a többiek kedvéért), egy-egy társulásukról eldönthető, hogy abból létrehozható-e mondat vagy sem valamennyi felmerülő igényt kielégítve; s mindehhez nem szükséges fát építeni, mozgatóni pedig még annyira sem szükséges. A látogat ellenére a szintaktikai szerkezet csupán segédeszköz a jólformáltság ellenőrzésére, a lényegi *output* a mondat szemantikai reprezentációja, amely az egymásra talált lexikai egységekben elhelyezett reprezentációdarabok unifikálása révén adódik. Ami a konkrét nyelvészeti tartalmat illeti, egy lexikai egység például egy másik lexikai egység kategóriáját írja elő, továbbá egyeztetési és esetmorfémák jelenlétét megfelelő helyeken. E tényezők ellenőrzéséhez nyilván nem szükséges összetevős szerkezetben „találkozniuk az érdekelteknek”, a megfelelő szórendi helyzet szabályozása azonban a generatív nyelvészet gyakorlatában általában mozgatóra és mindenképpen összetevős szerkezeten alapult mindeztáig. Vajon hogyan érvényesíthető a totális lexikalizmus szelleme ezen a területen? Egy elem nyilván megkívánhatja, hogy egy másik a szomszédságában foglaljon helyet, adott irányban – vö. *két fiú*, **okos két fiú*, *két okos fiú*, **okos fiú két*, de az iménti példák rögtön arra is rávilágítottak, hogy a kívánalmak között bizony konfliktusok is adódhatnak. Hogyan elégíthető vajon ki a deklarált lexikai kívánságok összessége? Megoldási javaslatunk a lexikai követelmények *rangparaméterezésén* és kielégítésük *közvetett* módjának a definiálásán alapul. Szemléltetéssel szolgáljon az alábbi (2) példásor, amely nemcsak azt illusztrálja, hogy a homogén lexikalista nyelvtan keretei között is számot lehet adni a szórendi lehetőségekről, hanem rögtön azt is, hogy a frázisstruktúra-nyelvtanok számára súlyos problémát jelentő *scrambling* (összetevő-cserebere) jelensége a GASG-ben az UG egy meghatározott (szám-) paraméterének megfelelő beállításával elintézhető.

- (2) a. *Tegnap a könyvtárban* [oda**adtam** Marinak egy cikket].
 b. Marinak minden cikket *tegnap* / *a könyvtárban* **adtam** oda.
 c. Oda**adtam** *tegnap* Marinak *a könyvtárban* egy cikket.
 d. *Jól összeakasztották* vele *tegnap* / *sajnos* a bajuszt!

A (2a) mondat egy olyan szórendet mutat, amely a frázisstruktúra-építés eszméjéből *mint az UG-ra vonatkozó megszorításból* adódik: a (vastagon szedett) ige vonzatait maga köré gyűjtve egy összetevőt épít, ami leír egy adási situációt; az erről állítást tévő szabad határozók („mikor és hol történt a cselekvés?”) az említett összetevőhöz járulnak az adott nyelvben preferált irányból. A felkavarodott (2b) szórendet diskurzus-szemantikai funkciókra való hivatkozással menthetjük: *topikként*, *kvantorként*, *fókusként* (pl. É. Kiss 1998)

többletjelentéssel értelmezhetjük a vonzatokat és a szabad határozókat egyaránt a mondatél megfelelő pozícióiban, így sajátos sorrendjük és keveredésük a diskurzusfunkciók adott kiosztásának tulajdonítható. A (2c) mondatról azonban ugyanezt már nem mondhatjuk el, a vonzatok és a szabad határozók bemutatott keveredésére nem találtak diskurzus-szemantikai mentseget (lényegében ez a *scrambling*). A (2d) idiómájának részei közé keveredett szabad határozó viselkedése még kevésbé indokolható.

Az alábbiakban a GASG rangparaméteres megközelítését fogjuk felvázolni. Egy vonzatnak az ő régenséhez való kötődése – túl az egyeztetési és esetmorfémák megfelelő jelenlétén – kétségtelenül szórendi követelményben is megnyilvánul: megkívánatlik köztük a szomszédosság, amit κ (vagy vonzatható κ_i) rangú követelménynek tulajdoníthatunk. Nyilván egy szabad határozó is szomszédos kíván lenni ama tartalom hordozójával, amelyhez hozzáteszi a maga jelentését; e tartalmat pedig leginkább a hordozó szósoron belüli régens képviselheti, a szabad határozónak tehát e régenshez képest kell megfogalmaznia – λ rangú – szomszédossági követelményét. Kibontakozott hát a konfliktus: sokféle elem akar a főigével szomszédos pozíciót elnyerni egy mondatban.

A (2a) példában bemutatott „angol típusú” szórend azt az esetet mutatja, amikor a vonzat szomszédossági vágya prioritást kapott a szabad határozóéval szemben, amit a paraméterek nyelvén a $\kappa < \lambda$ beállítással érhetünk el: az alacsonyabb (λ) rangú szomszédossági követelmény közvetett kielégítését úgy definiálhatjuk, hogy kielégítettnek kell tekintenünk, amennyiben csakis olyan elemek furakodnak be a szabad határozó és az ige közé, amelyeknek az igével való szomszédosságát magasabb (az adott esetben κ) rangú követelmény írja elő (a definíció kiegészül még egy rekurzív záradékkal, miszerint a legitim befurakodók hozhatják magukkal „függelékeiket” is). Miután az angol nem ismeri a (2c–d) szórendet, e nyelvet a $\kappa < \lambda$ paraméterbeállítás jellemzi a releváns területen; sejthetjük ezek után, hogy a magyart a $\kappa = \lambda$ beállítás specifikálja az UG nyitott lehetőségei közül: egyenrangú tehát a kétféle szomszédossági követelmény, utat nyitva a vonzatok (idiómarészletek) és szabad határozók valóban szinte korlátlan posztverbális keveredésének. A GASG nem ír elő adott szórendet ott, ahol a tapasztalat ezt nem igazolja. Nyilván más a helyzet a (2b) példában bemutatott preverbális mondatzónával: ennek feltöltéséről a szintén a lexikonban lakó, de saját testtel nem rendelkező operátorszerű egységek gondoskodnak (hangalakjuk tehát nincs, de van jelentésük, és előírhatják, mégpedig egyedi és magas rangú követelményekben, hogy az adott jelentést magára vevő hangtestek a főige szomszédosságában legyenek).

A GASG további előnyeit ehelyütt nem kívánjuk ecsetelni, hiszen a *scrambling* tárgyalása is hosszúra nyúlt ahhoz képest, hogy már számos korábbi cikkben szerét ejtettük, érdekes azonban jelen tárgyalásunk szempontjából is az egyes emberi nyelveknek az Univerzális grammatikához képest *számparaméterek* révén való definiálásának elméletileg elegáns (következésképpen preferált) technikája. A névelőprobléma megoldását is számparaméterekre fogjuk bízni (de hangsúlyozzuk: másfajtaakra!), aminek üdvös folyománya az, hogy a *dialektusok*, *szociolektusok* és *regiszterek* formájában testet öltő grammatikai mikrovariációkat lexikai egységek egyes típusaiban szereplő *számparaméterek* eltérő beállításával tudjuk magyarázni, ahogy a nyelvek eltérését is lényegében ugyanígy ragadhatjuk meg, e számparaméterek szélesebb körben való eltérését feltételezve, és ahogy a *diakrón* nyelvi változást is (lokálisan apró, de folyamatos) paraméterváltozásnak tekinthetjük.

2.2. Korábbi megoldási javaslatok a névelőproblémára

Az elmúlt évtizedben a magyar (transzformációs) generatív szakirodalom főáramában Szabolcsi (1992), erre alapozva Szabolcsi és Laczkó (1992), valamint más úton elindulva É. Kiss (1998) vázolt fel szabályrendszereket a névelőhasználatra vonatkozóan.

Szabolcsi (1992: 78) a nála (120) sorszámú *hangtani* szabályra alapozza a releváns részemléletét: „Töröld a C alatti *a(z)*-t akkor, ha közvetlenül Art-beli elem követi.” Ahol egy másik határozott névelő ($\neq$ [*az öcsém*] *kalapja*, vö. *öcsémnek a kalapja*) vagy a *minden* kvantor ($\neq$ *minden barátom*) feltétlenül ebbe az Art kategóriába esik; a tulajdonnevek pedig nem esnek ugyan az Art kategóriába, „voltaképp [azonban] mindig van névelőjük – de az, hogy ez a névelő a felszínen mikor jelenhet meg, meglehetősen idioszinkratikus szabályoktól függ [...], melyek a (120)-beli törölőszabállyal együttműködve hozzák létre a helyes alakokat (a törölés belülről kifelé halad): $\neq$ *a Szovjetunió fővárosa*, $\neq$ *Lengyelország fővárosa*, $\neq$ *Péter könyve* / $\neq$ *a Péter könyve* / *a Péter könyve* / $\neq$ *Péter könyve*.”

Szabolcsi (1992: 79) által is megjegyzett probléma, hogy „... (120)-at pontosítanunk – gyengíteniük – kell ahhoz, hogy ne zárja ki a melléknévi igeneves szerkezetek bevezetésével előálló *a(z)* Art szekvenciákat is, vö. *a minden várost / Pétert / téged / Lisszabont ismerő fiú*.” Erről azonban már nem szól a szerző. Az (1) példásorunk kiterjesztésével létrehozott alábbi (3) sorozatból a (3c.v) és a (3c.iii) ugyanezt a problémát idézi fel, a (3d) esete azonban még súlyosabb, hiszen ezúttal az országnév még a saját névelőjét sem képes törölni (aminthogy erre a Szabolcsi által illusztrált jelzős szerkezetekben sem képes: pl. *a kies Lengyelország*; (3c.v) és (3d) azonban rámutatnak, hogy a puszta hangtani szomszédosság nem szolgál kellő magyarázattal az ügyben):

- (3) a. A repülőgépből ekkor megpillantottuk...
- i. ...a / * $\emptyset$ fiút.
  - ii. ...a / * $\emptyset$ Tiszát.
  - iii. ...[?]a / $\emptyset$ Pétert.
  - iv. ...*az / $\emptyset$ őt.
  - v. ...*a / $\emptyset$ Kínát.
- b. Megpillantottuk...
- i. ...a / * $\emptyset$ fiú házát.
  - ii. ...a / * $\emptyset$ Tisza mellékfolyóját.
  - iii. ...a / $\emptyset$ Péter házát.
  - iv. ...az / * $\emptyset$ ő házát.
  - v. ...*a / $\emptyset$ Kína fővárosát.
- c.
- i. A / * $\emptyset$ fiút...
  - ii. A / * $\emptyset$ Tiszát...
  - iii. A / * $\emptyset$ Pétert...
  - iv. Az / * $\emptyset$ őt...
  - v. A / * $\emptyset$ Kínát...
- ... megpillantó emberek elnémultak a meghökkenéstől.
- d. Te talán vonzóbbnak tartod Maónak a / * $\emptyset$ Kínáját (Jaruzelskinek a / * $\emptyset$ Lengyelországát)?!

- e. i. Egy [?]a / *∅ fiút érintő ügyben kereslek. (*: adott fiút tekintve)
 ii. Egy ^{??}a / ∅ Tiszába ömlő folyócska partján nyaraltunk.
 iii. Egy ^{???}a / ∅ Pétert érintő ügyben kereslek.
 iv. Egy *az / őt érintő ügyben kereslek.
 v. Egy *a / ∅ Kinába induló hegymászótól hallottam erről.

Amit (3e.ii) szemléltet, az a „másik végleten” jelent problémát: míg (3a–c.ii) tanúsága szerint a folyónév igencsak ragaszkodik a névelőjéhez, addig itt mégis elveszíti. Általánoságban pedig azt kifogásolhatjuk, hogy a tulajdonnevek idioszinkráziájára való pusztá hivatkozáson túl nem kapunk olyan rendszerezett leírást, mely a (3) példasorozatból kitűnő igen bonyolult mintázatról számot adna (ezzel szemben mi egy még gazdagabb jelenség-halmazról ígérünk számparaméter-különbségek rendszerén alapuló teljes leírást).

É. Kiss (1998) leírása sajnos csak szemléltető jellegű (a könyv ismeretterjesztő jellegéből adódóan), és főleg a D szerepe meglehetősen homályos, mint azt az alább idézett elemzések mutatják:

- (4) a. [DP [NP János_[+det]] [_{predNP} könyve]]
 b. [DP [NP János_[+det]] [DP [D mindegyik] [_{predNP} könyve]]]
 c. [DP [NP Jánosnak] [D a] [_{predNP} könyve]]

Hogyan épül DP a D nélkül a (4a) elemzésben? Miért nem DP kategóriájú a tulajdonnév? A [+det] jegyet hol a D fej kapja, hol egy csoport? (Vö. „a [+det] jegyű összetevőknek determinánsi pozícióba kell kerülnie” – É. Kiss 1998: 83.)

A szerző intuíciójával számos ponton egyetértünk, mint majd látható (pl. abban az ügyben, hogy a (4a) szerkezet típusban a tulajdonnév valóban azt a determináló szerepet tölti be, amit amúgy a névelő szokott (*a könyv*)), hiányoljuk azonban a szabályokba foglalt átfogó rendszert.

Végül említésre érdemes, különösen a nyelvjárási mikrovariációk kapcsán, hogy mindkét szerző érdekes megjegyzéseket tesz a Debrecen környéki köznyelvre vonatkozóan. Szabolcsi (1992: 79) szerint ebben a nyelvváltozatban a névelőzött *a Péter* alak ki van zárva (3a.iii), ugyanakkor a rövid birtokos szerkezetnek csak a névelős változata elfogadható (3b.iii): *a Péter fia*.² É. Kiss (1998: 84) viszont finom jelentéskülönbséget tulajdonít az egyébként jól formált *János fia* alakhoz képest megjelenő (!) bevezető névelőnek.³ Egyetérthetünk hát Gervainnal (2003) abban (amit egy más jelenség kapcsán szorgalmazott), hogy célszerű lenne a grammatikai mikrovariációkat a generatív nyelvészet hőskorában száműzött statisztikai eljárásokkal feltérképezni. Erre ezúttal nem vállalkozunk (sem ebben, sem a szóba kerülő egyéb esetekben), a felvetett potenciális mikrovariációkat azonban megragadjuk majd paraméteres eljárásunkkal, bemeneti adatrendszereket nyújtva ezáltal eredménybeli tesztelési eljárások számára.

2.3. Célok

A felidézett előzményekből adódó egyik cél nyilván annak igazolása, hogy a totálisan lexikalista GASG nyelvten-modell *alkalmas* a magyar főnévi szerkezet típusok egy gazdag

² Aztán ugyanazon az oldalon maga Szabolcsi gyengíti ezt az állítást: „...például Szabó Magda munkáiban *Péter könyve*-típusú alakok is előfordulnak, bár elenyésző számban”.

³ „[A kitett névelővel] azt fejezik ki, hogy a birtokos vagy a birtokszó vagy mindkettő a beszélgetésben már korábban felmerült individuumra utal.”

rendszerének *magyarázóan adekvát* leírására, sőt *alkalmasabb* erre a korábbi generatív megközelítéseknél, mert számot ad korábban nem vagy nem kielégítően magyarázott jelenségekről, mégpedig *számparaméter*-különbségekre visszavezetve a főnévfajták eltérő viselkedési mintázatait; amiből egyből adódik, hogy a grammatikai mikrovariációkról is a feltárt paraméterek finom eltérései alapján lehet számot adni, mint ahogy a nyelv *diakrón* változását is ugyanezen paraméterek „mutációjának” tulajdoníthatjuk.⁴ Mindezt pedig teljesen általánosan is felfoghatjuk, a GASG grammatikaimikrovariáció-, illetve nyelviváltozás-elméleteként, melynek metaelméleti eleganciáját a változások/variánsok UG-számparaméteres kifejezése nyújtja, szemben olyan elméletekkel, ahol a nyelvtani szabályok „megszövegezésében” kell variánsokra hivatkozni. Ez a cikk tehát egyenes folytatása a totális lexikalizmus kidolgozását célul tűző sorozatnak, melyet az előző szegedi cikkünk (Alberti és tsai. 2002) ismertet.

Egy leíró jellegű másik vonulatba is illeszkedik azonban, amelynek első darabja egy 1997-es tanulmány a vonzatok referencialitási kérdéskörében (Alberti 1997). Ennek alap gondolata az, hogy egy régens *alapesetben* két pilléren keresi a vonzatait: egyrészt egy főnevet keres, másrészt pedig egy determináló szerepű elemet.⁵

- (5) a. *Táncolt kreol fiú mesztic lánnyal.
 b. Mesztic lánnyal (is) (háromszor) táncolt a kreol fiú.
 c. Péter táncolt velem.

Az (5a) példából a két főnévi szerkezet determináló elemei hiányoznak, ezért nem kapunk elfogadható mondatot – vagy ha kapunk, akkor egy meglehetősen marginális *egzisztenciális* olvasattal. További lehetőségeket szemléltetnek az (5b) példa variánsai arra, hogy a példasor előtt kimondott *referencialitási kritérium* alól felmentést kapjunk: a kontrasztív topikban, a fókuszban vagy bizonyos kvantorhelyzetekben álló főnévi szerkezet lehet nem referenciális, vagyis determinálatlan. A jelen cikkben nem a „felmentés” eseteivel foglalkozunk, hanem a semleges alapesettel, amelynek azonban vannak sajátos alesetei, mint például az, amelyet (5c) szemléltet: a tulajdonnév vagy a névmás nemcsak nem semleges helyzetekben fordulhat elő, ezért úgy látszik célszerűnek elemezni, hogy mindkét pillér szerepét képes eljátszani.

Totálisan lexikalista (és számparaméteres) megközelítésünkben (amelynek alkalmazásához tulajdonképpen egy klasszikus kategoriális nyelvtan is elegendő) úgy formalizálható mindez, hogy a régens (RGN) olyan determinánsi pillért keres (DET), amelynek *determinánsi alkalmasságát* egy δ természetes szám jellemzi ($\delta \geq \delta$ szükségeltetik, ahol tehát δ a régens követelményben szerepel, δ' pedig az alkalmas lexikai elem, azaz DET determinánsi hajlamát jellemzi), és ugyanez a régens ugyanettől a főnévi vonzattól μ mérőszámú *nominális* elemet vár el (NOM); DET és NOM pedig egybeeshet, amennyiben akad olyan lexikai elem, amelynek determinánsi alkalmassága éppúgy kielégítő, mint nominális alkalmassága. Mint (5c) mutatja, a tulajdonnevek és a névmások esélyesek erre a kettős szerepjátszásra.

⁴ Nádasy (2003) e „mutáció” iránytalanságát hangsúlyozza, rámutatva arra, hogy nincsenek „értékes” paraméterek, amelyekre az összes nyelv törekszik, illetve „értéktelenek”, amelyekről szabadulni igyekszik. Ezzel globálisan egyetünk, nem zárjuk ki azonban, hogy *lokálisan* létezhetnek előnyösebb paraméterek (vagy paraméterrendszerek), amelyek felé mintha törekedne egy adott nyelv a maga evolúciója során (ezzel persze felborítva – és így mozgásban tartva – az Egészet).

⁵ Továbbfejlesztése ez a gondolat Szabolcsi (1992) azon eszméjének, amely szerint a vonzathelyzetben álló főnévi szerkezetek nem NP-k, hanem DP-k.

3. Két pilléren nyugvó főnévi vonzatok

3.1. A főnévi vonzatra vonatkozó alapvető régensi elvárások (I. eset)

Az előző alpont végén bemutatott általános elképzelést most a kétféle alkalmassági paraméter meghatározásával kell folytatnunk, a (3) példasorban szereplő típusokat figyelembe véve.

Nyilván elsődlegesen a névelő alkalmas a determinálásra, de a (3a) tanúsága szerint a (személyes) névmás is (3a.iv), illetve a tulajdonnevek egyes típusai, melyeket a személynév (3a.iii) és az országnév (3a.v) reprezentál. Ugyanakkor például egy olyan tulajdonnév-típus, amelybe a folyónévek (3a.ii) is tartoznak, nem vállalja az „öndeterminálást”. A köznévi (3a.i) pedig elvileg sem lehet öndetermináló, hiszen dönteni kell határozott (*a fiú*) vagy határozatlan (*egy fiú*) voltáról. Megfordítva ezt a gondolatot: a tulajdonneveknek azért lehet esélye öndeterminálásra, mert eleve rendelkeznek a [+határozott] jeggyel (amit esetleg különleges esetekben felül lehet írni, de „merev jelölő” lényegüknél fogva adottnak tekinthető az esetükben egy határozottsági alapérték (*default*)).

Az eddigiek kétféle δ paraméterérték bevezetésének a szükségességét sugallják, a (3b) adatsor azonban egy finomabb skála lehetőségét mutatja. Például (3b.v) olyan főnévi vonzatot mutat (*Kína fővárosa*), amelyben – ha meg akarjuk őrizni eddigi elképzelésünket – a *főváros* nominális elemhez tartozó determinánsi pillér szerepét csakis a *Kína* tulajdonnév játszhatja, amire egyébként alkalmas, pusztán az az érdekesség, hogy ezúttal nem (csak) önmagát determinálja. A személynév alkalmas még arra, hogy „rövid” birtokosi (Szabolcsi 1992) helyzetből determináljon (3b.iii), de (talán meglepő módon) a névmás radikálisan nem (3b.iv); *kevésbé* alkalmas tehát determinánsi szerepre, mint a tárgyalt két tulajdonnév-típus, amelyek közül az országnévet erősebb δ paraméterrel javasoljuk felruházni, mint a személynévet, hogy biztosítsuk a lehetőséget a 2.2. alpontban említett Debrecen környéki köznyelv paraméteres elkülönítésére, ahol a személynévi rövid birtokos előtt a névelő kitétele majdnem kötelező/jelentés-elkülönítő szerepű (l. még 4.2., illetve (17)).

Végül olyan jelenséget mutatunk, amely lehetővé teszi a köznévi elkülönítést a leggyengébb determinánsi képességgel bíró tulajdonnév-típustól: egy határozatlan jelzős szerkezetbe kell a jelző határozott vonzataként beilleszteni a vizsgált főnév-típusokat (3e). Lám, a folyónév le tud mondani határozott névelőjéről (3e.ii), hiszen a határozottság lexikai alapértéke, míg a köznévi nyilván nem, legalábbis ha meghatározott entitásra kívánunk utalni a jelző vonzatával (3e.i). Adódik tehát az alábbi (6a) sorban bemutatott skálája a magyar főnévi típusok determinánsi (alkalmassági) paraméterének:⁶

(6) LEXIKAI EGYSÉGEK DETERMINÁNSI/NOMINÁLIS ALKALMASSÁGÁNAK A PARAMÉTER-ÉRTÉKE

	0	1	2	3	4	5	
a. δ		<i>fiú</i>	<i>Tisza</i>	<i>ő</i>	<i>Péter</i>	<i>Kína</i>	<i>a(z)</i>
b. μ (v)	<i>a(z)</i>	<i>Kína</i>	<i>ő</i>	<i>Péter</i>	<i>Tisza</i>	<i>fiú</i>	

⁶ A skálát egy még szélesebb jelenségkör rendszerezett vizsgálata is legitimálja (3–4. pont), melynek eredményeit majd az 5. pont (19–21) táblázataiban mutatjuk be „látványosan”, azaz kiemelve a háromszög-mátrix-tulajdonságot.

A (6b) sor a nominális paraméterértékekre tett javaslatunkat mutatja. Előre eláruljuk, hogy a jelenségek módszeres vizsgálatát követően fel kellett adnunk azt az eredeti elképzelésünket, hogy v értékét éppen δ értékének az ellentettjeként adjuk meg, azaz a $\mu + \delta$ összeget állandónak válasszuk, ezzel μ -t δ függvényévé téve, ugyanis releváns érv merült fel az ellen, hogy a nominális erőssorrendet egyszerűen a determinánsi erőssorrend megfordításából származtassuk. A mellett döntöttünk ugyanis, hogy ha a determinánsi paraméterértéket az alapján határoztuk meg, hogy az adott főnévtípus vállalja-e a determinálást (azaz a névelőtlenséget), akkor a nominális jellegre következtessünk a determinánsi feladat elutasításából, azaz a névelő elfogadásából. Az még nem újdonság, hogy a legerősebb determináló, az országnév, még rövid birtokosként is elutasítja az elé tett névelőt (3b.v), amit egyedül ő tesz, hiszen így nyugodt lélekkel kijelölhetjük a legkevésbé nominális jelleg hordozójának. A *harmadik* legerősebb determinálót, a névmást azonban a *második* leggyengébb nominális elem szerepére jelöli ki a (3a) adatsor: a névmás semmilyen nyelvváltozatban nem fogad el maga elé (öt determináló) névelőt (3a.iv), szemben a személynévvel (3a.iii). Ami a három leggyengébb determináló sorrendjét illeti, annak megfordítását a (3e.i–iii) adatsor megerősíti mint nominális sorrendet (vagy legalábbis ellent semmiképpen nem mond neki).

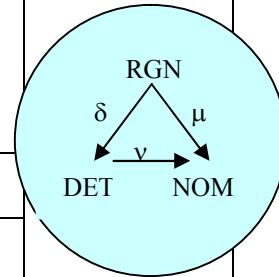
Végül is az adódik, hogy a névelő-tűrés alapján megállapított nominális erőssorrend megfordítása nem a névelőtlenség-tűrést mutatja meg, hanem hogy mennyire *ragaszkodnak* az egyes főnévtípusok a névelőtlenséghez. Az „anomália” abból adódik, hogy a személynév a névelőt éppoly jól tűri, mint annak hiányát, míg a névmás egyes helyzetekben radikálisan elutasítja a névelőt, míg más helyzetekben nincs meg nélküle. Mindezt nem kell persze anomáliának tekintenünk, hanem inkább érvnek a mellett, hogy két külön paraméterrel dolgozunk; mindamelllett e két paraméter erős és elvileg is kézenfekvő korrelációja azt a hipotézist sugallja, hogy számos természetes nyelv egyre redukálja e két paramétert.

Most már nekiláthatunk a releváns jelenségek kör paraméteres leírásának. A következő oldalon bemutatott (7) táblázatban megpróbáljuk számba venni a *két megfelelő pillérre vágyó* régens eme vágyának a magyar nyelvben (nyelvváltozatokban) előforduló különféle kielégítési módjait, azaz a megfelelő befogadó környezeteket. A nagy változatosság egyik forrását a régensnek különbségei jelentik, egy másik forrást pedig a (amúgy a táblázatnak részét nem képező) satírozott körben bemutatott harmadik releváns viszony: ha megjelenik egy önálló determináns, akkor nyilván az is, egyéni lexikai tulajdonságai függvényében, feltételeket szabhat a főnévi elem nominális jellegére vonatkozóan. Az egyszerűségi elv alapján azt feltételezzük (mindaddig, amíg valamilyen jelenség nem kényszerít ki ezzel ellentétes döntést), hogy a determináns által elvárt v érték ugyanazt a nominális alkalmasságot méri, mint a régens által megszabott μ paraméter. A lehetőségek változatosságának harmadik forrása pedig az, hogy a főnévi szerkezetben egy minőségjelző vagy egy birtokos⁷ megjelenése is beleszól a determinálás feltételeibe, amit még érdekesebbé tesz az, hogy a IV–VI. esetekben két főnévi szerkezet összjátékából adódik mindkettejük megfelelő determináltsága.

⁷ Szabolcsit (1992) messzemenőig követjük abban, hogy a birtokos szerkezetet a magyarban nem tekintjük a jelzős szerkezetek egy formájának – például azért, mert a régens–vonzat kapcsolatban tipikus szám- és személybeli egyeztetést mutatja (az *én kutyám*), ugyanemiat tül is lépünk rajta (Alberti 1995 – részben hasonló következtetésre jutva, mint É. Kiss [1998]), és a birtokost a birtok mint régens egy sajátos vonzatának tekintjük (közben a jelen cikk vissza is hat az említett korábbira (Alberti 1995), hiszen a precízen kidolgozott elemzések megerősítik a birtokos vonzatszerű felfogását).

(7) A FŐNÉVI SZERKEZETEKET BEFOGADÓ KÖRNYEZETEK PARAMÉTERES LEÍRÁSA

Fn. szerk. param. → ↓Befogadó körny.	megjegyzés / példák sorszáma	δ $\geq$	μ $\geq$	ν $\geq$	δ' $\geq$	μ' $\geq$	ν' $\geq$
I. Vonzat		3	1				
a. DET=NOM ([+hat])	8a			–			
a'. „finn” / arch.	9	1		–		–	
b. succ (DET)= NOM							
b.1. DET= a(z)	8b			3			
b.1'. Debrecen körny. (?)	8b, 17a			4			
b.2. DET=egy	8c			5			
b.2'. stílusváltozat (?)	9. láb. j.			1			
c. DET≠NOM, DET ≠ succ(NOM)	8d			–			
II. Megszólítás (=RGN)	(→ I.a'.)	1	1	–			
DET=NOM ([+hat])	10						
III. „Hol/Itt a(z) ...”	→ I.b., I.c.						
DET≠NOM	11						
IV. [-hat] jelzős szerkezet							
a. RGN...EGY DET' NOM' ...RGN' ...NOM	12		I.c.		I.	5! (3 ^m)	I.
b. RGN...EGY NOM' ...RGN' ...NOM			I.c.		–!	I.	–!
$\mu \leq 4$: [α' hat]=[+hat]; egyébként [-hat]	↓13						
V. [+hat] jelzős szerkezet							
succ(A(Z))=NOM' RGN...A(Z)							
(kizárt: DET=NOM'			I.c.		–!	1	–!
NOM' ...RGN' ...NOM							
[α' hat]:=[α hat]=[+hat]	és succ(A(Z)=A(Z)')						
VI. Hosszú birtokos szerkezet							
RGN...DET' ...NOM' ...A(Z)/EGY ...NOM=RGN'	nincs DET	–!	I.	–!			I.
VII. Rövid birtokos szerkezet							
a. RGN...DET' ...NOM' ...DET' ...NOM=RGN'	↑15, ↑18↓ 16a (adódik DET≠A(Z))				4!	I.	I.
(nem zárjuk ki: DET'=NOM')							
b. RGN...DET' ...NOM' ... NOM=RGN'	DET'=DET		I.		I.	2!	I.
DET≠NOM', [α' hat]:=[α hat]	16b						
c. RGN...NOM' ... NOM=RGN'	(DET=NOM' =DET') 16c				4!	I.	I.
[α hat]:=[α' hat]=[+hat]							
c'. Debrecen környéki változat (?)	17				5!	I.	I.

A I. számot viselő alapesetben a gondosan előkészített paramétereket úgy alkalmazhatjuk, hogy a μ nominális paraméter értékét legalább 1-nek kell választani (mivel a magyarban, nem úgy, mint a németben, a határozott névelő önmagában nem jelölhet egy vonzatot), míg a determinánsi pillérre erősebb követelmény vonatkozik: $\delta \geq 3$, hogy így kizárhassuk az öndeterminálás egyes eseteit (3a), például **Megpillantottam Tiszát*; mivelhogy a folyónevek determinánsi alkalmasságának értéke csak 2. A gondolatmenet megfordítása motiválja azt, hogy a természetes nyelvekben miért alakultak ki a ki-mutatott eltérő tulajdonnév-típusok. A tulajdonnevek egy nyelv lexikonjának megle-

hetősen szabadon bővülő rétegét alkotják, ahol a hangalak gyakran nem sok támpontot ad az adott tulajdonnevet először halló számára a megfelelő besorolás elvégzésére (vajon folyóról vagy személyről vagy országról/településről van szó?). A névelőzés megfigyelése alapján azonban már egy elemi besorolásra esélye van a hallgatónak. A névelőtlen *Tisza* például a fenti példában, ha jól formálnak feltételezzük a közlést, folyóra már semmiképpen nem utalhat. A névelőzés az egybeeső hangalakok mögötti eltérő jelöletek feltárására is alkalmazható, ekkor a fenti példában a személyt jelölő *Tiszára* asszociálhatunk.⁸

A totális lexikalizmus előnye (és egyben ára), hogy a régenst nagyon gazdag lexikai reprezentációval láthatjuk el, amelyben két pillérének nemcsak a paramétereit jelölheti ki, hanem (köszönhetően a Prolog működését is biztosító *unifikációs* technikának) minden olyan állítást megtehet róluk követelmény gyanánt, amelyet egyéb lexikai egységek saját maguk vagy a környezetük jellemzésére használnak. A régensi vonzatkövetelmény kielégítésének legalább két alternatív útját kell definiálnunk, mivel az öndeterminálást (I.a.) markánsan elkülöníti a valódi kétpilléres esettől a *v* paraméter színrelépése. Vegyük ugyanis észre, hogy a $\delta \geq 3$ követelmény csak arra jó, hogy az alábbi (8a.i-ii) helytelen öndetermináló eseteit kizárjuk, ettől még a (8b) összes változata lehetne elfogadható, hiszen a közös határozott névelő δ -értéke 5. Megoldást tehát egy I.b. vonzatkövetelmény-kielégítés megadása jelent, ahol az elkülönülő determinánsi pillér saját lexikai követelménye is érdekessé válik. A határozott névelő (8b) hármas fokozatú nominalitást kíván meg főnévi társától (I.b.1.), egyes nyelvváltozatokban esetleg négyeset (I.b.1'), ahol elfogadhatatlan az *a Péter* szerkezet. Az első nyelvváltozatban egyébként kaphat a személynév előtti névelő finom jelentés-megkülönböztető szerepet: a magasabb fokozatú, vagyis névelős determinálás felhívhatja a figyelmet a személy „közelségére” (vö. *a Petya* – **a Mozart*). A határozatlan névelő ötös fokozatú nominális elemet vár el (8c), így biztosíthatjuk, hogy csak köznévhöz járulhasson (I.b.2.).⁹

- (8) a. i-v. Ekkor megpillantottuk **fiút / *Tiszát / őt / Pétert / Lengyelországot*
 b. i-v. Ekkor megpillantottuk a(z) *fiút / Tiszát / *őt / ?Pétert / *Lengyelországot*.
 c. i-v. Ekkor megpillantottunk egy *fiút / *Tiszát / *őt / *Pétert / *Lengyelországot*.
 d. i-v. Ekkor megpillantottuk a csodálatos *fiút / Tiszát / *őt / Pétert / Lengyelországot*.

A (8d) példásor azonban azt mutatja, hogy a helyzet még bonyolultabb: a *v*-követelmény egyszerűen nem áll fenn, ha a két pillér nem szomszédos egymással, egy *szukcesszivitási* ('succ') feltétel különít tehát el kétféle vonzatkövetelmény-kielégítést (I. I.c., ahol a *v*-re vonatkozó követelményt egyszerűen „kikapcsoltuk”). Kérdés persze, hogy túl a lehetőségen mennyire elegáns egy ilyen típusú feltétel megadása. Álláspontunk szerint ez azon múlik, hogy van-e független érv ilyen jellegű feltételek léte mellett. Erre viszont egyértelműen pozitív választ nyújt a több nyelvben is felbukkanó

⁸ Szükség is van a determinánsi paraméter „kipuhatólására” a tulajdonnevek esetében, mert kifejezetten tipikus az egyik tulajdonnév-típusból a másikba való „átmásolása” egy-egy hangalaknak.

⁹ Felvethető egy olyan sajátos regiszter lehetősége (I. I.b.2'), ahol a határozatlan névelő megfér a tulajdonnevekkel. Nagyon nehéz a következők jólformáltságáról ítéletet hozni: *Egy Tisza hogy lehet ilyen sekély?! Egy Törőcsik Mari hogy lehetett ilyen dekoncentrált? Egy Lengyelország hogy lehet ilyen elhanyagolt?!* Az *egy én/te/ő* jellegű szerkezeteket szemantikai összeférhetlenséggel magyaráznánk, nem a paramétereinkre hivatkozva.

követelmény bizonyos *szomszédos* (de egyéb tekintetben esetleg egyáltalán nem összetartozó) szavak hangtani összehangolására: *az alma, a Lengyelországból hozott alma, az Afganisztánból küldött alma; an apple, a big apple, an edible apple*. A magyar határozott névelő tehát (hogyan saját hangalakját fixálja) amúgy is tartogat a lexikai leírásában követelményt a rákövetkező szóra vonatkozóan éppúgy, mint a főnévi hozzátartozójára vonatkozóan, így hát „nem kerül neki semmibe” e két környezeti szereplő azonosságának megállapítása. Az pedig egyáltalán nem probléma a mi *egyszintű* nyelvtanunk számára, hogy a rákövetkező szóra kifejezetten hangtani követelményt ró ki, míg a főnévi pillérre egészen más jellegűt, hiszen egy lexikai leírásban együtt van jelen a hangtani, az alaktani, a szórendi és a jelentéstani követelmény.¹⁰

A táblázatban I.a'. sorszámon szereplő nyelvváltozatról nem szóltunk még, amelyet például Arany János *A walesi bárdok* című versének részleteivel szemléltethetünk (9a–c):¹¹

- (9) a. „*Legelőin fű kövér?*”
 b. „*Szó bennszakad, hang fennakad, / Lehellet megszegik.*”
 c. „*Ajtó megől fehér galamb, / Ősz bárd emelkedik.*”
 d. „*Dunának, Otnak egy a hangja.*” (Ady Endre: Magyar jakobinus dala)
 e. Tegnap találkoztam *anyáddal* / **kollégáddal* a hatos villamoson.
 f. i. Syő-n omena-a.   ii. Syő-n omena-n (finn)
       eszik-E1 alma - PART_{sg}   eszik-E1 alma - ACC_{sg}
       'Almát eszem (éppen).'
       'Megeszem az almát.'

Egy korábbi nyelvváltozat költői regiszterként való használatát feltételezzük, amelyben még a köznévi is megfelel a determinánsi szerepre, a δ paraméterre kirótt köznyelvi feltételt tehát gyengíthetjük: $\delta \geq 1$, így határozhatjuk meg ezt a nyelvváltozatot (ami az elhagyásos ballada-stílushoz nyilván kiválóan illeszkedik). Azt a jóslatot, hogy ebben a sajátos regiszterben a folyónevek is állhatnak névelőtlenül, egy Ady-idézet igazolja (9d).

Az UG-nak egyébként vannak olyan megnyilvánulásai, például a magyarral rokonságban álló és a közös alapnyelv tulajdonságait hűségesebben hordozó *finn* nyelv, amelynek köznyelvi változatából is hiányzik a névelő (9f). Sajátos szórendi helyzetek utalnak a határozottságra, illetve a régens a megkívánt *esethez* (partitívusz vs. nominatívusz/akkuzatívusz) köti a határozottsági tényezőt (9f), vagy a birtokltság vonja maga

¹⁰ Az a kérdés is jogosan vetődik fel, hogy vajon egy jelző megjelenése miért teszi kötelezővé a két pillér szétválását. Erre azt az ötletet kockáztathatjuk meg, hogy a *jelző* lexikai leírásában fogalmazódik meg az az igény, hogy a főnév, amelyhez kapcsolódik, ne bírjon determinánsi szereppel az adott mondatelemzésben, aminek feltehetőleg szemantikai jelentősége van (a jelzők a maguk predikatív tartalmát a főnév predikatív tartalmával akarják komponálni, és aztán az együttes tartalmat bocsátani a determináló elem rendelkezésére). Egy komplexebb elemzésben tehát az elkülönített három eset, I.a–c esetleg levezethető egyéb tényezőkből; mindez azonban legrosszabb esetben is csak a lexikai leírások *redundanciájának* a veszélyét veti fel.

¹¹ Az általunk dőlt betűvel megjelölt részek kifejezetten olyan diskurzusfunkciót töltenek be (a valószínűsíthető hangsúlyozás alapján is), amelyekkel nem fér össze a mai köznyelvben a determinátlanság (Alberti 1997). Farka Judit (akinek a finn példamondatokat ezúton köszönöm) és Dobó Attila viszont felhívta a figyelmünket egy olyan nyelvjáráásra, amely a szlovák határszélen használatos, és a következő példa tanúsága szerint a névelőtlenséget rendkívül széles körben megengedi (nem tudni, hogy archaikus maradványként vagy szláv nyelvi hatásra): *Szeretem pálinkát*.

után a határozott interpretációt. Ez utóbbi a (9e) példában bemutatott jól formált esetre is igaz, szükségesnek látszik azonban a szemantikai egyértelműség („anya csak egy van”).

3.2. Különleges régensek (II–III. eset)

Szabolcsi (1992) főnév-elméletében kitüntetett szerepet játszik a *megszólítás* (II. eset a 3.1-ben közölt (7) táblázatban), amelynek különössége abban áll, hogy a megszólítási szituációból adódóan egyértelműen határozottként interpretálandó főnévi szerkezeteknek egyenesen tilos névelőt viselniük (**A fiú!* ...; **A Tisza,...*):

- (10) a. „*Fiú!* Ugye érted, hogy ezt most...” (LGT: *Fiú!*)
 b. *Tisza*, áldom hűs habjaidat!
 c. *Péter*, gyere ide!
 d. *Lengyelország*, hová tűnt régi dicsőséged?!
 e. *Te*, gyere csak ide!

Szabolcsi ezt azzal magyarázza, hogy referenciális jellegük ellenére nem válnak egy mondatbeli régens alá tartozó *argumentummá*, egy régens által determinált főnévi szerkezeté, azaz DP-vé. Ugyanis a D képes az amúgy predikáló főnévi elemet referenciális célok igájába törni (mint ahogy például a *hogy* kötőszó képes egy mondatot *mondatrészé* tenni egy másik mondatban).

A mi megközelítésünk számára ez úgy fogalmazható át, hogy valóban nem a szokásos igei régens uralja a megszólítást, hanem egy sajátos operátor, mely a 2.1. alpontban említett topik, fókusz stb. diskurzus-funkciókért felelős, hangalakot nem öltő (de mások hangalakján operáló) lexikai elemek rokona, és amelynek jelentése ez: „szólítalak téged, aki ... (pl. *fiú*) vagy; figyelj rám!”. Ez a különleges régens az I.a’ esetből megismert módon (és egyedi paraméter-igényekkel) működik. Minderre az teremti meg a lehetőséget, hogy a közvetlen kontextushoz kötődő sajátos jelentéséből fakadóan a [+hat] jegy-beállítás érvényesül, függetlenül a determinánsi pillértől, nem lenne takarékos dolog tehát a nyelv részéről önálló determinánsi pillért választani.¹²

A (7) táblázat III. pontjában egy ellentétes jelenséget, a névelőhöz ragaszkodó *Hol/Itt a(z)...* konstrukciót foglaljuk szabályba, melynek sajátossága abban áll, hogy a lényegében állítmányi szerepű helyhatározót nem segíti egy kopula az állítás megtételében, a (11d’) és (11e’) példákban bemutatott módon. Ez utóbbi esetben a főnévi szerkezet az I. verzióban tárgyalt módon működik. A kopulát nélkülöző alakban viszont kötelezővé válik a névelő, és pontosan akkor kapunk jólformált mondatot, amikor a főnévi pillér nem ragaszkodik az öndetermináláshoz; vö. (8):

¹² A későbbiekben is mindig figyelniük kell egybeépülő főnévi szerkezetek egybeeső pilléreinek az esetében, hogy mi alapján határozható meg e főnévi szerkezetek *határozottsági értéke*. A megszólítás esetében tehát a sajátos régens jelentéséből fakad, máskor a főnévi pillér hozza (hiszen a tulajdonnév például alapvetően határozott), megint máskor azonossági relációt is rögzít a régens lexikai leírása a kérdéses határozottsági értékek között.

- (11) a. Hol a / *∅ létra?!
 b. Hol a / *∅ Tisza?!
 c. Hol a / *∅ Peti?!
 d. Hol *a / *∅ Lengyelország?!
 d'. Hol van *a / ∅ Lengyelország?!   d''. Hol a kies Lengyelország?!
 e. Hol *az / *∅ ő (maga)?!   e'. Hol van ő?!

Valójában tehát az I. eset keretei között működik a főnévi szerkezet megszabása, a különbség mindössze abban áll, hogy a speciális régens az öndeterminálás I.a. változatát nem fogadja el. Talán ezzel a szigorúsággal próbálja egyértelművé tenni régens szerepét?

4. Összeépülő főnévi szerkezetek

4.1. A vonzatos jelző (IV–V. eset)

Az eltűnő névelő tárgyalása kapcsán ebben a 4. pontban olyan határozott főnévi szerkezeteket fogunk vizsgálni, amelyek valamilyen módon (jelző vonzataként vagy birtokosként) be vannak ágyazva egy másik főnévi szerkezetbe.

Az alaphipotézisünk az (ami a magyar nyelv esetében nem is ellentétes a történeti folyamatokkal), hogy egy I.a'. típusú névelőtlen nyelvben a főnévi szerkezetbe ágyazódó elemek e főnévi szerkezet határozottsági értékének meghatározásában fontos szerepet játszanak (pl. egy határozott birtok a birtokost is tipikusan meghatározottá teszi), és ez az erős korreláció a befogadó és a befogadott főnévi szerkezet határozottsági értékei között a névelős(-sé vált) nyelvekben is megmarad, annak ellenére, hogy elvileg függetlenül is megadható a két kérdéses határozottsági érték. Az erős korreláció lehetősége mindenesetre támogatja olyan összeépült dupla főnévi szerkezetek kialakulását, amelyekben nincs meg különállóan a két determinánsi pillér, sőt – tekintettel arra a lehetőségre, hogy egy nominális pillér is egybeeshet egy determinánssal – meglehetősen nagy fokú egybeesés is előfordulhat az eredetileg hat (kétszer három) szereplőt (RGN, DET, NOM, RGN', DET', NOM') felvonultató dupla szerkezetben. E logika mentén fogjuk áttekinteni a lehetőségek gazdag skáláját (IV–VII.), kezdve az egybeeséseket még nem mutató, a határozott névelős szerkezetet egy tőle függetlenül, tehát határozatlanul determinált szerkezetbe ágyazó IV. jelzős konstrukcióval:

- (12) a. Elintéztem egy *∅ / ⁽²⁾a fiút érintő ügyet. (...egy ügyet, ami érinti a fiút.)
 a'. Elintéztem egy verekedős fiút érintő ügyet. (...egy ügyet, ami egy verekedős fiút érint.)
 b. Fentről megpillantottam egy ∅ / ^{??}a Tiszába ömlő mellékfolyót.
 c. Elintéztem egy ∅ / ^{???}a Pétert érintő ügyet.
 d. Elintéztem egy ∅ / *az őt érintő ügyet.
 e. A szén egy ∅ / *a Lengyelországban található bányából érkezett.

A (7) táblázat IV.a soráról van szó, ahol a kiinduló hipotézisünk akár az is lehet, hogy az I. verziót kell duplán alkalmaznunk, és ezen belül a befogadó szerkezetre nyilván annak I.c. alpontja vonatkozik, tekintettel a DET és NOM közé befurakodó jelzőre, a befogadott főnévi szerkezet esetében pedig annak belső tulajdonságai választják ki I. megfelelő alesetét (a RGN' régens szerepét a jelzőként funkcionáló melléknévi igenév játssza).

Akinek a számára a (12a–c) sorozatban a növekvő számú kérdőjellel megjelölt határozott névelős változatok elfogadhatóak, az az iménti hipotézisben leírt nyelvváltozatot beszéli, aki viszont kizártnak tartja a kérdéses példák egy részét, az olyan nyelvváltozatot beszél, amelyben különleges régensnek nyilvánul a jelző: ellenőrzi, hogy determinánsi pillére rákövetkezője-e a hozzátartozó főnév determinánsi társának, majd a pozitív esetben ellenőrzi, hogy ellentétes határozottsági értékeket nyújtanak-e, és ha igen, akkor μ' -re magas értéket szab ki. A $\mu' \geq 5$ feltétel például gyakorlatilag azt jelenti, hogy a dupla determinálás csak akkor van megengedve, ha NOM'-nek nincsen default határozottsági értéke ([+hat]): ez a köznévi esete (12a). Aki még ezt a szerkeztípust is kerülni akarja (mármint (12a) határozott névelős változatát, ami helyett a (12a') nem használható, hiszen ott határozatlanul lehet csak értelmezni a befogadott főnévi szerkezetet, hanem alárendelt szerkezethez kell folyamodni), az egy $\mu' > 5$ (kielégíthetetlen) feltételt szab (marad tehát az említett alárendelt szerkezet).

A (7) táblázatban a IV.b. verzió a jelzői régensnek esetében a vonzatkövetelmény kielégítésének egy olyan módját definiálja, amely a belső főnévi szerkezet nominális elemének *default* határozottsági értékét veszi figyelembe (I. táblázat), ezek után pedig (mivel a szemantika számára minden adott, ami kell) a DET' pillér megjelenítéséről lemond. Ezt fejezi ki a táblázatban az is, hogy δ' -re és v' -re nincsen feltétel kiszabva.

A táblázat V. pontja a határozott befogadó szerkezetek esetére vonatkozik. Az alábbi (13) példasorban a kettős határozott névelő esetét csak jelzésszerűen tüntettük fel a (13a') sorban: szomszédos helyzetben elfogadhatatlan az ilyesmi, amit nyilván a jelzői régensnek kell ellenőriznie. (13a'') viszont nehézkes, de grammatikusnak ítéltető a két határozott névelő elválasztásának köszönhetően. Ez az eset az I. pont kétszeri alkalmazásából származtatható, és lényegében arról van szó, hogy a két főnévi szerkezet nem lép kapcsolatba egymással. A determinánsi pillérek potenciális (és tipikusan felmerülő) szomszédossága ellenben olyan kapcsolatot jelent, amelynek redundáns megjelenítését már nem engedi a nyelv (erről gondoskodik tehát a jelzői régens). Talán meglepő viszont – és Szabolcsi (1992: 78) 2.2-ben felidézett hangtani törlőszabálya számára nem is kezelhető – az egyetlen határozott névelő *invariáns* megjelenése valamennyi befogadott szerkeztípus esetében:

- (13) a. Elintéztem * $\emptyset$ / a fiút érintő ügyet. (...az ügyet, ami érinti a fiút.)
 a'. *Elintéztem az a fiút érintő ügyet. (...az ügyet, ami érinti a fiút.)
 a''. ?Elintéztem a sajnos a legjobb barátomat is érintő ügyet. (...az ügyet, ami sajnos...)
 b. Hallottál * $\emptyset$ / a Tiszát károsító balesetről?
 c. Elintéztem * $\emptyset$ / a Pétert érintő ügyet.
 d. Elintéztem * $\emptyset$ / az őt érintő ügyet.
 e. Hallottál * $\emptyset$ / a Lengyelországot sújtó válságról?

Az V. vonzatkövetelmény-kielégítési szabály lényegében megegyezik a IV.b.-vel: részét képezi a befogadott főnévi szerkezet határozott voltának deklarálása, cserében pedig RGN'-nek nem kell DET' determinánsi pillért keresnie, így aztán δ' -re és v' -re sem kell kikötéseket kiróni. Ebben a megközelítésben a (13e) sorban előálló *a Lengyelország* szószekvencia nem mond ellent semminek, hiszen azt például I.b1. akkor zárna ki, ha a NOM' országnévhez DET'-ként társulna a megelőző névelő – ebből a konstrukcióból azonban a DET' egyszerűen hiányzik. (3b.v) (*a Kína fővárosa) arra figyel-

meztet, hogy a rövid birtokos szerkezet esetében majd más jellegű szabályt kell találnunk.

4.2. Birtokos szerkezetek (VI–VII. eset)

Mint 2.2-ben céloztunk rá, a birtokost a birtok vonzatának tekintjük, például a szám- és személybeli egyeztetés miatt, valamint az alábbi (14a) példában bemutatott összefüggés miatt az igei vonzatszerkezettel (Alberti 1995); így aztán az egybeépülő főnévi szerkezetek 4.1-ben felvázolt típusán belül annyiban képvisel mást, mint a vonzatos jelzős szerkezet, hogy a birtokos szerkezet esetében NOM=RGN', azaz egybeesik a befogadó szerkezet főnévi pillére a befogadott szerkezet régenszi szereplőjével (tehát már csak 5 szereplőnk van, de további egybeesések is várhatóak!).

Mindez tökéletes összhangban van a mondat rekurzívan „burjánzó” természetével, tehát egyáltalán nem perifériális jelenségről van szó. Itt pedig akár véget is érhetne a birtokos szerkezetek tárgyalása azzal, hogy visszavezettük a problémát az I. esetre: mindkét vonzatszerkezet tartsa be az általános szabályt! A helyzet azonban ennél jóval bonyolultabb: azt állítjuk, hogy a birtokos-vonzat csak a (14b.i) példában szemléltetett posztnominális helyzetben viselkedik közönséges vonzatként – az I. alapeset ezt a verziót „engedélyezi”/írja le.¹³ A további birtokosszerkezet-változatok pedig (pl. (14b.ii)) a befogadó(!) régens lexikai leírásában meghatározott különleges *determinálási* lehetőségek. (14c–e) az első állítás támogatására felhozható érveket illusztrálja:

- (14) a. Péter retteg Maritól. → *Péter* / [*Péternek a*] *rettegése Maritól* indokolatlan.
 b. i. Én is kedvelem [*azt a kiváló cikket Chomskynak*] / ii. [*Ch-nak azt a kiváló cikket*].
 c. Én is [*Chomskynak a cikket*] / * [*Chomskyról a cikket*] kedveltem meg.
 d. – Nézd, ott megy Péter a feleségével!
 – Arról a lányról beszélsz ott Péter mellett? Az szerintem [*SZERETŐJE Péternek*] / * [*Péternek SZERETŐJE*].
 e. Te talán vonzóbbnak tartod a XIX. századnak a *Tiszáját* / Jaruzelskinek a *Lenyelorszáját*?!)

Csak a birtokos-vonzatot „hívja meg” a birtok-régens egy öt megelőző szórendi helyre (is), az oblikvuszi vonzatot nem (14c).¹⁴ A (14d) párbeszéd pedig azt mutatja, hogy névelőtlen állítmányi használat csak posztnominális hosszú birtokos esetén képzelhető el – ilyenkor a birtokos „csak vonzat”; a prenominalis helyzetben ugyanez a

¹³ A releváns szakirodalom (pl. Szabolcsi és Laczkó 1992; É. Kiss 1998) nem akar tudni a posztnominális vonzatokról és a posztnominális hosszú birtokosról különösképpen, noha a (14b.i) példa megítélésünk szerint még egy kérdőjelet sem érdemel. E helyütt nem szeretnénk a kérdésbe belebonyolódni, csak utalunk rá, hogy annyi lehet igaz a hosszú birtokos posztnominális helyzete ügyében, hogy a birtokviszony sokféle kifejezési módja között *nem preferált* ez a konstrukció (hanem azok a konstrukciók preferáltak – a mi megközelítésünk is ezt támogatja –, ahol a birtokos szerepet vállal a befogadó főnévi szerkezet determinálásában).

¹⁴ A 2.1. alpont (2) példája kapcsán említett rangparaméteres szomszédossági követelmények segítségével úgy fogalmazhatjuk meg precízen a (14b–c) által szemléltetett összefüggést, hogy a birtok-régens közvetlenül megelőzni kívánja vonzatait, kivéve a jelöletlen birtokost (*a cikket Chomsky); bár ez a követelmény alacsony rangú, például a főhangsúlyos elem és a finit ige szomszédosságát megkövetelő *fókusz* felülírja: **A cikket Chomskynak* / **A cikket Chomskyról kedveltem meg*. A birtok-régens alternatív követelményeket is felajánl birtokos-vonzata számára (összefüggésben a determinálási funkcióval): előzze meg közvetlenül. Ez a szomszédossági követelmény a rövid birtokos esetében erősebb a saját névelőre vonatkozóánál (*a Chomsky cikke* vs. *Chomsky a cikke), a hosszú birtokos esetében pedig gyengébb (**a Chomskynak cikke* vs. *Chomskynak a cikke* – Szabolcsi 1992; Szabolcsi és Laczkó 1992).

birtokos már elkerülhetetlenül a determinálás (egy konkrét személyre való rámutatás) eszközévé válik, vagyis az így kapott főnévi szerkezet kötelezően referenciális, amit a névelő megakadályozhatatlan felbukkanása is jelez. A jelenséget már az (1d) példában előrevetítettük (és most a (14e) sorban megismételjük): hiába ragaszkodik az országnév *egyébként* a névelőtlenséghez (I.b1), a vonzatos jelző esete (13e) után most ismét azt látjuk, hogy Szabolcsi (1992) hangtani törőlszabálya tarthatatlan, ráadásul ezúttal nem lehet a névelőt más főnévi elemhez társítani.

A renitens jelenség a GASG-ben leírható, nyilván a (13e) típust is megragadó V. esethez hasonlóan, bár kivételes jellege e keretben is kiütözik.¹⁵ A táblázat VI. konstrukciója némileg hasonlít az V.-re abban, hogy – mivel a birtokoltságból már elkerülhetetlenül adódónak tekintjük a befogadó főnévi szerkezet determináltságát (is) (14d), a névelőt ezúttal nem tekintjük a befogadó szerkezet DET determinánsi pillérének (ilyet formálisan nem is kerestet RGN az adott konstrukcióban), hanem csupán a határozottsági érték forrásának. Így a befogadó szerkezet determinánsi pillérére amúgy kivethető $v \geq 3$ feltétel „ki van kapcsolva”, az adott konstrukcióban nem funkcionál. Ezzel számot adtunk a (15a–e) adatsorról, továbbá a különleges (14e) esetről is ((15f) pedig azért helytelen valamennyi verziójában, mert maga a névmási kategória nem funkcionálhat birtokos-régens gyanánt):

- (15) a. Megpillantottam a / egy / * $\emptyset$ konzulnak a / egy / * $\emptyset$ kocsiját.
 b. Megpillantottam a / * $\emptyset$ Tizának a / egy / * $\emptyset$ mellékfolyóját.
 c. Megpillantottam [?]a / $\emptyset$ Péternek a / egy / * $\emptyset$ kocsiját.
 d. Szerintem ez itt *a / [?] $\emptyset$ neked a / egy / * $\emptyset$ régi körződ.
 e. Krakkó *a / $\emptyset$ Lengyelországnak a / egy / * $\emptyset$ nagyvárosa.
 f. Te talán vonzóbbnak tartod Péternek *az / *egy / * $\emptyset$ öjét?!

A VI. típus tárgyalásához annyit tehetünk még hozzá az adatsor birtokosokat illető alternatívái alapján, hogy a befogadott főnévi szerkezetre simán az I. szabályrendszer megfelelő alesetei vonatkoznak (l. még a *kies Lengyelország fővárosa*). Most pedig áttérhetünk a (16) adatsorban bemutatott rövidbirtokos szerkezet-változatokra:

- (16) a. Ekkor megpillantottuk...
 i. ...a / egy / * $\emptyset$ konzul egy kocsiját.
 i'. ...a / egy konzul *a kocsiját.
 ii. ...a / * $\emptyset$ Tisza egy mellékfolyóját.
 iii. ...[?]a / $\emptyset$ Péter egy régi kocsiját.
 iv. ...*az / * $\emptyset$ ő ~egy régi körzőjét (*a / * $\emptyset$ te ~egy régi körződet).
 v. ...*a / $\emptyset$ Lengyelország egy nagyvárosát.

¹⁵ A jelenséget tehát nem sikerült igazán elegáns szabályba foglalni, de a (8) paradigmával való (keretfüggetlen) szembenállása miatt ezt vállalhatónak tartjuk: a periférikus jelenségeket írják le periférikus szabályok!

- b. i. ...a / egy / *Ø konzul kocsiját.
 ii. ...a Tisza mellékfolyóját.
 iii. ...[?]a Péter régi kocsiját.
 iv. ...az ő régi körzőjét (a te régi körződet).
 v. ...*a Lengyelország fővárosát.
- c. i. ...*konzul kocsiját.
 ii. ...*Tisza mellékfolyóját.
 iii. ...Péter régi kocsiját.
 iv. ...*ő régi körzőjét (*te régi körződet).
 v. ...Lengyelország fővárosát.

A (16a) adatsorral szemléltetett VII.a. verzióban (l. (7) táblázat!) a befogadó és a befogadott vonzatszerkezet még csupán a NOM = RGN' helyen esik egybe, ami a VI. hosszú birtokos szerkezetre emlékeztet. Különbség annyi van, hogy a DET funkcióját nem töltheti be a határozott névelő (16a.i'). Ennek szórendi oka van: a rövid birtokos és a NOM pillér szomszédosságára vonatkozó követelmény magasabb rangú, mint az A(Z) lexikai egység és a NOM pillér szomszédosságára vonatkozó, míg az EGY és a NOM szomszédossági követelménye a legerősebb: ilyen lexikai követelményekből származtathatóak a főnévi szerkezeten belüli szórendi viszonyok: *a Peti barátjánője, Peti egy/nyolc régi barátjánője*. Szórendi kérdés tehát, hogy a VII.a. konstrukcióban a DET pillér nem lehet a határozott névelő; egyéb tekintetben azonban a befogadó szerkezet az I. általános vonzat-konstrukció szabályainak engedelmeskedik. A befogadott főnévi szerkezet egy esetben tér el az I. sémától: a (16a.iv) példa tanúsága szerint a névmás se névelővel, se névelő nélkül nem állhat ebben a konkrét konstrukcióban (lényeges, hogy az *egy* hangsúlytalanul álljon, tehát ne a számnévi olvasata kerüljön előtérbe: *az ő HAROM / ?EGY régi körzője*; ekkor ugyanis VII.b. lép életbe). Erről úgy adhatunk számot, ha azt tesszük fel, hogy a (fölöttes) RGN a rövid birtokostól a szokásosnál erősebb determinánsi jelleget vár el – összhangban azzal, hogy birtokos-vonzatát különleges, determináló funkcióban hasznosítja.¹⁶ $\delta' \geq 4$; ugyanakkor a névmás továbbra is ragaszkodik az öndetermináláshoz, az I. értelmében.

A VII.b. változatban (16b) DET' már egybeesik a DET pillérrel, de NOM' még különálló, míg a „szíamiikresedés” csúcspontját a VII.c. változat jelenti (16c), ahol mindkét eddig tapasztalt egybeesési lehetőség megvalósul: DET = DET', DET' = NOM. Az adatsorokból kibontakozó mintázat leírására azt javasoljuk, hogy a befogadó szerkezetet ezúttal is (tehát a rövid birtokos szerkezetek mindhárom alfajában) tekintsük az általános I. konstrukció szabályos megvalósításának, míg a névelőt már egyáltalán nem tartalmazó VII.c. esetben mondjuk azt, hogy „na, ide aztán erős determináns kell!” ($\delta' \geq 4$ ismét), a „névelős” VII.b. esetben viszont mondjuk azt, hogy „ha már a determinálást egy külön névelő végzi el, akkor a NOM' elem mutasson erősebb nominális jelleget” ($\mu' \geq 2$). A határozottsági értékeket kell még tisztázni. A determináló pillérek egybeesése alapján kézenfekvő ezen értékek azonosságát feltételezni, összhangban azzal a hipotézisünkkel, hogy a preminális birtokos szerkezetek a befogadó

¹⁶ A birtokossal való determinálásnak a magyar egy olyan ősből állapottában lehetett kitüntetett szerepe, amikor a névelő még nem jelent meg a nyelvben. Aztán megjelent a névelő, és a jelen nyelvallapotban érdekes versengés zajlik a determináltság kifejezésének lehetőségei között.

főnévi szerkezetek determinálása végett jöttek létre. A (7) táblázatban rögzítettük is az értékazonosságot, ami a VII.c. konstrukcióban már csak a [+det] érték mellett jöhet létre, hiszen a tulajdonnévi NOM' pillér alapértéke dönt. A VII.b. esetben a közös névelő dönt, tehát például (16b.i) két változatának megjósolt olvasatai: 'az adott konzulnak az egyetlen (vagy legalábbis az adott szituációban egyetlen szóba jöhető) kocsija', illetve 'egy kocsi, ami egy konzulé'. (16b.ii) olvasata pedig: 'a Tiszának az adott szituációban szóba jöhető mellékfolyója'.¹⁷

Az (általunk beszélt) köznyelv gazdag változatait (16) ezzel (egyfajta módon) *paraméteresen* jellemeztük, ahol a három alesetet azért nem érezzük erőltetettnek, mert háromféle módját testesítik meg egy dupla főnévi szerkezet egybeépülésének.

Térjünk most át egy nyelvváltozat, a Szabolcsi (1992: 79) és É. Kiss (1998: 84) által is emlegetett Debrecen környéki köznyelv tárgyalására (l. 2.2.). Sajnos itt is hasonló eset áll fenn, mint a Gervain (2003) által vizsgált esetben: a szakirodalomban ellentétes állítások szerepelnek az *adatokról*. Szabolcsi az alábbi (17a) grammatikalitási megoszlás mellett kardoskodik, míg É. Kiss szerint szabadon dönthetünk a névelő ügyében (17b).

- (17) a. Eladtam *a* / *Ø *Péter régi kocsiját*. (de: *a Péter)
 b. Eladtam *a* / Ø *Péter régi kocsiját*.

Megbízható statisztikai értékelés híján pillanatnyilag annyit mondhatunk, hogy a (hipotetikus) (17a) nyelvváltozatban a VII.c. konstrukciót csak a legerősebb determinánsi pillér mellett szabad használni (VII.c') – ami végeredményben összhangban áll a rövid birtokos eddig is hangsúlyozott determinánsi feladatával, és a cikkben bemutatott modellben együtt is előfordulhat az I.b1' sémával, amely megtiltja a személynév névelőzését. É. Kiss változata szerencsére szintén nem annyira ellentétes a VII.c' verzióval, mint első pillantásra gondolnánk, hanem esetleg egy későbbi fejleménye ugyanannak a nyelvváltozatnak, ahol jelentéshasadás történt (l. 2.2.): a VII.c' konstrukció olyan esetben használható, amikor se Péterről, se kocsiokról nem volt szó a megelőző szöveg releváns részében, egyébként viszont az erősebben (ötös fokozatú névelővel) determinált VII.b. formát kell használni, célozva a visszautaló jellegre.

Végül térjünk vissza a sztenderd nyelvváltozatra, amelyben azonban az *egyéb* *ágyazott birtokos szerkezetekről* szintén nem könnyű grammatikalitási ítéletet hozni, ugyanis a *preferált* változat mögött az alternatívákat hajlamosak vagyunk negatívabban megítélni, illetve nagyobb a megítélési bizonytalanság a szokásosnál. Amit elméletünk jósol, az lényegében egybeesik Szabolcsi (1992: 52–4) ítéleteivel: a (18c) példában szemléltetett változat – hosszú birtokos szerkezet egy rövid birtokos szerkezet birtokosi szerepében – az, ami minden kétséget kizáróan agrammatikus. Az ok megértéséhez az összesen három régevszonzat kapcsolatot tartalmazó két-két táblázatbeli konstrukció összeillesztési lehetőségeit kell számbavenni a (18) példásor alapján. A (18c) változattal az a baj, hogy a VI. hosszúbirtokos-konstrukció nem fogadja el a *főváros*-hoz tartozó determinánsi pillérnek azt az *a(z)*

¹⁷ Úgy ítéljük meg, hogy ezek az olvasatok korrektek, azzal a kicsi bizonytalansággal együtt, ami nyilván abból fakad, hogy nem ellenőrizhetők a világ abszolút igazságait rögzítő modell alapján (tehát nem az a kérdés, hogy van-e az adott konzulnak több autója, van-e a Tiszának több mellékfolyója), hanem végső soron az adott diskurzus referenciális viszonyain áll vagy bukik az értelmezés.

névelőt¹⁸, ami a VII.b rövidbirtokos-konstrukcióban viszont a *főváros* determinánsi pilléréként kellene, hogy funkcionáljon:

- (18) a. [?]Jártam Lengyelország fővárosa centrumában.
 VII.b RGN DET=DET' NOM' NOM=RGN'
 VII.c NOM''=DET'' RGN''
- b. [?]Jártam az ország fővárosa centrumában.
 VII.b RGN DET=DET' NOM' NOM=RGN'
 VII.b DET'' NOM'' RGN''
- c. *Jártam Lengyelországnak a fővárosa centrumában.
 VII.b RGN DET=DET' NOM' NOM=RGN'
 VI. DET''=NOM'' A(Z) (nem pillér!) RGN''
- d. Jártam Lengyelország fővárosának a centrumában.
 VI. RGN DET' NOM' A(Z) NOM=RGN'
 VII.c NOM''=DET'' RGN''
- e. [?]Jártam Lengyelországnak a fővárosának a centrumában.
 VI. RGN DET' ~~DET'~~ NOM' A(Z) NOM=RGN'
 VI. DET''=NOM'' A(Z) NOM'=RGN'' RGN''
- f. ^{???}Jártam Lengyelország fővárosa centruma környékén.
- g. ^{???}Jártam Lengyelországnak a fővárosának a centrumának a környékén.

Ellenőrizhető, hogy a (18a–b) révén szemléltetett monoton rövidbirtokos-szerkezet-sorozat, illetve a (18e) hosszúbirtokos-szerkezet-sorozata véges, sokszor tovább-bővíthető, az összes determinánsi funkciót az első elemre ruházva (18f–g). A bővítéssel lépésről lépésre egyre elfogadhatatlanabb mondatokat kapunk, noha ezek elvileg *grammatikusak* – ez megszokott okoskodás a generatív keretekben. Az okot a csökkenő elfogadhatóságra a monotonitás mellett vagy helyett az említett többszörösen determináló elem *funkcionális túlterhelésében* is megjelölhetjük, annál is inkább, mert ezen az alapon szépen kijön, hogy a (18d) („hosszúban rövid”) dupla birtokos szerkezet a preferált változat a dupla birtokos szerkezetek körében (itt egy elem legfeljebb kétszeres determináló pillér).

5. Összegzés

E cikk általános célja az volt, hogy megmutassuk, hogyan lehet a totális lexikalizmus elvét modellező GASG keretei között elegánsan megragadni a *nyelvváltozatok* (dialektusok, szociolektusok, regiszterek, korábbi nyelvállapotok) különbségét, persze az alapvető azonosság mellett. Konkrétan az „eltűnő” *határozott névelő* problémájára összpontosítottunk, aminek a kapcsán öt főnévtípust (6) és hét alapvető főnévi

¹⁸ A VI. konstrukció és a sajátos (14e) példatípus kapcsán érveltünk a mellett, hogy a névelőt az adott esetben ne tekintjük determinánsi pillérnek. Megerősíti az eljárást, hogy két független jelenségről adunk számot ily módon: egyfelől a (18c) dupla birtokos szerkezet helytelenségéről, másfelől pedig a *Jaruzelskinek a Lengyelországa* szerkezet kifogástalan voltáról az *a Lengyelország külön-determinált alak radikális elfogadhatatlansága mellett.

szerkezetípust (és azok aleleteit) (7) – mint „befogadó környezeteket” – sikerült feltárunk.

Ez utóbbi deskriptív eredmény „keret-független”, az alábbi (19–21) összefoglaló táblázatok adatmintázatait tehát bármely formális leíró iskola híveinek figyelmébe ajánljuk.¹⁹ Megoldási javaslatunk a régensek kétféle szelekciós paraméterén alapul, így a GASG-n kívül bármely kategoriális (vagy konstrukciós) nyelvtan keretei közé könnyedén átültethető, de más generatív elméletekkel sem eleve összeférhetetlen. Összhangban egy 1997-ben megfogalmazott *Referencialitási elvvel* (Alberti 1997) a régens egy főnévi vonzatának kétféle „pillérét” is keresi: egy *nominális* jellegű és egy *determinálásért* felelőset. Ezek egybeesése sincsen kizárva, de mindkettővel szemben szelekciós követelményt támaszt, amely a GASG-ben *számparaméteres* alakban is kifejezhető. A leírás eleganciáját és ebből is fakadó magyarázó erejét a táblázatokban satírozással hangsúlyozott *háromszögmátrix-tulajdonság* igazolja, vagyis az, hogy a megfelelő sorrendbe állított környezetek valóban azt mérik fokozatonként, hogy egy főnévtípus mennyire *vállalja* maga a determinálást (19), illetve mennyire *nem ragaszkodik* ahhoz (20):

(19) FŐNÉVTÍPUSOK DETERMINÁNSI JELLEGE (MENNYIRE VÁLLALJA A DETERMINÁLÁST?)

∅	δ →	1	2	3	4	5
környezet↓		<i>fiú</i>	<i>Tisza</i>	<i>ő</i>	<i>Péter</i>	<i>Lengyelo.</i>
II	megszólítás	!	!	!	!	!
IV.b	[-hat] jelzős szerk.	*	!	!	!	!
I.a	vonzat	*	*	!	!	!
VII.c	rövid birt.	*	*	*	! (#)	!
VI	hbd. birtok /	*	*	–	*	*
I.c	jelzős vonzat	*	*	–	*	*
V	[+hat] jelzős szerk.	*	*	*	*	*

(20) FŐNÉVTÍPUSOK NOMINÁLIS JELLEGE
(MENNYIRE NEM RAGASZKODIK A DETERMINÁLÁSHOZ?)

A(Z)	μ, ν →	5	4	3	2	1
környezet↓		<i>fiú</i>	<i>Tisza</i>	<i>Péter</i>	<i>ő</i>	<i>Lengyelo.</i>
II	megszólítás	*	*	*	*	*
IV.a	[-hat] jelzős szerk.	! (?)	??	* (???)	*	*
I.b	vonzat	!	!	! (?)	*	*
VII.b	rövid birt.	!	!	!	!	*
VI	hbd. birtok /	!	!	!	–	!
I.c	jelzős vonzat	!	!	!	!	!
V	[+hat] jelzős szerk.	!	!	!	!	!

¹⁹ A (19–21) táblázatokban a római számok a (7) táblázat kategorizálására utalnak, a δ determinánsi és a μ, ν nominális paraméterértékeket a (6) táblázatban adtuk meg. A '*' és a '?' jelentése a szokásos, a '!' pedig a vitathatatlan elfogadhatóságra utal. A '#'- az (általunk beszélt köznyelvhez képest) alternatív nyelvváltozatot jelez.

Mint a két tábla is mutatja (19–20), az erős korreláció ellenére a névmástípus meggátolja, hogy a kétféle paramétert egymás tökéletes ellentétéként határozzuk meg és egyre redukáljuk. Ha a névmást a hagyományosabb szemlélet szerint kivesszük a főnévi értékű elemek kategóriájából, akkor már a két paraméter egymás tökéletes ellentétéként áll elénk, és a négy főnévtípust egyetlen háromszögmátrix-tulajdonságú táblázatban jeleníthetjük meg:

(21) FŐNÉVTÍPUSOK NOMINÁLIS/DETERMINÁNSI JELLEGE

A(Z)/Ø környezet↓	<i>fiú</i>	<i>Tisza</i>	<i>Péter</i>	<i>Lengyelo.</i>
II megszólítás	* / !	* / !	* / !	* / !
IV [-hat] jelzős szerk.	!(?) / *	?? / !	* (??) / !	* / !
I vonzat	! / *	! / *	!(?) / !	* / !
VII rövid birt.	! / *	! / *	! / !	* / !
VI hbd. birtok / Lc jelzős vonzat	! / *	! / *	! / *	! / *
V [+hat] jelzős szerk.	! / *	! / *	! / *	! / *

Mint cseppben a tenger, úgy jelenik meg az „eltűnő” határozott névelő problémája kapcsán a magyar főnévi szerkezetek gazdag birodalma, illetve még ezen is túl a megvalósuló és potenciális nyelvváltozatok világa beágyazva az egyetemes grammatikai lehetőségek univerzumába. Azt állítjuk, hogy mindeme gazdagságot a GASG-ben lexikai egységekhez rendelhető számparaméter-rendszerek különbségeire lehet visszavezetni – és ezzel erős eszközt nyújtottunk a nyelvváltozatok elméleti rendszerezésére. Hátra van persze még a statisztikai vizsgálatokkal tesztelt tényleges leírása e nyelvváltozatoknak.

HIVATKOZÁSOK

- Alberti, Gábor 1995: Role Assignment in Hungarian Possessive Constructions, in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian* 5, Szeged, JATEPress, 13–28.
- Alberti, Gábor 1997: Restrictions on the Degree of Referentiality of Arguments in Hungarian Sentences, *Acta Linguistica Hungarica* 44, 341–62.
- Alberti Gábor 2000: Mi fán terem a „konkordiális nyelvten”? in Büky László–Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* IV, Szeged, SzTE, 9–41.
- Alberti Gábor–Balogh Kata–Kleiber Judit–Viszket Anita 2002: A totális lexikalizmus elve és a GASG nyelvten-modell, in Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* V, Szeged, SzTE, 193–218.
- Alberti, Gábor–Balogh, Kata–Kleiber, Judit–Viszket, Anita 2003: Total Lexicalism and GASGrammars: A Direct Way to Semantics, *Proceedings of CICLing2003*, (Mexico City), ed. by Alexander Gelbukh, Lecture Notes in Computer Science N2588, Springer-Verlag, 37–48.

- Balogh Kata 2001: GASG-keretben ábrázolt birtokos szerkezetek szintaxisának és szemantikájának Prolog-implementációja, Nyelvészdoktoranduszok Országos Konferenciája, Szeged, 2001. november 8–9.
- Chomsky, Noam 1957: *Syntactic Structures*, The Hague, Mouton.
- Chomsky, Noam szerk. 1995: *The Minimalist Program*, Cambridge, Mass., MIT Press.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 15–184.
- Gervain Judit 2003: Kísérletezzünk! 2003. évi OTDK, Veszprémi Egyetem.
- Kálmán László 2001: *Konstukciós nyelvtan*, Budapest, Tinta Kiadó.
- Karttunen, Lauri 1986: *Radical Lexicalism*, Report No. CSLI 86-68, Stanford.
- McGee Wood, M. 1993: *Categorial Grammars*, London, Routledge.
- Nádasdy Ádám 2003: Miért változik a nyelv? *Mindentudás Egyeteme*, MTV1, 2003. november 23. 13¹⁵.
- Szabolcsi Anna 1992: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*, Budapest, Akadémiai.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 179–298.
- van Eijck, Jan–Hans Kamp 1997: Representing discourse in context, in Johan van Benthem–Alice ter Meulen szerk.: *Handbook of Logic and Language*, Elsevier, Amsterdam, The MIT Press, Cambridge, Mass.
- Zeevat, Hendrik 1987: Combining Categorical Grammar and Unification, in Uwe Reyle–C. Rohrer szerk.: *Natural Language Parsing and Linguistic Theories*, Dordrecht.

A NYELVMŰVELÉS HELYE A NYELVTUDOMÁNYBAN

EÖRY VILMA

1. A cím azt sugallja, hogy a nyelvművelés a nyelvtudomány része. A nyelvművelés körül zajló viták egyik részében pedig nem az a kérdés, hol van a nyelvművelés helye a nyelvtudományban, hanem az, oda tartozik-e egyáltalán. Magam, ahogy a cím is mutatja, a nyelvtudományba tartozónak tekintem, s később ki is fejtem, hol látom a helyét benne, először mégis arra a kérdésre térek ki, milyen okok is állnak, állhatnak a nyelvművelésnek a tudományhoz nem tartozását képviselő vélekedések mögött.

1.1. Mivel a nyelv a nemzetállam létrejötte óta nálunk is – mint az európai, ill. közép-európai, még közelebről kelet-közép-európai országok legtöbbjében – a nemzet szimbóluma is, a támadások egyik oka ideológiai, politikai ok. Olyan személyek, csoportok fogalmazzák meg vele szembeni elégedetlenségüket, akik világnézetüknél fogva a nemzetállam fogalmát elavultnak tartják. A szigorúbb értelemben vett magyar nyelvművelés megszületésétől, tehát a nyelvújítástól kezdve, különböző intenzitással, de hangsúlyozza az anyanyelvnek e szerepét, a társadalomnak egy része pedig, valószínűleg történelmi okokból, ma is ragaszkodik a nemzetállami elképzelésekhez, s velük együtt az anyanyelv, a nemzeti nyelv kitüntetett társadalmi szerepéhez. Az ideológiai érvei ellen nem lehet nyelvészeti érveket felhozni. Ideológiai vitákba belemenni pedig nem érdemes, hiszen ez valóban nem a nyelvtudomány területére tartozik, bár azt érdemes lenne tiszteletben tartanunk, hogy a főntebb vázolt „nemzeti” felfogás létezik, méghozzá nem is elszigetelten, hanem társadalmi méretekben: ízlésünktől függetlenül számolnunk kell vele.

1.2. A másik ok az előzővel szorosan összefügg, és talán „társadalmi” nevezhető, s a tudományosság szempontjából laikusnak. A társadalom tagjainak jó része ugyanis úgy véli, különösen ha „fontos ügynek” tartja a nyelvvvel kapcsolatos kérdéseket, hogy ért hozzá, kijavítja beszélőtársát, vitázik nyelvi kérdésekről. Az egyszerűség azonban sokszor ügybuzgóságnak minősül, hiszen laikus felfogások érvényesülnek, laikus ítéletek születnek, s ezek negatív irányban befolyásolhatják a nyelvművelésről kialakított képet, akár a nyelvhasználók, akár a nyelvész szakemberek szemében. Ettől azonban a nyelvművelés egésze, benne a tudományosan megalapozott nyelvművelés még nem lesz tudománytalan, ahogyan nem az pl. nyelvünk tudományos eredetvizsgálata attól, hogy vannak sumerológusok.

1.3. Tovább bonyolítja a kérdést, és további okként jelölhető meg, hogy hagyomány van annak, hogy írónknak-költőinknek a nyelvvvel foglalkozó írásait, az ún. „írói nyelvművelést” is nyelvművelésnek tekintjük. Ez a nyelvnek a társadalomban, ill. az irodalomban betöltött szerepe szempontjából lényeges tevékenység nem tartozhat azonban a „tudományos” nyelvműveléshez, hiszen nem tudományos apparátussal, de nem is ilyen céllal folyt, ill. folyik. Még nyelvész szakemberek is folytatnak szakterü-

letük művelése mellett „hobbiból” úgynevezett nyelvművelést, tulajdonképpen publicisztikai formában, s bár a nyelvre vonatkozó tudományos ismereteiket felhasználják, a tudományos kritériumokat e területen nemigen tartják be, legalábbis jóval szubjektívabbak, mint tudományos munkákban szokásos.

1.4. A nyelvművelés fogalmába hagyományosan beletartozik az anyanyelvi ismeretterjesztés is, sőt nagy részt foglal el benne (vö. Zimányi Árpád kutatásai, nyelvművelő bibliográfiája). A rendszerváltozás előtti évtizedek virágzó nyelvi ismeretterjesztése elterjesztett egy olyan népszerű stílust a nyelvről való szólásban, amely természetes a maga helyén, de a nyelvművelő „tudományos nyelvben” már nem kellően egzakt.

1.5. Az utolsónak hagyott, de számunkra itt most a legfontosabb ok a „tudományos nyelvművelés”-nek az előzőktől szintén nem független múltjában és jelenében rejlik. A nyelvművelés történetét megírták már vele és vele szemben elfogult szakemberek (pl. Fábíán 1984, Sándor 2001, 2003, különösen 394–406), s bár elfogulatlan nyelvművelés-történet nem született még, a szélső álláspontokból jól kirajzolódik egy ellentmondásokkal terhes kép, amelyen az ember egyoldalúságot, túlzást, leegyszerűsítést, valamint sok reálisan értékelt tényt egyaránt talál mind a két oldalon.

1.6. Már maga az is ellentmondásokat hordoz, hogy szinte soha nem lehetett tisztán szétválasztani a sokszor politikai tartalmú nyelvművelő mozgalmakat a nyelvműveléstől mint tudományosan megalapozott tevékenységtől. Erre pedig feltétlenül szükség lenne ahhoz, hogy a nyelvművelés mint a nyelvtudomány része valóban korszerű lehessen. Mert hiszen természetes, hogy a nyelvművelés mint hagyomány inkább konzervatív szemléletű, története során többször szélsőségesen is az, ezért kevésbé hatottak, hatnak rá a nyelvtudomány új, nem „hagyományos” szemléletű és módszerű eredményei, de éppen aktuális feladatát csak korszerű tudományos eredményekre támaszkodva és korszerű módszerekkel láthatja el.

A nyelvművelést közelmúltunk és jelenünk nyelvtudománya egyre sürgetőbben készíteti tehát a tudományos fölzárkózásra, a szemlélet- és módszerbeli korszerűsítésre, a tudományon belüli önmeghatározásra, és jogosan. Jelentős kezdeményezések születtek már több mint egy évtizede, de egy részük nyomán megfagyott a levegő a szerző körül a „hagyományos nyelvművelők” körében (elsősorban Tolcsvai Nagy 1987, 1989, 1993, 1996), más részük modern tudomány-rendszertani terminológiával ugyan, de lényegében nem változtatott a korábbi, hagyományos felfogáson (elsősorban Balázs 1996, 1998), harmadik részük pedig olyan óvatosan tett megújítási kísérleteket, hogy a szakirodalomban és a gyakorlatban is csaknem visszhangtalan maradt (Heltainé Nagy 1993; Eőry 1993, 1997).

2. A továbbiakban azt tárgyalom, hogy a tudományosan megalapozott nyelvművelésnek milyen helye van a nyelvtudományban. Mielőtt azonban rátérnék véleményem ismertetésére, leszögezem, hogy az univerzális nyelvművelés felfogását, miszerint a nyelvművelésnek még ma is át kellene hatnia a magyar nyelvészet egészét, egyértelműen elvetem (l. nem is olyan régi leíró nyelvtanok nyelvhelyességi megjegyzései). Éppen fordítva gondolom: a nyelvművelés használja föl a nyelvtudomány csaknem minden ágának eredményeit, miközben saját céljai és módszerei vannak. Megkísérlem tehát, hogy a magyar nyelvművelést – miközben létét társadalmi anyanyelv-szemléleti és „anyanyelvészeti” hagyományként fogadom el – a tudományos rendszerzés módszereit követve helyezzem el a nyelvtudományban.

2.1. Anélkül, hogy a nyelvészet lehetséges tagolását felvázolnám, hiszen ez közismert, s vázlatosan látható a dolgozat végén található táblázatban, induljunk ki abból az utóbbi évtizedekben általánossá vált fölfogásból, hogy a nyelvművelés az alkalmazott nyelvtudomány területére tartozik. Nem ok nélkül sorolják ide a nyelvművelést annak alapján, hogy a nyelvtudomány bizonyos ágainak eredményeit alkalmazza saját módszereivel tanácsadói, kézikönyvkészítői gyakorlatában, illetve ismeretterjesztő tevékenységében.

2.2. Újabbban azonban inkább a nyelvstratégiai ágazatok között tartják számon (l. Balázs Géza besorolását, valamint Sándor Klárát A magyar nyelv kézikönyvében). Az nyilvánvaló, hogy vannak nyelvstratégiai feladatai is. (Ezek a stratégiai feladatok azonban nem általában a nyelvművelést, inkább a Nyelvtudományi Intézetben folyó nyelvművelést jellemzik, sajnos inkább csak a szokásjog, és nem valamely ésszerű és szükséges feladatmegosztás alapján.) Stratégiai diszciplinának számít abból a szempontból, hogy rögzíti a nyelvi jelenségek köznyelvi normához viszonyított használati értékét szóban, írásban, és bár elismeri a széttagolódási tendenciát, kétségtelenül az egységes nyelvváltozatot erősíti. Különösen ezt teszi, ha szabályzatok (helyesírási), esetleg törvények (reklámszabályozás) végrehajtásához ad szaktanácsot. Ha pedig elfogadjuk, hogy a nyelvi változások mesterséges előidézésében is szerepet vállal (pl. a nyelvújítás, vagy napjainkban egy szakma terminológiájának magyarítása), stratégia volta kétségbevonhatatlan.

De ahogy az alkalmazott nyelvészeti ágakhoz sorolás nem tükrözi a nyelvművelés összetettségét (hiszen azok egyike sem avatkozik be a nyelvi változásokba, a nyelvművelés pedig alkalmanként igen), a stratégiai ágakhoz sorolás sem meríti ki a tevékenység tartalmát. Nem tűnik jó megoldásnak, hogy a rendszerkényszer miatt bármelyik csoportba beéröltessük, és lefedetlenül hagyjuk tartalmának bármelyik részét. Talán az lenne járható út, ha szétbontanánk a tevékenységet alkalmazott nyelvészeti (nyelvi, nyelvhasználati informálás), illetve stratégiai (törvényvégrehajtás, részvétel „magyarításokban”, kodifikálásban stb.) feladatokra, de ez is inkább csak formálisan tehető meg, hiszen pl. a nyelvtudományi intézeti közönségszolgálat gyakorlatában e feladatok egymásba olvadnak.

2.3. Eddig a nyelvművelésről mint gyakorlati tevékenységről beszéltünk. E tevékenység közben alkalmaznia kell a nyelvtudomány alább felsorolandó ágainak eredményeit: az általános nyelvi szabályoktól kezdve a nyelvtörténeti változástendenciákon át a magyar nyelv struktúrájáig, társadalmi varianciájáig ívelő ismeretek alapján, a konkrét beszédhelyzet ismeretében kell orientálnia a beszélőt, hogy nyilatkozatával azt érhesse el, amit el szeretne érni. Ezenkívül a nyelvművelő szakembernek olyan képet kell tudni alkotnia a jelen nyelvről, amelynek alapján a stratégiai feladatokat is elvégezheti. Ez a munka kívánja meg a leginkább a nyelvészeti felkészültséget, a szükséges tudományterületeken való jártasságot. Ezt a munkát nevezte Kemény Gábor 2003. évi intézeti előadásában mikrodiakroniának. Bár sem Haader Lea Nyelvőr-cikkében, sem évtizedekkel azelőtt Károly Sándor nem így értelmezte a terminust (hanem tkp. a diakroniát alkotó egyes szinkron metszetekkel való foglalkozást nevezte így), nemcsak tetszetős, hanem jó megnevezése is lenne annak tevékenységnek, amelynek eredményeképpen a nyelvművelő szakember képes (természetesen nem 100 %-os biztonsággal) a változásban levő nyelv mai szinkron metszetét adni. Ez a nyelvművelésnek tulaj-

donképpen alapkutatási területe akkor, ha valódi nyelvhasználati vizsgálatokat is végez, s ezek eredményeit, tapasztalatait egészíti ki saját nyelvhasználati kompetenciájával úgy, hogy ezt a képet a szubjektív elemektől a lehetséges mértékig megfosztja.

2.4. A nyelvtudomány rendszerében sajátos helyet foglal el tehát a nyelvművelés. Miközben annak szinte minden ágához kötődik (l. a táblázatban csillaggal megjelölt helyeket, amelyekhez fokozottan kapcsolódik), hiszen tevékenységében ezek kutatási eredményeire támaszkodik, maga mint tudományág a periférián, valahol az alkalmazott tudományok és a stratégia jellegű tevékenységek között helyezkedik el, ha e két csoport egyáltalán szétválasztható (l. táblázat). Mellette azonban végez egy olyan, a jelen kor nyelvi változásaira, ill. nyelvi állapotára vonatkozó, állandó „megfigyelő és leíró” tevékenységet, amely alapkutatásnak számít, s amely bázist teremt gyakorlati feladatainak ellátásához.

3. Ahhoz azonban, hogy e „több lábon állást” világosabban láthassuk, tisztáznunk kell, mit értünk tudományos nyelvművelésen. Ezt pedig, mivel a nyelvművelés elsősorban tevékenység, feladatainak megjelölésével lehet leírni.

3.1. A nyelvművelésnek mint nyelvhasználati információs tevékenységnek a célja segíteni a nyelvhasználót nyelvi kommunikációs gondjainak megoldásában, különösen az új jelenségekkel kapcsolatban, figyelembe véve a társadalmi, s a nekik megfelelő stílusregisztereket. Ennek a módszere az egyéni tanácsadáson kívül a sokkal szélesebb körben hatékony kézikönyvek létrehozása, vagy például interneten újszó-listák, ezek pillanatnyi írásmódjának közzététele lehet.

3.2. A nyelvtervezés mint stratégiai tevékenység teljes egészében természetesen nem tartozhat a nyelvművelés tevékenységi körébe, de mind a nyelvvel kapcsolatos törvényi szabályozásban, mind a majdnem szabvány értékű helyesírási kodifikációban, mind az esetleges „szaknyelvújító” munkában fontos szerepet játszhat, különösen az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének nyelvművelő osztályán. A nyelvművelő nyelvészeti ismeretei alapján, és mint a nyelvi változatok mai állapotának éppen a beszélőkkel való kontaktusa miatt viszonylag jó ismerője, olyan szerepet játszhat a nyelvtervezési folyamatban, hogy az eredmény ne életidegen, hanem használható legyen, és illeszkedjék a nyelvi változások természetes folyamatába. (Különösen aktuális ez ma, amikor szükség van rá, hogy pl. az EU-szókincsnek meglegyen a magyar megfelelője. A nyelvművelő ezeket az újításokat természetesen nem létrehozza, csak koordinálja, rögzíti, egységesíti.)

4. Milyen nyelvtudományi háttér szükséges ahhoz, hogy a nyelvművelés teljesíteni tudja fentebb leírt feladatait?

4.1. Miközben támaszkodik a nyelvtudományi ismeretekre általában, különösen figyelemmel kell kísérnie a pragmatikai nyelvészetet, a társadalmi regiszterek alapján a nyelv varianciáját vizsgáló szöveg- és stílustipológiát, a szociolingvisztikát és az ezekkel szorosan összefüggő normakutatást (l. a táblázatot).

4.2. Együtt kell működnie a megfelelő kutatókkal, kutatócsoportokkal, s a gyakorlatban felmerülő kérdésekre együtt kell megadniuk a lehetséges választ. Az együttműködés jelentheti azt is, hogy felhívja az egyes tudományterületek képviselőinek figyelmét a nyelvművelő tevékenység körében felmerülő olyan kérdésekre, amelyeknek

megválaszolásához valamely szakterület új tudományos eredményeire lenne szükség, tehát mintegy kutatási „megrendelést” adhat a szakembereknek bizonyos tudományos kérdések szakterületi tisztázására.

4.3. Saját empirikus kutatásai alapján választ kell keresnie napjaink magyar nyelvvel, nyelvhasználatával kapcsolatos kérdésekre abban az esetben, ha az illető szaktudományok ezt mégsem végzik el, illetve azzal a feltétellel, ha ezt a kutató tudományos felkészültsége, szakterülete alapján megteheti.

4.4. A nyelvművelő szakembernek olyan képet kell tudni alkotnia a jelen nyelvről, amelynek alapján tevékenységét kellő tudományos megalapozottsággal, biztonsággal végezheti. A már felsorolt szakmai ismeretek alapján képesnek kell lennie arra, hogy a konkrét beszédhelyzet ismeretében úgy orientálja a beszélőt, hogy az közlési szándékát meg tudja valósítani. A nyelvészeti felkészültségen kívül ehhez módszertani jártasságra is szükség van.

5. De miért vannak kiemelt helyzetben egyes nyelvészeti tudományágak (l. 4. 1.), a nyelvművelés szempontjából? Mivel a nyelvművelés legfőbb tevékenységi területe a nyelvhasználati tanácsadás, elsősorban a pragmatikai nyelvészet általában tartozik ide, a használatban működő nyelv tendenciái, szokásai, hagyományai, „szabályai” szolgáltatják tudományos alapját. Ezen belül különösen a stilisztikát, illetve a szöveg- és stílustipológiát, a szociolingvisztikát és az ezekkel szorosan összefüggő normakutatást érdemes kiemelni.

5.1. A stilisztika, különösen a nem művészi szövegek stilisztikája a nyelv szituációs és hangulati regisztereinek vizsgálatával nélkülözhetetlen alapot szolgáltat ahhoz, hogy a tágabb értelmű kontextusnak való megfelelés vagy meg nem felelés kérdésében döntsön a nyelvművelő. A társadalmi regiszterek alapján a nyelv varianciáját vizsgáló szöveg- és stílustipológia a soktényezős szituációnak való megfelelés vagy meg nem felelés eldöntésében nyújt segítséget. Bár az ilyen jellegű empirikus kutatások nálunk is megkezdődtek már (pl. a közeljövőben a Nyelvtudományi Intézetben megjelenő kötet a tudományos szövegekről, Tolcsvai Nagy Gábor szövegtipológiai kutatócsoportjának folyamatban levő kutatásai, ill. készülő tanulmánykötete), tény azonban, hogy jelentősebb eredmények még nemigen születtek.

5.2. A szociolingvisztika különösen sok információt szolgáltat a nyelvművelőnek: hiszen olyan tényeket tár fel, amelyek a nyelvművelő nyelvi kompetenciáján kívül esnek. Sok ilyen kutatási eredmény valószínűleg megváltoztatja majd az egyes nyelvi változatokról alkotott képünket. De azt szükséges hangsúlyozni, hogy a nyelvművelésnek más szempontokat is figyelembe kell vennie egy-egy jelenség minősítésekor, mint az elterjedtségét, vagy a beszélők attitűdjét, nem lehet tehát „értéksemleges”, hiszen a társadalomban ma még van valamiféle értékrend, s ez a nyelvi jelenségekre is igaz (l. 5.3., vö. Kenesei 2002).

Bizonyos attitűdvizsgálatok, mint pl. a nyelvhasználók viszonya az anyanyelvhez, a hagyományosan stigmatizált nyelvi formákhoz, a nyelvi normákhoz, a nyelvhasználati szabályzatokhoz, törvényekhez stb. elsősorban a nyelvművelés módszertanát befolyásolhatják.

5.3. A normakutatás eredményei is közvetlen alapját képezik a nyelvművelésnek. A normativitás, ill. a normák feltételezése hagyományosan, de korszerűbb válto-

zatában is alapja a magyar és más, európai típusú nyelvművelésnek. A közös nyelvváltozat az, amivel elsősorban foglalkozik (a nyelvművelés maga is a nemzeti nyelvekkel együtt született meg), természetesen ennek különböző regisztereivel. Sőt, azt is vallja, hogy társadalmunkban még ma is létezik köznyelv, illetve egy, az úzson alapuló köznyelvi norma. Ehhez, mint kiindulási ponthoz viszonyítja a regionális és társadalmi változatokat. Ilyen módon értékeli különböző skálák mentén, de e skálák végein nem a jó és a rossz van, és értékelése nem ítélet. Lényeges, hogy ez az értékelés a társadalom által kialakított normarendszerhez igazodik, és nem valamely elképzelt, konstruált ideálhoz, még akkor sem, ha létezik, különösen a laikusok körében a nyelvi normának ilyen felfogása is.

5.4. E felsorolt tudományágak mindegyike működésében vizsgálja a nyelvet, tárgyak tehát közös, csak a vizsgálatok aspektusa, ennek megfelelően eredménye tér el egymástól. Ezek (és természetesen még több más tudományág) eredményei segítenek megközelíteni a nyelvhasználat többdimenziójúságnak komplexitását.

6. A nyelvművelésnek a tudományon belüli elhelyezését, önmeghatározását is éppen e sokszálú kötődése nehezíti meg. Van azonban saját tárgya: napjaink nyelve, ill. a mai nyelvhasználók, van célja: a nyelvhasználók informálása napjaink nyelvhasználati kérdéseiben, ill. koordináló szerep a nyelvbe való esetleges mesterséges beavatkozás-kor, és vannak sajátos módszerei. Mivel a nyelvművelés túlnyomórészt tevékenység tehát, természetéből adódóan céljai és módszerei vannak, nem elmélete és paradigma-rendszere. Megvan azonban a nyelvleírásban is a funkciója, ahogyan fentebb már említettem. Nagyon szemléletesen írja le Kenesei István már említett tanulmányában a nyelvművelésnek a tudományt és a nyelvhasználati jelenségeket összekötő szerepét: „A folyamat kezdő és végpontjában [...] a nyelvművelés áll. A nyelvművelők fedezik fel [...], hogy új jelenségek, kifejezések, szerkezetek jelentkeztek, és hogy ezek miben térnek el a korábbiaktól [...]. A folyamat következő pontján a leíró/elméleti nyelvész, illetve – szerencsés esetben – a nyelvművelőbe oltott leíró nyelvész áll. Az ő dolga az, hogy megvizsgálja, hogyan illeszkedik a nyelv szerkezetébe, az eddig rögzített szabályok, elvek és paraméterek közé az új struktúra. [...] A harmadik stáció a társasnyelvészlet felségterülete. A nagy számú beszélővel elvégzett felmérésekkel be tudja mutatni, mekkora körben van elterjedve a megfigyelt új jelenség, illetve milyen attitűdökkel viszonyulnak hozzá [...] a nyelv használói. Végül az utolsó állomás újra a nyelvművelő. A felhalmozott adatok és magyarázatok alapján kellene döntenie arról, [...] mit tanácsol a hozzá forduló érdeklődőknek” (Kenesei 2002: 46–7).

7. Azt mindenképpen bizonyíthatónak látom, hogy a nyelvművelés része a nyelv-tudománynak (igaz, ezt csak a „tudományos” nyelvművelésre tartom érvényesnek, az úgynevezett mozgalmi nyelvművelésre, amely sokszor laikus, már nem feltétlenül).

Az azonban nehezebben bizonyítható, hogy a nyelvművelés viszonylag is független nyelvészeti tudományág lenne. A ránk hagyományozódott nyelvművelés a maga komplexségében nemigen definiálható önálló nyelvtudományi részdiszciplínaként, inkább nyelvészeten belüli határ- (alkalmazott, ill. stratégiai nyelvészet), ill. integráló (a jelen nyelvhasználat és a nyelvleírás) tudományágként. Ilyenként azonban nemcsak meghatározható, hanem létezik is. Létezik és működik annak ellenére, hogy a nyelvtudományi közvélemény jó része szkepszissel vagy kizárásra törekvő ellenérzéssel viszo-

nyul hozzá (ahogy például a több szempontból hasonló helyzetben levő stilisztika is létezik, pedig többször és többen eltemették). Csak sajnos nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, mint például a csehek, akiknél a prágai nyelvész kör jóvoltából funkcionális alapokra helyeztetett a nyelv művelés már mintegy 70 éve, és kétség sem merül fel helyét, esetleg létjogosultságát illetően. Ott valószínűleg egyetlen nyelvész sem csodálkozik azon, hogy a nyelvtudományi intézetben kap helyet a közönségszolgálat, vagy hogy a polgárok egy része a közönségszolgálati munkatársakat is nyelvésznek tartja.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs Géza 1996: Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai, *Magyar Nyelvőr* **120**, 250–63.
- Balázs Géza 1998: *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*, Budapest, A–Z Kiadó.
- Eöry Vilma 1993: A nyelv művelés új feladatairól, *Magyar Nyelvőr* **117**, 453–5.
- Eöry Vilma 1997: Nyelvészet és nyelv művelés Magyarországon, *Nyelvünk és Kultúránk* **97**, 70–4.
- Fábián Pál 1984: *Nyelv művelésünk évszázadai*, Budapest, Gondolat.
- Haader Lea 2001: Mikrodiakronia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban), *Magyar Nyelvőr* **125**, 354–71.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1993: A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelv művelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben), *Magyar Nyelvőr* **117**, 420–3.
- Károly Sándor 1980: Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz, in Imre Samu–Szathmári István–Szűts László szerk.: *A magyar nyelv grammatikája = Nyelvtudományi Értekezések* **104**, 41–53.
- Kenesei István 2002: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* **97**, 39–48.
- Sándor Klára 2001: Nyelv művelés és ideológia, in Sándor Klára szerk.: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, Szeged, JGYF Kiadó, 153–216.
- Sándor Klára 2003: Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelv művelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *A magyar nyelv kézikönyve*, Budapest, Akadémiai, 381–409.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1987: Tervezet egy tematikus nyelv művelő sorozat létrehozására. *Magyar Nyelvőr* **111**, 396–401.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1989: A nyelv művelés esélyei, *Valóság* **10**, 95–103.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1993: Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés? *Magyar Nyelvőr* **117**, 429–25.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: Lehetőségek és köteleességek a magyar nyelvi tervezésben, *Magyar Nyelvőr* **120**, 237–49.

FÜGGELÉK

NYELVÉSZET

Általános
Elméleti

Speciális
itt: magyar

I. Nyelvreírás

Diakrón nyelvészet

- finnugor nyelvészet
- nyelvtörténet – „napjaink mikrodiakroniája”*

Szinkrón nyelvészet

1. „Rendszernyelvészet”
(strukturális) leíró nyelvészet
  - „napjaink mikrodiakroniája”*
2. Pragmatikai nyelvészet
  - szövegnyelvészet (szövegtan, stilisztika)*
  - a társadalmi változatok nyelvészete
szociolingvisztika*
dialektológia*
a nyelvi normák kutatása* stb.
  - a nyelvelsajátítás stb. nyelvészete
pszicholingvisztika
neurolingvisztika stb.

II. Alkalmazott nyelvészet

- nyelvtechnológia
- nyelvoktatás(módszertan)
- fordítás(elmélet) stb.
- **nyelvhasználati információ**
(, ill. ennek a módszertana)

III. Nyelvstratégia

- nyelvpolitika
- nyelvtervezés
- **nyelvművelés**
- (nyelvi törvények végrehajtásával
kapcsolatos szakvélemények,
helyesírási kodifikáció,
a szaknyelvújítás koordinálása stb.)

HAGYOMÁNY, NYELV ÉS NYELVMŰVELÉS

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

Előadásomban, a címben megadott fogalmak alapján a nyelvművelés körüli viták két csomópontját kívánom megragadni, azokat, amelyek véleményem szerint megkerülhetetlenek a téma tárgyalásakor: ezek pedig az értékelés és a hagyomány kérdéskörei.

A kettő szorosan összefügg egymással, tudniillik az értékelés mindig valamilyen hagyományhoz való viszonyítást jelent (valamit valamilyen értékűnek tekinteni, megítélni, elismerni vagy elvetni valamihez képest lehet), mostani eszmefuttatásomban azonban technikailag kénytelen vagyok szétválasztani, elkülöníteni a két kérdést, kiemelve még egyszer szoros összetartozásukat.

Előljáróban szeretném leszögezni, hogy a nyelvműveléssel kapcsolatos nézőpon-
tom a nyelvész nézőpontja, nyelvműveléssel régóta foglalkozó nyelvészé, kérdéseimet a mai nyelvtudomány kérdései, szempontjai határozzák meg.

Bár a nyelvművelést magam is a nyelvtudománynál jóval szélesebb körű tevé-
kenységnek tartom – beleérttem a mindennapi, az amatőr, az értelmiségi, az írói, a pub-
licisztikai, az ismeretterjesztő vonulatokat is, sőt végső soron az anyanyelvi nevelés és
a nyelvi kultúra, benne az irodalom egészét –, most azonban a *nyelvművelés* szót szak-
tudományos értelemben használom, és az anyanyelvvél való tudatos törődés folyama-
tának nyelvtudományi megközelítését, kontrollját értem rajta.

Ismertek a nyelvművelésnek más meghatározásai is, például: „Az anyanyelvi mű-
veltség terjesztése. A nyelvhelyesség elveinek a nyelvhasználatban való érvényesülését
segítő szervezett tevékenység” (ÉKsz.), a Nyelvművelő kézikönyv meghatározása
(NyKk. II. 349), de ezekre most nem térek ki részletesebben. Az általam említett szak-
tudományos nyelvművelést szokás akadémiai nyelvművelésnek is nevezni, az *akadé-
miai*-val a szó ’intézményesített’ jelentéskörére szeretnék utalni, arra a lehetőségre,
háttérre, intézményi keretre, amely tudományos alapot és folyamatos kontrollt teremt
az értő nyelvművelői tevékenység folytatására. Az ’akadémiai’ tehát szervezeti köz-
pontosításra vonatkozik szóhasználatomban, a szaktudományos nyelvművelésbe termé-
szetesen beleérttem az egyetemeket, főiskolákat, egyéb tudományos műhelyek országghatá-
rokon átívelő, újabbban szerencsére egyre markánsabban megnyilvánuló nyelvésztevé-
kenységet.

Gondolatmenetemben tehát a nyelvtudomány felől közelíték a nyelvművelés
egyik legfontosabb kérdéskörére és részben gyakorlatára – az objektivitás szándékával.
Mindaz, amiről szólok, a személyes érintettség okán természetesen érzelmi kérdés is
számomra, de az emocionális elemeket egy másik alkalom, egy asztali beszélgetés
témájának tartom. Azt viszont, hogy nézőpontom nem a kívülállóé, hogy látószögem
nemcsak fókuszálja, hanem éppen ezáltal konstituálja is, azaz létrehozza és újra is te-

remti mindazt, amit áttekint, nem tagadom, sőt mi több, a később tárgyalandó hagyomány, hagyományozódás természetének, mondhatni triviális igazságának tartom.

Hadd emlékeztessenek Gadamer gyakorta idézett szavaira (1984: 261; idézi Szegedy-Maszák Mihály is a hagyományok időszerűségét tárgyaló tanulmányában – Szegedy-Maszák 1999: 31): „A hagyomány, mely megszólít bennünket – a szöveg, a mű, a történeti emlék – maga is kérdést tesz föl, s ezzel nyitottá teszi vélekedésünket”.

Efféle nyitottsággal közelítem a nyelv művelés régi-új kérdésköreit.

Az értékelés problematikája

Köztudomású, mégis mivel ezt a tényt veszem előadásom kiindulási alapjául, meg kell említenem, hogy a nyelvtudomány a 20. században erősen a deskriptció irányába mozdult el. Szempontomból azt jelenti ez, hogy a nyelvtudomány vizsgálódási anyagát, a nyelvet, a nyelv működésének különböző aspektusait igyekezett a természettudományok mintájára olyan jelenségsorozatként írni le, amelyben nincs értékmozzanat. A jelenség nyilvánvalóan objektív valóság, nem jó vagy nem rossz, nem szép vagy nem csúnya, nem egészséges vagy nem beteg; önmagában véve semleges; a tudósnak csupán rögzítenie kell, más teendője vele valóban nincs is. Az elmúlt század nyelvtudományának története persze ennél jóval összetettebb, amint ezt a folyamatot a legújabb nyelvtudomány-történeti és nyelvfilozófiai írások egyre árnyaltabban be is mutatják. Ezekre most nem térek ki.

Azt gondolom, hogy az a felfogás, amely a fentebb említett szemlélet, mármint a deskriptciós jelleg mögött rejlik, az a paradigmarendszer, sőt paradigmarendszerek, azok a módszerek, amelyek mindebből következtek, sok új lehetőséget nyitottak meg a nyelvtudomány előtt: objektívabbá tették és bizonyos értelemben demokratikusabbá is (demokratikusabbá a nyelvhasználók szempontjából). Ez az igazság objektívnek tűnik a leíró, illetve az elméleti nyelvészet felől közelítve, gondolom én, a nem elméleti nyelvész. Igazságnak tűnik ez az objektivitás, például a szociolingvisztika versus társasnyelvészet szempontjából is, amely nagy számú beszélővel elvégzett felmérésekkel bemutatja a nyelvi változókat, attitűdvizsgálatokat végez, vagy felhívja a figyelmet aktuális nyelvi-jogi és nyelvpolitikai kérdésekre és így tovább.

De kissé más az igazság a nálunk hagyományosan nyelv művelésnek nevezett, részben alkalmazott nyelvészeti diszciplína felől nézve! Közismert, hogy ez a terület az utóbbi időben viták keresztüzébe került, a viták pedig természetük szerint az eltérésekre, a szembeállításra helyezik a hangsúlyt. A teljesség igénye nélkül utalok itt Sándor Klára írásaira (pl. Sándor 2001), amelyekben a társas nyelvészet alapuló nyelvtervezés képviselőjeként szemben áll a hagyományos nyelv műveléssel; Lanstyák István hasonló felfogású koncepciójára a szlovákiai nyelvtervezéssel kapcsolatban (Lanstyák–Szabó Mihály 2002); a nyelv művelő szakirodalomból pedig például Zimányi Árpád (2002), Eöry Vilma (2002) írásaira, további, a vitakérdéseket is érintő tanulmányokra (Békési 2002, Heltainé 2002, Kiss 2002, Sebestyén 2002); valamint Kenesei István: *Hányféle igazság van?* című, Magyar Nyelv-beli tanulmányának ide vonatkozó gondolatataira (Kenesei 2002); a korábbi, ezúttal 2000 előtti szakirodalomból pedig összefoglalóan a *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* című kötet anyagára (Kontara–Saly szerk. 1998).

Figyelve ezt a folyamatot, azt is gondolhatjuk, remélhetjük, hogy a nyelv művelés korábbi értékei, a tevékenység mögötti nyelvtudományi elvek és módszerek is egyre

jobban megismerhetővé válnak, bekerülnek a szélesebb nyelvtudományi diskurzusba, és ezzel újabb értékelési lehetőséget teremtenek meg. Elsősorban a beszélt nyelvvel foglalkozó, leíró nyelvészeti részdiszciplína tárgyköreire gondolok, bár a nyelvművelés ennél is szélesebb körű szintézisre tarthat igényt.

De térjünk vissza az értékelés kérdéséhez! Köztudomású, hogy a mai társadalom „nyelvtudatosabb” tagjai folyamatosan tanácsokat, szolgáltatásokat kérnek, várnak, sőt megrendelnek, úgy mint munkavállalók, úgy mint egyszerűen magyarul beszélők, úgy mint adófizető állampolgárok. Konkrét kérdéseikre konkrét, vagy-vagyos válaszokat várnak, egyre többen ma is. Ez a tény már önmagában is elegendő indok lehet a tanácsadással, a folyamatos mérlegeléssel együtt járó értékelés szükségessége mellett.

Ezen túlmenően a továbbiakban olyan alapvető kommunikációs mozzanatokra kívánom ráirányítani a figyelmet, amelyek még inkább magukkal vonják, szinte involválják az értékelést a nyelvész, pontosabban a nyelvművelő nyelvész számára.

Miért nem lehet megállnia a nyelvművelőnek csupán a jelenségek leírásánál, rögzítésénél (ami nagyrészt nem is az ő dolga), miért kell a nyelvi jelenségek, az érvényes nyelvi változók értékelésére is vállalkoznia és valójában mit is jelent az értékelés? – tulajdonképpen ez a kérdés, ezek a kérdések.

Megválaszolásukkor először kénytelen vagyok néhány szót szólni arról, mit is jelent számomra a nyelv, az élő, a működő nyelv, tehát a nyelvhasználat, vagyis a beszéd mint folytonos értékelő tevékenység és mint hagyomány (mert ennek tekintem, ebből indulok ki).

Még ha vázlatosan is, de utalni kívánok itt arra a nyelvfilozófiai, nyelvbölcseleti gondolatkörre, amely megközelítésem mögött meghúzódik, és amelynek alapján mondhatom, hogy a nyelvhasználat hagyomány, és mint ilyen, folytonos értékelő tevékenység. Ez a gondolatkör újabban a tudományfilozófiában több területen is előtérbe került, a nyelvtudományban különösképpen, és a nyelv úgynevezett nem-privát koncepciójában ragadható meg, legmarkánsabban Wittgenstein nyelvbölcseleti gondolataiban.

Utalva Neumer Katalin (1989, 1991) és Nyíri J. Kristóf (1983, 1994) idevonatkozó korábbi írásaira, Békés Vera tudományfilozófus A hiányzó paradigma című könyve alapján (Békés 1997) emelem most ki a kérdéskör néhány mozzanatát, illetve foglalom össze a számomra az értékelés szempontjához releváns gondolatmenetet.

Innen, tehát Békés Vera könyvéből (i. m. 27–30) idézek az alábbiakban: „A nyelvfilozófiában Ludwig Wittgenstein nyomán különbséget teszünk a nyelv úgynevezett privát és nem-privát koncepciója között. Wittgenstein »második korszakában« központi hangsúlyt kap az a gondolat, hogy abszurd eredményre vezet fenntartani a közös nyelvtől független, belső, valamiféle privát nyelv létezésének (Descartes filozófiájához kapcsolt) tételét ... Wittgenstein megmutat egy alternatív, nem-privát nyelv-koncepciót is, amit nagyon röviden talán úgy lehet összefoglalni, hogy szavaink nem valamiféle saját, belső, másokkal (eredeti igaz mivoltukban) közölhetetlen élményekre, tapasztalatokra stb. vonatkoznak; vagyis a közös nyelv nem pusztán jó vagy rossz eszköze a másokkal való érintkezésnek. (Mint tudjuk, ez Descartes óta az ismeretelméleti vagy módszertani individualizmus alapján álló empirista és racionalista nyelvméletek közös előfeltevése.) A szavak *jelentése* – a nem-privát koncepció álláspontján – tehát

közvetlenül *nem* valamely általunk megnevezett, illetve megnevezni kívánt külső vagy belső entitásra vonatkozik. A jelentés itt az a grammatikailag szabályozott *mód* lesz, ahogyan a közösség e nyelvjátékok szövédékeként felfogott nyelv szavait *használhatja*. A helyes használatban való jártasságra pedig jobbára nem-tudatosan, sőt általában hallgatólagos úton-módon teszünk szert. A szójelentés-használat tehát bonyolult szabálykövetési tevékenység, s mint ilyen, mélyen beleágyazott az őt fenntartó közösség létezmódjába, életformájába” (Békés 1997: 28–9).

Folytatom még a szerző összefoglalását, továbbra is szó szerint idézve, és kiemelését is megtartva: „A nyelv privát (kartéziánus) felfogásában nincs értelme episztemológiai (ismeretelméleti) különbséget tenni az anyanyelv, illetve bármely később tanult idegennyelv között – elsajátításának, használatának módja, a világlátásban betöltött szerepe, a tapasztalat szervezésének stb. tekintetében. E felfogás szerint ugyanis az egyénben megszülető, közvetítés nélkül adott, s természeténél fogva eleve individuális, privát gondolatokat, érzéseket – ahhoz, hogy másokkal közölhetővé tegyük – először le kell fordítanunk a közös nyelvre, (anyanyelvünkre) is. A másokkal közös nyelv éppen ezért az igazán saját (közvetítetlen) gondolatokhoz képest másodlagos (közvetítés eredményeként létrejövő), végső soron mechanikus természetű, eszköz” (Békés 1997: 29).

Az eddigieket azért idéztem viszonylag terjedelmesen, hogy kiemelhessem a nem-privát nyelvszemlélet fontosságát, ugyancsak Békés Vera összefoglalásában, folytatva az előbbi helyről való idézést: „Wittgenstein nem-privát koncepciója szerint ezzel szemben *nem* az individuális gondolkodás az, ami bennünk közvetlenül (közvetítés nélkül) adott ... Valójában ez a közvetítés nélküli adottság annak jellemzője, ahogyan anyanyelvünket tanuljuk és használjuk. Ezt ugyanis, szemben a későbbiekben tanult többi nyelvvel, *reflexió nélkül*, cselekvések sorába ágyazva szűkebb közösségünkől »élő állapotban« sajátítjuk el, és normális körülmények között szintén mindenféle reflexió nélkül magától értetődően alkalmazzuk” (Békés 1997: 29–30).

Az ide vonatkozó wittgensteini gondolatkör a nyelv nem-privát koncepciójáról számomra legalábbis új módon láttatja a közösségi nyelvi hagyományozódást, a nyelvhasználó, azaz a megszólaló felőli folyamatos választó, értékelő tevékenységet és az ezzel kapcsolatos értékelő attitűdöt.

Ahogy a magyar nyelvművelés története eddig is sejtette, és az újabb kutatások nyomán egyre jobban kirajzolódik (vö. pl. Csetri 1990; Békés 1997: 50–75), ennek a nyelvfelfogásnak megvoltak a korábbi tudománytörténeti előzményei: nevezetesen a 18. sz. végén rendkívüli szerepet betöltött göttingai egyetem szellemiségében, majd például Wilhelm Humboldt nyelvfelfogásában, amely erőteljesen hatott a korabeli magyar nyelvújításra, és búvópatakszerűen él az úgynevezett írói nyelvművelésben, részben a közgondolkodásban is, mind a mai napig. Eszerint a nyelv energia, történeti aspektusban pedig egy közösség emlékezete.

A nyelvhasználat mint folytonos értékelő tevékenység

Azzal, hogy ráirányítottam a figyelmet erre az úgynevezett nem-privát nyelvkonceptióra, természetesen nem kívánom tagadni a nyelv eszköz avagy rendszer voltát sem, hiszen egyik megközelítés sem kizárólagos. A működő, élő nyelv – egyfelől mint a szavakat alkotó beszédhangokból álló jelrendszer eszköz is, másfelől mint a társa-

dalmi érintkezés formája – energia is, egyéneket és nyelvközösségeket működtető energia.

Minden nyelvhasználó minden nyelvi megnyilatkozásával ehhez viszonyul, leghető sorban is értékeli. Önkéntelenül és természetes gesztussal értékeli a beszédszituációt, a kommunikációs színteret, amelyben meg kell szólalnia; értékeli a rendelkezésére álló nyelvi lehetőségeket, és értékeli saját mondanivalóját. Megszólalását e hármass viszonyítás, ez a háromirányú értékelés közvetlenül megelőzi, és közvetlenül befolyásolja.

A kérdés az, hogy mire támaszkodik bármely beszélő, bármely megszólaló, amikor ezt az értékelést elvégzi. E tekintetben feltétlenül meg kell különböztetni ösztönös és tudatos nyelvhasználókat.

Az ösztönös nyelvhasználók számára a beszédszituációk értékelésében adva van egy nem tudatosított és mégis jól ismert szokásrendszer, amelyet birtokolva, megfigyelve, eltanulva a beszélő az általa látott, tapasztalt élethelyzetekhez igazítja megszólalásának módját. Egyszerű példákat említve: másképp szólal meg az ösztönös nyelvhasználó is, ha mondjuk testvérét akarja moziba hívni, és másképp, ha barátnőjét. Másképp, ha mondjuk főnökével kell közölnie, hogy szabadságra szeretne menni, másképp ha ezt a tervét egyik kollégájával osztja meg. Tehát az ösztönös beszélő számára is adott egy nyelvi szokásrendszer, amelyben a legkülönbözőbb élethelyzetekben mondanivalója kialakítását értékelő tevékenységgel viszonyítja a beszélés pragmatikus feltételeihez és az azokhoz kapcsolódó nyelvhasználati szokásokhoz. E szokásrendszerben a nyelvi ismeretek feltevésekkel, előítéletekkel, más mentális kategóriákkal együtt hatnak, és együtt határozzák meg az ösztönös beszélő nyelvi teljesítményét.

Természetesen minden megszólaló és így minden beszédszituáció a nyelvi megelőzöttség állapotában létezik (vö. a wittgensteini közvetítés nélküli adottság fogalmát). Azaz sokan sokféleképpen nyilvánultak már meg előtte azonos vagy nagyon hasonló beszédszituációban, ő és minden nyelvhasználó már igen sok, többé-kevésbé hasonló szituációt ért meg. A kommunikáció során a beszélés gyakorlata alapján kialakultak bizonyos nyelvi eszközök, amelyek egy-egy szituációban eredményesnek, alkalmazhatónak bizonyultak. A sikeres vagy kevésbé sikeres kommunikációk sora minden anyanyelvi beszélőben kialakít bizonyos nyelvérzéklet. A nyelvérzéklet mindig a konkrét beszédszituáció kommunikációs nyelvi hagyományait értékeli a megszólalás előtt, és ezzel nagyon lényegesen alakítja a megszólalás minőségét.

Még a legösztönösebb nyelvhasználó számára sem csupán egyetlen nyelvi lehetőség van egy-egy kommunikációs szituációban. A nyelvhasználónak mindig választania kell a lehetőségek közül. A választás személyes szabadsága a személynek. Választhatja az adott helyzetben a kommunikáció szempontjából a legmegfelelőbbet meg a legkevésbé megfelelőt is. Választását nyelvismeretének, nyelvi kompetenciájának mélységén kívül e tekintetben nyilván pillanatnyi fizikai, idegi, emocionális, akarati állapota határozza meg. Azaz nyelvi teljesítményét a nyelvi lehetőségek, a nyelvi változók közötti választás értékelő gesztusai alakítják ki: mit vet el, mit fogad el, mit használ fel a rendelkezésére álló hagyományból. Az ösztönös nyelvhasználó tehát eleve értékeli a beszédszituációt, értékeli a mondanivalója kifejezésére adott nyelvi lehetőségeket, és ezekből pillanatnyi állapota szerint választ, válogat.

Ezeket az értékelő mozzanatokot a nyelvhasználó, miként minden beszélő csakis egy bizonyos hagyomány alapján tudja elvégezni. Ez a hagyomány jelent számára bizonyos nyelvi ismereteket, jelent bizonyos mentális, közösségi szokásrendszert, kialakult ösztönös nyelvérzéklet és kialakult ösztönös nyelvi kompetenciát, megélt, illetve eltanult nyelvismeretet. Értékelni ehhez képest tud. Hagyományon itt „közösségben tovább élő (tudatosan ápolt) szokás, ízlés, felfogás, illetve szellemi örökség” (ÉKsz.) jelentésnek megfelelően a nyelvi örökséget értjük. Azt a hagyományt, amelyben ösztönösen lehet benne állni, benne lenni, lehet tudatosan felismerni, elfogadni, élni vele, továbbfejleszteni vagy elvetni – tág értelemben használja a társadalomtudomány. Más jelent természetesen történelmi, más művelődéstörténeti, más irodalomtörténeti, -elméleti szempontból.

A nyelv ebben a fajta hagyományban tág értelemben véve azonos egy „elképzelt közösség” történeti emlékezetével, hiedelemrendszerével, világszemléletével, azaz a szóbeliségben és az írásbeliségben hagyományozódott szövegségével, nyelviségével. (Az „elképzelt közösség” terminus a társadalomtudományban az olyan közösséget jelenti, amelynek tagjai nem ismerik egymást, de meg vannak győződve arról, hogy összetartoznak.) A nyelvi tudatban elképzelt közösség gyakran erős átfedésben lehet a nemzet fogalmával, amennyiben a nemzetnek is egyik fogalmi jegye lehet a közös szövegekben hagyományozódó és kanonizált nyelvi hagyomány. Nem szabad azonban ezzel leszűkíteni a nemzet fogalmát, hiszen annak nemcsak a nyelvi hagyomány, hanem más hagyományrétegek is konstituáló elemei, ráadásul a beleolvadó nyelvi hagyomány gyakran nem is csak egy nyelvhez tapad, hanem több nyelvi változatban létezik, máskor egy nyelv hagyománya tartozik különböző nemzeti hagyományokhoz egyszerre.

Itt jegyzem meg, hogy a hagyomány kérdéskörének társadalomtudományi kutatása éppen a legújabb időkben vett új lendületet. A kulturális antropológia, a mentalitástörténet, a művészettörténet, a történettudomány, az irodalomtudomány egyaránt foglalkozik vele. (Vö. MTA Közgyűlési előadások, 1999–2000 [Glatz szerk. 2001], benne főként szűkebb területünket érintően Szegedy-Maszák Mihály: A Nemzeti hagyományok időszerűsége [Szegedy-Maszák 1999], Kiss Jenő: Hagyomány, nyelv és közösség [Kiss 1999], továbbá Nyíri J. Kristóf: Globalizáció és lokalizáció című írását [Nyíri 2001].)

Visszatérve még az ösztönös nyelvhasználót jellemző fenti gondolatmenetünkhöz, az említett értékelés a beszélés során folytonos viszonyulást jelent, amelyben tehát nagyon lényeges mozzanat mindaz, ami a közös emlékezet fenntartására irányul. Ebben a folyamatban a nyelvi teljesítmény nem pusztán egyéni tehetség dolga, hanem hagyományozódás kérdése is. Többek között ezért gondolom azt, hogy a nyelv funkcionálása, a nyelvhasználat, a sikeres, telített kommunikáció (vagy a sikertelen) nem létezik folytonos nyelvi értékelés és nyelvi hagyományok nélkül. A nyelvi hagyományok tehát komolyan veendő, ráirányítják a figyelmünket arra, hogy a nyelv művelésnek és a nyelvtervezésnek az eddigieknél jobban kell számolnia a nyelvhasználatra közvetlenül vagy közvetetten hatást gyakorló hagyományokkal, nyelven kívüli beszélői beidéződésekkel, attitűdökkel, mentális kérdésekkel, történeti perspektívában és aktualitásában is. (A nyelvi hagyományok természetével részletesebben Kiss Jenő foglalkozik fentebb említett írásában.) Gondolatmenete alapján mondom, hogy az általam tárgyalt beszélői hagyomány az egyetemes nyelvi hagyományok körébe tartozik: vagyis a nyelvhasználó

értékelő-viszonyító kommunikációs stratégiája az anyanyelv átörökítésére vonatkozóan a közvetlen személyes viszonyok és a szemtől szembeni kommunikáció természetes eleme, egyetemes hagyománya, amelynek megvannak a specifikus, azaz egyes nyelv-közösségre jellemző elemei is.

Láttuk tehát, hogy a nyelvhasználó minden kommunikációs szituációban választ a nyelvi lehetőségek között, ezt pedig állandó értékelő gesztusai, mondhatnám reflexei teszik lehetővé, és alakítják ki beszédének alapvető nyelvi és stílusjegyeit. Ezért mondom tehát, hogy a kommunikáció, azaz a nyelvi eszköztár funkcionálása nem létezik értékelés és hagyományok nélkül.

Lényegében ugyanezeket a műveleteket végzik el a tudatos nyelvhasználók is, csak számukra nemcsak hogy eleve adottak a nyelvszokás hagyományai, hanem különböző szabálművek, préceptumgyűjtemények, előírásrendszerek bizonyos nyelvi megnyilvánulási, viselkedési formákat javasolnak a számukra, másokat kárhoztatnak, elvetnek (alakváltozatok, stilisztikai variánsok stb). A nyelvtudatos nyelvhasználók nyelvérzéküket, kompetenciájukat hosszú tanulási folyamatban csiszolták, csiszolják. Ezért az a nyelvi hagyomány, amelyre támaszkodhatnak az egyes beszédhelyzetekben elvégzett értékelő tevékenységben sokkal szélesebb körű, sokkal összetettebb: beletartozik a mindennapi nyelven kívül az irodalmi nyelv, különböző szakmai ismeretek és az azokhoz kapcsolódó nyelvi eszközök, azaz a megszólaló teljes nyelvi kulturáltsága. A stilisztikai formák választásában pedig – amíg az ösztönös nyelvhasználó feltehetően főként érzelmileg motivált – a tudatos nyelvhasználóban erős a racionális és az izlésbeli motiváltság. A nyelvi teljesítmény skálája pedig műveltségétől függően lehet széles vagy szűkös. A tudatos nyelvhasználónak is joga van – ezzel tisztában is van – az adott kommunikációs helyzetben bármit választania. Jogában áll, megvan a lehetősége rá, szabad neki adott esetben a legmegfelelőbbet is választani (a kommunikáció eredményessége és hatása szempontjából a legmegfelelőbbet), de dönthet (akár szándékosan is) másképp. Értékelési folyamatot végez. A kérdés már „csak” az, hogy kiderül-e számára, hogy az adott szituációban, az adott közegben milyennek bizonyult saját választása, éppen aktuális döntése, milyennek bizonyult nyelvi teljesítménye. A racionális válasz egyértelműen kiderül érvényesüléséből, mert nyelvi teljesítménye alapján érvényesül, avagy nem.

Elméletileg itt meg is lehetne állni! De hát éppen ez a mai legaktuálisabb nyelvi kérdés: az összefüggés versenyképes teljesítmény és nyelvi, anyanyelvi gondolkodás között jobban látszik, mint eddig bármikor; más szóval állíthatjuk, hogy nincs versenyképes anyanyelvi gondolkodás magas teljesítőképességű anyanyelv nélkül. Vagyis hogy az elkerülhetetlen társadalmi modernizációnak nyelvi (itt és most anyanyelvi) feltételei is vannak (vö. Kiss 1999: 68). Ugyanez foglalkoztatja a globalizáció és lokalizáció nyelvi összefüggéseit vizsgálva Nyíri Kristóf filozófust is, aki így összegzi a kérdéskört: „Az információs társadalom viszonyai között a versenyképes munkaerő legalább kétnyelvű: beszélni, s írni-olvasni tudja a globális angolt, miközben – szóban és írásban, vagy esetleg csak szóban – használja anyanyelvét. Ez az anyanyelv lehet valamilyen irodalmi vagy nem irodalmi angol vagy más területi nyelv irodalmi vagy nem irodalmi szinten. Még a fejlett világ egyik-másik nyelve esetében is elképzelhető, hogy az angol befolyásának következményeképpen az irodalmi szintről tájnyelvi szintre süllyed, illetve irodalmi alakjában muzealizálódik. Másrészt az olyan személy, aki

gazdag és eleven anyanyelvi kultúrában nőtt fel, s a globális angolt második munkanyelvként beszéli, inkább képes lesz bizonyos eltérő gondolati szempontok észlelésére és összevetésére, mint az, aki egysíkúbb és egyoldalúbb nyelvi környezetben szocializálódott” (Nyíri 2001: 396; továbbá a témakörrel Puszta 2001).

Ebben az értelemben igaz, hogy önnön nyelvi örökségünk megőrzése a személyes kritikus ítélőképesség és az egyéni öntudat fenntartásának is eszköze. Tudjuk, hogy az anyanyelv az egyén számára a napi érintkezés, a napi információszerzés, az értelmi-érzelmi-akarati élet teljes körű megélésének a lehetősége. Vagyis az anyanyelv a kisebb és nagyobb nyelvi közösségekben élő polgár versenyképességének kérdése is.

Megállhat-e tehát a tudomány, a nyelvtudomány, a nyelvtudományra épülő nyelvművelés, anyanyelvi nevelés ott, hogy minden nyelvhasználónak személyes szabadságában áll kommunikációja során bárhogy is döntenie, bárhogyan értékelnie egyetemes és specifikus nyelvi hagyományrendszerében? A kérdést persze szándékosan sarkítva fogalmazom meg.

A nyelvtudomány egyes diszciplínái itt joggal megállnak: leírják, kodifikálják a nyelvhasználatot, jelentős eredményeket mutatnak föl, grammatikákat, szótárakat, teaurusokat, korpuszokat, illetve más jellegű alapkutatásokat végeznek.

A nyelvművelés szerepe

Ha a nyelvhasználat egyetlen szintje sem működik értékelés nélkül és a nyelvi hagyomány ösztönös vagy tudatos működtetése, ezáltal újratemtése nélkül, akkor természetesnek tartom, hogy ezekkel a kérdésekkel a nyelvtudomány valamelyik ágának is foglalkoznia kell.

A magam részéről a nyelvművelés feladatának mindig is azt tartottam és tartom – és ez a nyelvművelés történetének ismeretében állítható is –, hogy ez a tudományterület folytonosan tudatosította azt a nyelvi hagyományt, amelyet nyelvi, kulturális és bizony sokszor politikai szempontból is érvényesnek ismert el az adott kor szofokráciája, benne maga a nyelvművelés is, és igyekezett rögzíteni azokat az eljárásokat, szabályokat, amelyek alapján az újabb nyelvi jelenségek, egy-egy kommunikációs mozzanat, egy-egy nyelvi változó ezen hagyományhoz viszonyítva értékelhetőek.

E tevékenysége során a nyelvművelés maga is létrehozott egy önálló hagyományt, a nyelvvel való tudatos törődés alapvetően értelmiségi (szaktudományos, írói, tanári) hagyományát, az anyanyelvre való folytonos reflektálás hagyományát, amely persze már a *nyelvművelés* terminus megjelenése előtt is létezett, működött és hatott.

Ez a hagyomány nagyon összetett, alapvetően két nagy történeti szakaszra osztható: (1) a nyelvi standardizáció kialakulását segítő és a (2) a nyelvi standardizáció fenntartását segítő szakaszokra. A történeti részletekről vö. Fábíán Pál: *Nyelvművelésünk évszázadai* (Fábíán 1984), illetőleg Sándor 2001; 2003).

Kettős meghatározottságából, valamint hosszan tartó tevékenységéből adódóan a nyelvművelés – amely csak történetének második szakaszában kapcsolódik össze a nyelvtudománnyal, mivel a nyelvtudomány maga is csak akkor jött létre – tengernyi észrevételt tett a nyelvről és a nyelvhasználatról, valamint, mint már említettem, maga is létrehozott egy önálló hagyományt. Ennek során értékelt, legfontosabb eleme e hagyománynak az, hogy a nyelvi helyesség vagy helytelenség kérdéskörét ehhez a kialakult hagyományhoz mérte. Ezzel természetesen az általa folyamatosan preferált hagyományt és az ennek birtokában lévő rétegeket sok tekintetben igen kedvező hely-

zetbe juttatta. E hagyományban létrejött egy napjainkig is élő intézményrendszer, létrejött egy változó létszámú, de még létező szakembergárda, kialakult egy bizonyos fajta iskolai és közéleti nyelvművelői gyakorlat, ismeretterjesztő tevékenység stb.

Amíg a társadalomban a tudomány, a nemzeti kultúra szerepének kérdéseiben létezett bizonyos fajta, bár konkrétan teljes egészében sohasem rögzített, ki nem fejtett konszenzus, addig a társadalom és a tudomány is érvényesnek ismerte el a nyelvművelés hagyományait. A megkérdőjelezésnek aktualizálható politikai, és tudománypolitikai okai is nyilván vannak, föl is kell tárnunk őket, de fontosabbnak tartom kiemelni a magyar nyelvművelésnek azt a nyelvre és a nyelvközösségre irányuló funkcióját, amiért létrejött és amiért hathatott évszázadokon át: mégpedig a nyelvközösségi önazonosító funkció megőrzését, amely az európai történelemben általában másutt is így alakult, és kiterjedt a kisebb-nagyobb közösségektől a nagyobb nyelvközösségekig, akár a nemzetekig. A nyelvművelő tudósoknak, szótáríróknak, grammatikusoknak, nyelvújítóknak, részben a mai nyelvészeknek, nyelvművelőknek egyik alapjuk, elméleti háttérük kimondva vagy kimondatlanul ez volt, tevékenységük erre irányult, ebből fakadt, ezt szolgálta mindmáig: saját nyelvük azonosító funkciójának megőrzését és erősítését. Emellett természetesen az a gondolatkör, hogy egy adott nyelv mint a nyelvet beszélő közösség műveltségének, hagyományának tára folyamatos figyelmet kíván, szintén részét képezte a fenti hagyománynak, ennek őrzése, átörökítése szintén fontos feladat volt.

Az eddigi konszenzus erre épült, erre irányult. Azt nem állíthatom, hogy koronként ebbe nem vegyültek más, olykor káros elemek is, de nem látni ezt a tudatos folyamatot, mint a nyelvi hagyományozódás és újítások sorát, e történeti szakasz bonyolult láncolatának értékeit, vagy mindezt tudatosan elvetni – nem biztos, hogy jól szolgálja a mai nyelvhasználók érdekeit vagy akár a valódi tudományos diskurzust.

Folytatásra érdemes-e hát ez a hagyomány? Lehet-e ebben újfajta konszenzus? Én azt gondolom, remélem, igen. A vita a konszenzusteremtés egyik állomása lehet, mert abban, hogy az anyanyelvi gondolkodás nyelvi feltételeit immár egyre tudatosabban tovább hagyományozzuk, abban, gondolom, egyetértés van.

Mi következik mindebből a nyelvművelésre nézve?

Gondolatmenetemből, úgy vélem, több megállapítás következik a nyelvművelésre nézve.

Az első: a nyelvművelés szempontjából nem tekinthető a nyelv csupán értékmozgatók nélkül leírható jelenségsornak, szabályrendszernek vagy szabálytalanságok sorának. A nyelvművelés feladata a beszédű, a nyelvhasználatbeli megnyilvánulásoktól elválaszthatatlan nyelvi értékelés tudatosítása, rendszerezése. Ez par excellence tudományos feladat, és csak tudományos módszerekkel, tudományos paradigmákat alkotva oldható meg. E tudatosítás és rendszerezés (szótárak, grammatikák, újabb nyelvi korpuszok felhasználásával) a nyelvhasználók számára nyújtott tanácsadás, illetve más vonatkozásban nyelvi tervezés. A tanácsadás értékelés is, mert a tanácsadónak konkrétan állást kell foglalnia legtöbbször a helyes-nem helyes kérdéskörben. Az értékelést a nyelvművelő a nyelvi hagyományhoz viszonyítva körültekintően, a lehetőségeket elemezve végzi el. Ugyanúgy, mint ahogy a nyelvhasználat is folytonos viszonyítások sorozatában alakult ki, amint ezt feljebb bemutattam.

Fontos azonban tudatosítani – éppen a legutóbbi időszakban a nyelvművelést ért jogos bírálatok alapján, amelyek a nyelvtudomány érvényes újabb eredményeire épülnek, például a kétnyelvűség vagy a tájnyelvi norma kérdéseiben – hogy az értékelésnek nincsenek, nem lehetnek morális mozzanatai. Hogy a helyes nyelvi formák nem jót, a helytelenek meg nem rosszat jelentenek, hanem a nyelvi hagyományba illeszthető vagy a hagyománytól olyan mértékben eltérőt, amely sérti az értékelés megszokott valamelyik elemét: a nyelvszokást, a nyelvérzékét vagy a nyelvi kompetenciát, illetve nagyon gyakran valamely nem nyelvi, hanem mentális közösségi, társadalmi elvárás. Hogy csak az adott szituációban helytelen az, amikor a beszélő megsérti az ott elvárható kódot, ott és akkor helytelenül beszél, mondjuk a sztenderdhez viszonyítva, vagy másutt éppen a tájnyelvi kódhoz képest használ helytelen kódot (ez utóbbi is normasértés, még akkor is, ha a tájnyelvben beszélők normarendszere nincs olyan erősen megjelenítve, mint a köznyelvi norma). A kérdés tehát az, hogy milyen elváráshoz képest lesz valami helytelen nyelvi vagy stilisztikailag, illetve, hogy felismeri-e a beszélő és/vagy partnere az esetleges szándékos helytelenséget vagy sem.

Másodszor: az értékelés nyelvi vonatkozása nem filozófiai érték kategóriát jelent. A nyelvművelő nem azt mondja ki, hogy egy nyelvi jelenség önmagában értéket vagy értéktelenséget jelent, nem azt, hogy a jelenség előreviszi-e a nyelv fejlődését vagy hátráltatja azt, hiszen a fejlődés önmagában is kérdéses fogalom, hanem ismét csupán a nyelvi hagyomány és a kommunikáció sikeressége, telítettsége szempontjából ítél: főként aszerint, hogy milyen viszonyban áll az adott jelenség, az adott nyelvi változó az eddigiekben kialakult hagyományokkal.

Harmadszor: következik számomra egy másfajta meghatározás a nyelvművelés lényegét illetően: a nyelvművelés az a tudományos tevékenység, amely a nyelvhasználatnak a nyelvi hagyományra vonatkozó mindenkor reflexivitásával foglalkozik, ennek alapján vizsgálja a nyelvi jelenségeket.

Mindebből világos, hogy a tudományos nyelvművelés számára, számunkra rendkívül fontos minél jobban körülhatárolni azt a hagyományt, amelynek alapján értékelő tevékenységünket végezzük. Közös feladatunk ez, nekünk, nyelvműveléssel foglalkozó kutatóknak és az érintett, részben említett diszciplínák művelőinek.

A továbbiakban már csak utalok arra, mely hagyományokra kell a nyelvművelőnek leginkább tekintettel lennie.

Egyrészt: mivel a nyelvművelő tudatosít, elsősorban a tudatos nyelvi hagyományokkal foglalkozik. Rendelkezésére áll ehhez először is a már említett nyelvművelői hagyomány.

A magyar nyelvművelés több évszázad folyamán keletkezett, különböző tudományos szemléleteket, tudományos paradigmákat sűrített ezáltal magába. Itt jegyzem meg, hogy a nyelvművelésnek mindeddig nem volt önálló tudományos paradigmája – ami nem jelenti azt, hogy a jövőben nem is lehet, elképzelhető, hogy a viták ezt fogják kikényszeríteni. Eddig a nyelvészek, korábban az írók közvetve vagy közvetlenül az érvényben lévő, az akkor uralkodó nyelvtudományi paradigmákat alapul véve végezték tevékenységüket, építették például a nyelvhelyesség rendszerét.

A nyelvművelő elveket, benne a helyesség kérdését egy-egy tudományos iskola, később ennek nyelvtudományi állásfoglalásai határozták meg, a nyelvművelés elméle-

tileg mindig is elkötelezett volt. Például a nyelvújítás-korabeli nyelvművelő tevékenység a humboldtista nyelvfelfogás közösségi nyelvkoncepciójára épült, vagy a Szarvas Gábor-i Nyelvőr-időszak a pozitívista és végső soron kartézianus privátnyelv-konceptió alapján építette elveit, hirdette a nyelvhelyesség kritériumának mindenekelőttiségét.

Másrészt: a nyelvtudomány újabb eredményei is alkotják azt a hagyományt, amelyre a nyelvművelő támaszkodik, sőt hagyománya a nyelvművelésnek a teljes magyar nyelvtudomány maga, ennek eredményei: a nyelvtörténet, dialektológia, leíró grammatika, szociolingvisztika, stilisztika, szövegtan.

Végül pedig nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a hagyomány ebben az értelemben semmiképpen sem zárt rendszer, hanem nagyon is sokoldalúan nyitott, amely folyton megszólít bennünket, kérdést tesz föl, és éppen ezzel nyitottá teszi vélekedésünket.

A hagyomány a nyelvben egyrészt történetileg létrejött, kialakult energia, lehetőségek tömege, szövegek összessége, másrészt beletartoznak a szinkron nyelvhasználat legkülönbözőbb rétegei, amelyek folyton alakítják, megújítják vagy konzerválják magát a hagyományt. J. Hillis Miller, a neves amerikai irodalmár a közelmúltban így írt a hagyomány szerepéről (idézi Szegedy-Maszák Mihály is, 1999: 33): „Akik nem tanulmányozzák, arra vannak kárhóztatva, hogy megismételjék a történelmet, noha a tanulmányozás maga is az ismétlésnek egyik formája” (Miller 1998: 8). Úgy gondolom, érvényes lehet ez a megközelítés a nyelvész számára is, mind a nyelvi hagyományok, mind pedig a nyelvművelési hagyományok tanulmányozásához.

HIVATKOZÁSOK

- Békés Vera 1997: *A hiányzó paradigma*, Debrecen, Latin Betűk Könyvkiadó.
- Békési Imre 2002: Ismeretek és mítoszok, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 61–5.
- Csetri Lajos 1990: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irdalmi nyelvújítás korában*, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc et al. szerk.: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai, 2003.
- Eöry Vilma 2002: A nyelv szerepe a nemzeté válásban Csehországban és Magyarországon, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 143–8.
- Fábián Pál 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai*, Budapest, Gondolat.
- Gadamer, Hans-Georg 1960/1984: *Igazság és módszer*, Ford.: Bonyhai Gábor, Budapest, Gondolat.
- Glatz Ferenc szerk. 2001: *Közgyűlési előadások. Millennium az Akadémián I*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2002: Megjegyzések a nyelvművelés és a nyelvi norma értelmezéséhez, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 226–2

- Kenesei István 2002: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* **98**, 39–48.
- Kiss Jenő 1999: Hagyomány, nyelv és nyelvközösség, in *Közgyűlési előadások I.* Szerk. Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 63–9.
- Kiss Jenő 2002: Nyelvművelés és regionális nyelvhasználat, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 292–8.
- Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. 1998: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Budapest, Osiris.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2002: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*, Pozsony, Kalligram.
- Miller, J. Hillis 1998: *Reading Narrative*, Oklahoma, University of Oklahoma Press.
- Neumer Katalin 1989: Utószó, in *Ludwig Wittgenstein: A bizonyosságról*, Ford.: Neumer Katalin, Budapest, Európa.
- Neumer Katalin 1991: *Határutak – Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*, MTA Filozófiai Intézete, Budapest.
- Nyíri J. Kristóf 1983: *Ludwig Wittgenstein*, Budapest, Kossuth.
- Nyíri J. Kristóf 1994: *A hagyomány filozófiája*, Budapest, T. Twins.
- Nyíri J. Kristóf 2001: Globalizáció és lokalizáció, in *Közgyűlési előadások*. Szerk. Glatz Ferenc, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 391–8.
- Nykk. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai, 1980, 1985.
- Pusztai Ferenc 2001: A 20. század műveltségváltozásai és nyelvi változásai, in *Közgyűlési előadások I.*, Szerk. Glatz Ferenc. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 125–36.
- Sándor Klára 2001: Nyelvművelés és ideológia, in Sándor Klára szerk.: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, Szeged, JGYF Kiadó, 153–213.
- Sándor Klára 2003: Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *A magyar nyelv kézikönyve*, Budapest, Akadémiai, 381–409.
- Sebestyén Árpád 2002: Stigmatizálom-e a menedzsereket? in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata (Írások Grétsy László 70. születésnapjára)*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály 1999: A Nemzeti hagyományok időszerűsége, in *Közgyűlési előadások I–II. osztály*, szerk. Glatz Ferenc (Nemzeti hagyományaink: állandóság és változás). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 31–47.
- Zimányi Árpád 2002: Nyelvi tervezés és nyelvi norma az anyanyelvi nevelésben, in V. Raisz Rózsa szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvről*, Eger, EKF Liceum Kiadó.

HÁNY VAN VAN?*

KÁDÁR EDIT

A századelő nyelvészeitől a Magyar grammatikáig (MGr. 2000) minden leíró nyelvtani munka és sok tanulmány is foglalkozik a létigés szerkezetek kérdésével. Többük funkcionális, jelentéstani és szintaktikai szempontból egyaránt vizsgálja a kérdést, és mindenik megpróbál osztályokat felállítani az alkalmazott szempont alapján. A felállított osztályok száma általában megegyezik a létigével előforduló argumentumszerkezet-konfigurációk számával, és sokszor éppen az argumentumszerkezetek különbözőségéből fakadó jelentéskülönbségből következhetnek a létige poliszemiájára.

Dolgozatomban először számba veszem a szakirodalom által említett létigés szerkezeteket, és szintaktikai, szemantikai valamint pragmatikai szempontokat egyaránt figyelembe véve amellet érvelek, hogy több, a szakirodalom által külön típusként kezelt létigés szerkezet összevonható.

A létigék mindmáig legteljesebb listáját A magyar nyelv értelmező szótára adja: a kilenc nagy jelentéscsoporton belül összesen 65 jelentést és több jelentésárnyalatot különböztet meg. A jelentéscsoportokhoz tartozó értelmezés valójában a címszó szerepének, rendeltetésének, használati körének a meghatározásból áll. A szótár a jelentéseket a szintaktikai tulajdonságoktól függetlenül vizsgálja, jelentésfelosztásai pedig jobbra ad hoc jellegűek.

Formális grammatikai keretben, szintaktikai és szemantikai szempontokat egyaránt figyelembe véve először Kiefer vizsgálta a teljesség igényével a létigés szerkezeteket (Kiefer 1967). Tanulmánya összegzésében a *van*-t tizenegyféleképpen tartja többértelműnek.

De Groot a funkcionális mondattan elmélete felől közelít a létigékhez (De Groot 1989), és annak apparátusát használja a *van*-os szerkezetek 7 típusának leírásához.

A hagyományos nyelvreírás a létigéket a jelentés, helyettesíthetőség, hangsúlyviszonyok, bővíthetőség és a létige alanyának tulajdonságai szempontjából vizsgálja, s így 8, 10 vagy annál is több *van*-ról beszél, a létige környezetében megjelenő bővítménykonfigurációknak szinte mindegyikét „osztálykonstituálónak” tartva. Az utóbbi 10–15 év formális nyelvreírása ezzel szemben már alapvetően csak a kopulát, az egzisztenciális, a lokatív és esetleg a birtokos *van*-t tartja egymástól megkülönböztetendőnek (noha nem jelzi, hogy a hagyományos nyelvreírás egyéb osztályait ezek melyikébe tartja besorolhatónak).

Az alábbiakban a Magyar grammatika által számon tartott létigeosztályokból indulok ki, és ennek az osztályozásnak a tarthatóságát vizsgálom.

---

* E cikk megírását a TS 040705 számú OTKA-projektum támogatta.

Elemzésemben nem használom semmilyen elmélet formális apparátusát, noha a szakirodalomnak több, különböző elméleti alapú eredményére hivatkozom.

1. „Tartalmasság szempontjából legteljesebb, legönállóbb a csupán létezést jelentő létige, mely alanyi kiegészítőn kívül semmilyen bővítményt nem kíván meg. Például *Van igazság, Nincs kardfogú tigris*. A létezést jelentő létige minden határozója szabad bővítmény: *Van igazság a földön, Ma már nincs kardfogú tigris*. Sajátos előfordulása a létigének a természeti, környezeti állapotot, helyzetet kifejező szerkezet: *Melleg van, Csend van, Béke van, Hétfő van*” (MGr. 2000: 402).

A fenti megfogalmazás nyilvánvalóan azt implikálja, hogy az utóbbi példákkal bemutatott csoport az előbbinek, a valódi egzisztenciális mondatoknak egyik alsó-csoportját alkotja, illetve hogy mindkét típus alany-állítvány kapcsolatként értelmezendő. A következőkben mindkét feltevést igyekszem cáfolni.

a) Egzisztenciális mondatok¹

A tulajdonképpeni (és minimális felépítésű, azaz pusztán alanyt és állítványt tartalmazó) egzisztenciális mondatok egyik igen fontos jellemzője (az idézettek mellett), hogy igekezdő mondatok, azaz thetikus állítások. Ha megfigyeljük a többi intranszitiv egyargumentumú ige viselkedését, azt láthatjuk, hogy az igekezdő szórendű variánsuk általánosan eseményjelentésüként interpretálható, a *Mi történt? Mi újság?* kérdésekre adhatók feleletekként, vagy éppen tipikus out-of-the-blue mondatok, és ebben a kontextusban ez a szórendi változat minősíthető semlegesnek/jelöletlennek. Például *Psszt, alszik a gyerek!, Lerobbant az autóm, Érkezett egy vendég, Esik az eső, Ugat a/egy kutya, Fő a leves, Jön a vonat* stb. A fenti mondatok (amelyek közül a jelen idejűeket angolra például progresszív alakban fordítanánk) mind eseményleírások, olyanok, hogy – mint minden thetikus állítás – egyszerű deskripcióként egy objektumot vagy egy eseményt prezentálnak, egy helyzetet jellemeznek vagy egy diskurzusreferenst vezetnek be; az állítás logikai alanyaként pedig egy nem-artikulált helyzetargumentumot tartalmaznak. Helyzetargumentuma Kratzer szerint (Kratzer 1995) csak a helyzetképszintű predikátumoknak lehet, azaz thetikus állításban csak helyzetképszintű predikátum fordulhat elő (az individuum szintű predikátumot ugyanis nem lehet egy helyzetről, csak egy topikról állítani).² Ha egy predikátum generikus és szituációhoz kötött olvasatot egyaránt megenged,³ akkor a kétféle olvasat között a magyarban a szórend igazít el: Az *Ugat a/egy kutya* csak spacio-temporálisan rögzített, aktuális olvasatú lehet, míg az *A/Egy kutya ugat*, semleges prozódiaival csak generikusan érthető (a ku-

¹ Az alább felsorolandó példamondatokat egyebek mellett az köti össze, hogy tipikusan szövegértékű megnyilatkozásokként fordulnak elő: helyzetekre adott egymondatos reakciók. A minimális egzisztenciális diskurzusreferens-bevezetők ezzel szemben (pl. *Van egy lány. Úgy hívják, Blanka. Vagy: Van egy lány, aki takarítani szokott nálunk*. Stb.) legalább egy (tag)mondatnyi folytatást kívánnak meg; önmagukban nem szövegértékűek.

² Valóban, ha egy individuumszintű predikátum kerül mondatkezdő helyzetbe (pl. *Robban ez a vegyület. Dohányzik a kollégám.*), az egyrészt nem lesz interpretálható semleges intonációval, másrészt nem értelmezhető sem egy spacio-temporálisan lehorgonyzott, sem eseményjelentésű/prezentatív/epizodikus állításként: az individuumszintű predikátumoknak nem lehetnek szituációhoz kötött realizációi. Az ilyen predikátumot tartalmazó mondatok kategorikus állítások lesznek, ha határozatlan NP áll is előttük alanyként, ugyanis az ilyen csak erős alany lehet (habituális/generikus vagy partitív).

³ Ennek a kétféle olvasatnak a lehetősége jelzi: az, hogy egy predikátum helyzetképszintű vagy individuumszintű-e, az nem minden esetben lexikálisan rögzített tulajdonság.

tya/egy rendes kutya olyan, hogy ugat). Az fentebb idézett mondatok közül azok, amelyeknek nem képzelhető el habituális/generikus olvasatuk, furcsán is hangzanak: semleges mondatként, kategorikus állításként valójában értelmezhetetlenek, és nyelvtani példamondat ízük van.⁴

Míg tehát az angolban például a progresszív utal egyértelműen az implicit helyzetargumentumra, a magyarban ilyenkor⁵ a szórend lehet segítségünkre. A szórendi különbség eszerint igen informatív, noha nem információsstruktúrabeli különbséget jelez – az információsstruktúra lambrechtli értelmében (Lambrecht 1994).

A tulajdonképpeni (minimális) egzisztenciális mondatok viselkedése a fentiek értelmében a következőképpen írható le: a *Van leves* szórenddel nem csupán a leves mint menüpont létezését állítom, hanem elsősorban a beszédhelyzet vonatkozásában releváns „itt és most” létezését (van készen, megfőzve, a hűtőben, hozzáférhető, fogyasztható formában stb.). Thetikus állítások ezek is, tehát tartalmazniuk kell egy helyzetargumentumot. A *Van leves* típusú mondat jellemzése csak annyi kiegészítést kíván az előző példákhoz képest, hogy a *van*-nak nem lehet határozott/specifikus argumentuma, ezért alanya soha nem lehet topik, így valamiféle habituális/generikus értelmezésre sem tehet szert. Úgy tűnik, a magyar nyelvszemlélet szerint ez a *van* a helyzetképszintű predikátumok „használati szabályát” követi (valami pusztán léte mint akcidencia?), amely tulajdonság egyébként nem meglepő, ha a többi, határozottsági korlátozást mutató intranzitív predikátumot tekintjük (általánosan ezek is helyzetképszintűek ugyanis), nem olyan általánosan viszont a statikus igék csoportjára vonatkozóan.⁶

A *Van leves*-félék spacio-temporális lehorgonyozása tehát nem különbözik a *Fő a leves*-félékétől. Látszólag különbözik viszont a *Van mentség/igazság/remény/Isten* típustól. Ez a különbség azonban inkább pragmatikai természetű: nem szoktuk ezeket „epizodikusan” érteni (sőt múlt időben sem igen értelmezhetők). Ha artikuláljuk is a helyzetargumentumot, az olyan szabad határozók formáját szokta ölteni, mint *a mennyben, az égben* (ti. van Isten), *a világon, a földön* (ti. van remény/igazság) stb. Ezt, az „itt és most” helyett egy tágabb, egy lehetséges világban való lehorgonyozást azonban az alanyok lexikális jelentése hívja elő: az, hogy ezek az alanyok elvont főnevek (viselkedését tekintve az *Isten* is ilyen). Szabad határozókkal való kiegészíthetőségük pedig pontosan lehorgonyozhatóságuk bizonyítéka, és jelzi, hogy még a *Van Isten/igazság* sem a főnévvel megnevezett fogalmak (a priori) létezését állítja.⁷

⁴ #*A vonat jön. #Az eső esik*. Azaz: a vonat olyan, hogy jön/jönni szokott, az eső olyan természetű, hogy esik. Ezek a mondatok, ha nem analitikus igazságokat akarunk általuk kijelenteni, csak az alany fókuszba vagy kontrasztív topikba helyezésével válnak értelmezhetőkké.

⁵ Más a helyzet azoknak a predikátumoknak az esetében, amelyek a szituációhoz kötött olvasat mellett nem generikus, hanem habituális olvasatot engednek meg. *A kollégám dohányzik*. típusú mondatoknak ez, ti. az alanykezdő az egyetlen jelöletlen szórendi variánsuk. Ezekben az implicit helyzetargumentumra tehát nem utal szórendi megkötés: csupán „poszt-szemantikai úton” azonosítható ez az argumentum, azaz csak a világról való, nyelven kívüli tudásra támaszkodva találgathatjuk, hogy milyen/melyik helyzetre vonatkozik az állítás (vö. Maleczki 2002).

⁶ Az angolban is egzisztenciális mondatban csak helyzetképszintű predikátum szerepelhet. L. *There are firemen available*.

**There are firemen altruistic* (Kratzer, 1995: 126).

⁷ A fenti mondatoknak bizonyára van egy olyan interpretációjuk is, amely az igét fókuszban értelmezi, kontrasztívan vagy emfátikusan olvassa. Ez azonban éppen a főnevek lexikális jelentésének folyománya, nem a létigének magának a szintaxisával vagy szemantikájával függ össze. Az ilyen megnyilatkozások

b) *A Meleg van típus*

Más a helyzet a *Meleg van*, *Csend van*, *Hétfő van*, sőt *Gyűlés van* stb. példák esetében. Természetesen ezek nem a meleg, csend vagy a hétfő létezését állítják,⁸ noha ugyanúgy thetikus állítások, mint a fentiek, tehát azokhoz hasonlóan rendelkeznek egy „itt és most” helyzetargumentummal.⁹

2. „A birtoklást kifejező mondatok létigéjét »birtoklásigének« is nevezik. Például [...] *A pókoknak 8 lábuk van*. A birtoklást kifejező létige egyrészt kapcsoló szerepet tölt be birtokoszó és a birtokszó között, másrészt egyszerre létezését és birtoklást is kifejez. A birtokost megnevező főnév a létige részeshatározói bővítménye, a birtokot megnevező főnév alany” (MGr. 2000: 402).

A „birtoklásigék” mellett megjelenő *-nak* ragos argumentum kihelyezett birtokos (és nem részeshatározó) volta, valamint a „birtoklásigék” és az egzisztenciális mondatok létigéjének azonossága mellett meggyőzően érvel Szabolcsi (1992),¹⁰ a következőkben az ő elemzését elfogadva, azt csak kiegészíteni szeretném.

A birtoklásmondatoknak két semleges szórendi variánsa is van:

- (a) Péternek van pénze.
- (b) Péternek jó természete van.

Mindkét fenti mondat kategorikus: a dativusban álló topikjukról tesznek állítást.¹¹ Az (a)-ban nem a pénz létezését állítom, még csak nem is Péter pénzének létezését (hiszen mihelyt birtokos szerkezet, eleve egzisztenciális előfeltevést hordoz), hanem azt, hogy van pénz a Péter vonatkozásában. Szabolcsi a **Vörösmartynak van kalapja* agrammatikalitásán keresztül szemlélteti ezeknek a mondatoknak azt a sajátosságát, hogy amennyiben a birtokszó konvencionális (használati) funkcióval rendelkező tárgyat ír le, akkor elsősorban úgy értelmezzük a mondatot, hogy a birtokszó ebben a funkcióban kapcsolódik a birtokoshoz. Ilyenkor a birtokos és birtok egyidejű jelenbeli

köré egyszerűen nem rendelhető olyan beszédhelyzet, amelyben a fenti kijelentések eseményjelentésűek, helyzetleírók lehetnének.

⁸ Azonban csupán szórendi változtatással létre lehet hozni létezését jelentő mondatot belőlük, noha ehhez elég speciális kontextusra van szükség (ezért is nem az igekezdő a jelöletlen szórendi variánsuk). Pl. *Lappföldön is van nyár. A börtönben is van vasárnap*. Hasonlóképpen: *Van húsvét a zsidóknál is, csak ők máshogy ünneplik*. (Amit így is mondhatnák: *Van húsvétjuk a zsidóknak is, csak ők máshogy ünneplik*. L. még: a *Van pénz* mondattal sem a pénz létezését állítom in abstracto, hanem a kontextusból kideríthetően azt, hogy kinek a vonatkozásában. A lehorgonyzás lehet lokatív és személybeli egyaránt: *Most van pénz, fiam, most kell megvenni a téli holmikat* – ti. nekünk most van pénzünk, ill: *Megnéztem a bankkártyámat, van pénz* – ti. a kártyán. Erről l. később is.)

⁹ Arra a kérdésre most nem térek ki, hogy a Magyar grammatikában alanynak minősített *csend*, *meleg*, *hétfő* alansága ellen milyen érvek hozhatók fel. Kádár 2001-ben részletesen tárgyalom ezt a problémakört, és arra a konklúzióra jutok, hogy leginkább a funkcióiág szerkezetek analógiájára lehet kezelni őket: „ez olyan *van* funktor, amivel kapcsolatban beszélhetünk egy hozzá szervesen tartozó argumentumról, amely a *van* funktorral együtt képezi a mondat állítmányát. (Azért célszerű ezeket a »kiegészítők«-et az argumentumok között tárgyalnunk, mert ugyanúgy bővíthetők, mint más argumentumok: pl. *Hideg/havas reggel van*. Azaz a létige mellett egyaránt megjelenhet a pusztá főnév, vagy egy főnévi csoport.)” (Kádár 2001: 79)

¹⁰ A magyar birtokos szerkezet és birtoklásmondat másfajta elemzését adja Dikken 1999. Dolgozatomban mégis Szabolcsi eredményeire támaszkodom, ugyanis az általa felvetett kérdésekre próbálok az általa felvázolt keretben választ találni.

¹¹ A „birtoklásmondat” semleges szórendjében, az egyetlen referenciális kifejezés lévén a kimozdított birtokos foglalja el a topik helyzetét. Noha egyébként az alanyt tartják a legjelöletlenebb topikkandidánsnak, a birtokszó, mivel nem referenciális, nem lehet topik.

létezése a grammatikalitás feltétele lesz. Úgy tűnik azonban, hogy bizonyos helyzetek, kontextusok erre a relációra (ti., hogy 'létezik olyan személy, dolog, amely *y*-szerű kapcsolatban áll *x*-szel' – Szabolcsi 1992: 105) vonatkozóan további megszorításokat kényszeríthetnek. A fenti definíció ugyanis azt mondja ki, hogy a *Van egy jó könyvem* igaz, ha létezik egy olyan (jó) könyv, amely velem valamiféle birtokrelációban áll a jelenben, s ezzel nem zárja ki azt az interpretációt sem, hogy 'Van nálam egy jó könyv'.¹² Ha viszont kilépve egy épületből azt tapasztaljuk, hogy esik az eső, és a társaságból valaki jelzi, hogy *Péternek van esernyője*, akkor ebbe a mondatba, ha feltételezem, hogy nem sérti meg a relevancia grice-i maximáját, a 'nála van' összetevőt mindenképpen bele kell értenem. (Ugyanúgy, ahogy a *Van esernyőd?*-re is adekvát válasz csak úgy adható, ha a jelenbeli együttlétezés megszorítását nemcsak temporálisan, hanem egyszersmind lokálisan is értelmezzük. Azaz sem a *#Van, de nincs nálam*, sem a *#Nincs, de itt van nálam a bátyámé* nem adekvát válasz. Ha ugyanez a kérdés egy esernyőket is árusító bolt kirakata előtt hangzik el, akkor a lokális együttlétezési kikötés nem merül fel.¹³)

A (b) mondattal példázott szerkezetek tárgyalásától Szabolcsi eltekint ugyan (Szabolcsi 1992: 106), de jelzi, hogy jelentése, szórendje és intonációja egyaránt eltér az (a) típustól, hogy az (a)-val ellentétben ezek *Péter jó természetű*-féle átalakítást tesznek lehetővé, valamint hogy az egzisztenciális mondatok közé sorolásuk nyitott kérdés.

A birtoklásmondatban a birtok egyaránt lehet pusztán vagy módosított főnév. A két szerkezet (pl. (a') *Péternek van testvére*, és (c) *Péternek van kövér testvére*) mindenike grammatikus, és egyik sem zárja ki, hogy Péternek több testvére is lehet. A (c) *Péternek van (legalább egy) olyan testvére, aki kövér* vagy a *Péter (egyik) testvére kövér* formában parafrázálható. Ha egyetlen testvér/kövér testvér létezését akarom állítani a Péter relációjában, akkor az első mondatba az *egy* számnevet illeszttem (*Péternek van egy testvére*); a másodikban ugyanezt szórendi változtatással érem el (*Péternek kövér testvére van*). Míg viszont a testvér olyan relációs főnév, amelyről a világról való tudásunk alapján azt mondhatjuk, hogy ilyen nem mindenkinek a vonatkozásában kell szükségszerűen felmerülni, s ezért, ha felmerül, akkor annak informatív értéke van, a (b)-ben szereplő 'természete' nem ilyen: természet van mindenkinek, ezért értelmezhetetlen a *#Péternek van természete*, ami csak annyit állít, hogy létezik természet a Péter vonatkozásában. Informatív értéke akkor lesz, ha megmondom, milyen természet az, amely sajátosan a Péter relációjában létezik. Ezt példázza (b), illetve a semleges mondatnak agrammatikus **Péternek van jó természete*. Ez utóbbi szórend viszont a fenti példák alapján olyan birtokhalmaz kifejezésére foglaldott le, amelynek a jelző egyetlen elemére vonatkozik. 'Természete' viszont a világról való tudásunk értelmében csak egy szokott lenni egy embernek, a **Péternek van jó természete*, viszont csak akkor lenne jó mondat, ha *#Péternek van olyan természete, amelyik jó* formában lenne parafrázálható. Azok a szóhajtható birtokok, amelyek a birtokos relációjában „alapér-

¹² Ezekben a mondatokban természetesen már nem konvencionális használati funkcióról van szó.

¹³ A nyelvszokás például „kölcsonkérhető” dolgok esetében meglehetősen következetesen alkalmazza a csak temporális együttlétezés, és az egyaránt temporális és lokális együttlétezés követelményének jelzésére a határozatlan névelős és névelőtlen főnév oppozícióját. Például a *Van vonalzó?*/*Van egy vonalzó?* mondatpár esetében az utóbbihoz szoktunk olyan kontextust rendelni, ami a *nálad van* követelményének is eleget tesz.

telmezés szerint” megjelenhetnek, nem állhatnak (a) szórenddel; ezeknek mindig kell egy informatív módosító elemet tartalmazniuk. Ha ezekből a birtokokból a birtokoshoz csak egy rendelhető, akkor (b) szórendet kapjuk, ha több, akkor (c)-t. Ez utóbbi esetben a birtok halmaza feltehetően nem homogén.

Az (a), (b) és (c) tehát egyaránt beleillik Szabolcsi modelljébe, ezek egyaránt egzisztenciálisak, az egyargumentumú létigét, és annak (+birt) jegyű NP-argumentumát tartalmazzák (amely NP-ből a birtokost azért kell kimozdítani, mert a *van* nem tűr meg határozott bővítényt), szórendi különbségeik pedig elsősorban pragmatikai okokra vezethetők vissza.

3. „A létezést jelentő ige partitivusi jelentéssel is társulhat: *Van még szőlő* (= Van még a szőlőből). [...] A létigés partitivusi mondatok kötelező vonzata egy partitivusi jelentésű névelőtlen főnévi bővítmény; mondat szerkezettől függően szabad vagy kötött fakultatív bővítménye pedig egy mennyiséget jelentő névszó” (MGr. 2000: 403).

Ez a szerkezet, úgy vélem, különösebb magyarázatot nem igényel: ugyanazt az egyargumentumú egzisztenciális predikátumot tartalmazza, mint az 1. a) alatt tárgyaltak. A partitív jelentés a *még* módosító lexikális szemantikai tulajdonságainak az egzisztenciális szerkezetre való rávetítéséből fakad.

4. „A létigék többi fajtája kötelezően társul valamilyen határozói bővítménnyel. Ilyenkor a nyelvtanok a létigék jelentéstöbbletéről beszélnek, ám ez a jelentéstöbblet nem a létigék sajátja, hanem a bővítmény jelentéséből származik, és a szerkezet jelentéséhez tartozik. [...] valójában ilyenkor a létigék tartalmas jelentése gyengül. Szorosan kapcsolódnak bővítényeikhez, semleges mondatban mindig hangsúlytalanok: a hangsúlyt a bővítmény viseli. [...] *A hús a sütőben van*, [...] *A születésnapja májusban van*, [...] *Kutyául vagyok*. [...] *Csak pénzért van szolgáltatás, Vásárolni van*” (MGr. 2000: 403).

a) Lokatív

A határozói bővítménnyel társuló szerkezetek közül elsősorban a lokatívusszal állók jelentenek kihívást. Ezek szintén „relációs igék”, azaz a birtoklásmondat mintájára ezek is ’létezik olyan személy, dolog, amely *y*-szerű kapcsolatban áll *x*-szel’ formában parafrázálhatók, annyi különbséggel, hogy az ’*y*-szerű kapcsolat’ itt nem birtokviszonyt, hanem egy lokális viszonyt fed. Természetesen ezek argumentuma is lehet (+/–birt) jegyű, azaz: *A pénz/A Péter pénze a bankban van*. Itt már nem Péter és a pénz közötti valamilyen reláció fennálltát állítom, nem is pusztán a pénz/Péter pénzének létezését, hanem egy lokális relációt egy entitás (a Péter pénze, azaz a pénz) és egy hely között.¹⁴ A nem-specifikus alanyú mondatoknak kétféle szórendi variánsa is grammatikus, bár jelentésük eltérő.

¹⁴ A lokatívusz, ha az igemódosító pozíciójába kerül, feloldja a *van*-os szerkezetekre jellemző határozottsági korlátozást. Ha az igemódosító pozíciója nincs kitöltve lokatívusszal, határozott NP csak nem-semleges mondatban lesz grammatikus. A lokatívusz szerepét/pozícióját átveheti egy nem-deiktikus határozói névmás is, amely nem alkot értelmezős szerkezetet a lokatívusszal, sokkal inkább az igéhez kapcsolódik szorosabban, és az igekötőkkel ellentétben aspektuális módosító funkciót sem tölt be. Egyetlen funkciója: az igemódosító pozíció kitöltésével átvállalni a *van* hangsúlyát. Kategorialis állításokban ugyanis a *van* a hangsúlykerülő igékhez hasonlóan viselkedik, igei nyomatékkal egyáltalán csak akkor alkothat értelmezhető (azaz grammatikus) mondatot, amikor az alanya nem határozott. Ha az igemódosító pozíciója ki van töltve, a határozatlan NP-k is specifikus olvasatúakká válnak:

- a. *Egy fiú van az ajtó előtt.*
 b. *Van egy fiú az ajtó előtt.*¹⁵

- a. VAN (EGY FIÚ_x, AZ AJTÓ ELŐTT)
 b. LÉTEZIK (EGY FIÚ_x (VAN (x, AZ AJTÓ ELŐTT)))

A b. egy egzisztenciális előfeltevést helyez előtérbe. Azért sem jelenhet meg itt határozott NP, mert furcsa lenne olyan egzisztenciális feltevést előtérbe helyezni, amely egy egzisztenciális előfeltevést hordozó, azaz egzisztenciájában meg nem kérdőjelezett NP-re vonatkozik.

Már a Debreceni Grammatika említi, hogy a lokatívuszt is tartalmazó létigés mondatokban a *van* elhagyható. Az *A kulcs a lábtörő alatt, Itt a könyved, Sehol senki, Hol a tollam?* stb. típusú mondatokat a MMNyR. a nominális mondatok egyik sajátosan tömör változatának tartja, és nem sorolja őket a hiányos szerkezetű mondatok közé. Az ilyen állítmányokat azonban kettős (határozói és állítmányi) szerepük miatt mégis megkülönbözteti a névszói állítmánytól (MMNyR. II: 57). A későbbiekben például a *Nyakatokon vad, úri tatárok* mondat kapcsán a ki nem tett *van/vannak* állítmány szerepét másodlagosan szintén betöltő határozókról beszél (MMNyR. II: 78). Továbbá hozzászól: „A ki nem tett *van* (elvétve *vannak*) igei állítmányi értelmében másodlagosan állítmányi szerepet kaphat határozói bővítmény jellegű tag is, de csak sietős, emfaticus, tömör stílushangulattal” (MMNyR. II: 123). Ezek a mondatok valamilyen helyen, helyzetben, körülmények közt lételt fejeznek ki, akár ki van téve a *van/vannak*, akár hiányzik. „Ilyenkor az alakja, s általánosabb szerepe szerinti határozói mondatrész ezenfölül másodlagosan az állítmányi szerepet is betöltheti” (uo.).

- L. *Egy könyv az asztalon van/ott van az asztalon.* (+spec)
Egy könyv van az asztalon. (–spec)

A könyved 'ott van az asztalon.

**A könyved 'van (ott) az asztalon (ott).*

A: *Éhes vagyok.*

B: *Ott vannak a tegnapi szendvicsek.*

A „list reading”, ha korlátozottan is, megenged egy kivételt, a következő típusú szerkezetben:

A: *Kiket hívsz meg?*

B: *Hát van a barátnőm, őt muszáj meghívni.*

**Hát van Blanka, őt muszáj meghívni.*

Hát ott van Blanka, őt muszáj meghívni.

Ezek az alanyi NP-k ugyan egzisztenciális előfeltevés hordozói, mégis megjelenhetnek a egzisztenciális mondatban, ez a tulajdonságuk pedig a bevezetett diskurzusreferens aktivált/nem-aktivált paraméterei mentén magyarázható (vö. Lambrecht 1994, 1. fejezet).

Sajátos, kollokvialis esete a létige fenti használatának az, amikor a kötelező helyhatározói vonzat marad el. Pl. *János van?* Ebben az elliptikus szerkezetű típusban, mely a beszélt köznyelv sajátja, alapértelmezés szerint egyetlen határozó tehető ki: a közelre, vagy távolra mutató határozószói névmás (ti. *itt*, ahol kereselem, vagy *ott*, ahol te vagy, akihez a kérdést intézem).

¹⁵ A „hazugságeszt” jól használható a két mondat jelentéskülönbségének megragadásához: ha a.-t tagadom (*Nem igaz, hogy egy fiú van az ajtó előtt*), valószínűleg azért teszem, mert szerintem, aki az ajtó előtt áll, lány. Ha b.-t tagadom (*Nem igaz, hogy van egy fiú az ajtó előtt*), ennek a preferenciális olvasata az, hogy nincs senki az ajtó előtt.

A MMNy. ezzel szemben a fenti példákat hiányos szerkezetű mondatoknak tartja, olyanoknak, amelyből hiányzik az igei állítmány (*van/vannak*). Érvül az szolgál, hogy kijelentő mód, jelen idő, egyes szám harmadik személyben – a nyomósítás eseteit leszámítva – pontosan az a jellemző, hogy nem tehető ki bennük a *van/vannak*. Ezek tehát nem névszói-igei állítmányok, s a szerkezetekben szereplő határozóragos vagy névutós névszó nem állítmány, csupán a mondat állítmányi részébe tartozó határozó, mely mellől elmaradhat az alaptag, a puszta állítmány (MMNy. 244).

Ezekben a mondatokban nem a kulcs, a könyv stb. létezését állítjuk, hanem a *v a l a h o l* létezésüket, ezért maradhat el a létige. Feltűnhet azonban, hogy az elhagyhatóság nem áll az összes ilyen típusú mondatra, hiszen míg például az *Itt a könyved!* teljesen elfogadható, az *Arra az út, Jobbra a kocsmá* hiányos mondatnak tűnik, annak ellenére, hogy a helyhatározók mindhárom esetben indirekt denotatív jelentésűek, vagy legalábbis „relatívok”; azonban irány és nem hely jelentésűek.

A határozó milyen tulajdonsága befolyásolhatja tehát a létige nélküli mondatok elfogadhatóként, illetve el nem fogadhatóként való besorolását? (L. még: **A kulcs itt, *Itt kulcs, *Itt Laci*,¹⁶ de: *Itt a Laci, *Ki otthon?* Stb.) Ezeket együtt kellene nézni azzal is, hogy *Pista a városban*, melynek elfogadhatósága, még hiányos mondatként is legalábbis kérdéses. A megoldást természetesen egy szövegmű felőli perspektíva kínálja: nem kell ugyanis elfelejteni, hogy ezek kontextusukból kiszakított mondatok. Mert egyébként egészen természetesek lennének például az ilyenek: (Hogy van a család?) *Hát össze-vissza: az asszony a szülészeten, a gyerek a nagyszülőknél, az após a kórházban, én meg azt sem tudom, hova kapkodjak.* (Ugyanez a helyzet az határozói ige-nevek mellől hiányzó létigével is: *Minden rendben? A villany eloltva, a rezsó kihúzva, a gáz elzárva? Jó, akkor mehetünk.*)

A *van* ezekben a szerkezetekben világosan azt mutatja, hogy ezt most nem nominális szerkezetnek kell felfognunk, hanem mondatnak. (Azaz: a *Pista a városban* nem egy iskolai olvasmány címe, nem egy határozójelzős szerkezet.) Ez a szerep ugyanakkor áthárítható a *ko-* és *kontextusra* is. A *van* tehát itt nem teremti a 'létezik olyan személy, dolog, amely *y*-szerű (lokális) kapcsolatban áll *x*-szel' relációt, hanem csak jelöli, és mint ilyen bizonyos megszorításokkal elhagyható.

b) Egyéb határozói bővítmeny

A felsorolt egyéb határozói bővítmenyek a „remote progressive” (vö. de Groot 1989) főnévi igenevét is ideértve, a lokatívuszokkal analóg módon viselkednek: ha a bővítmeny közvetlenül megelőzi az igét, a határozottsági korlátozás semlegesítődik, és az állítás lehet kategorikus.

5. a. „Sajátos többtagú szerkezetű típus, amelynek alaptagja a létezését kifejező létige, ennek alanyi bővítmenye a főnévi igenév. A főnévi igenévi alany azonban kötelezően kiegészül egy tárgyi vagy határozói bővítmennyel, melyet kérdő formájú névmás tölt be” (MGr. 2000: 403).

¹⁶ Egy ezzel homonim mondat természetesen közhasználatú (és grammatikus) telefonbeszélgetési szituációkban, ott azonban az *Itt Laci beszél* mondat igehiányos változatáról van szó. A fenti mondatban azonban a *van* hiánya okozza a mondat agrammatikalitását.

A *Van mit ennie*, *Van hol aludnia*, *Van miért küzdenie*, stb. típusú mondatokat szintén az egzisztenciálisokkal egyformán kezelhetjük, azzal a különbséggel, hogy itt a létigének az az egy argumentuma egy (NP értékű) kérdő kifejezés (pl. *Van ennivalója*).

b. „Sok olyan határozónk van, melyek nem a pusztá létigét bővítik, hanem az alannyal, tárggyal, határozóval bővített létigei alapú szerkezet egészét: *kedve van vmihez*” (MGr. 2000: 403).

Ezek a többnyire idiomatikus szerkezetek olyan *van*-t tartalmaznak, amely egy (+birt) jegyű NP-t vesz fel argumentumként, amely a maga sorrendjében egy határozót vonz.

6. A kopula csak nyomatékos használatában jelenhet meg *van* alakban, az olyan becsülő szerkezetekben, mint *Van ő már 40 éves*, *Van ez több is, mint 20 kg*, stb. Ez a használata nyilvánvalóan teljesen elkülönül az eddiektől: itt a *van* viszonyzó.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy *van*-hoz kapcsolható különféle argumentum-szerkezetek megvalósulása elsősorban nem vagy nem csak az ige lexikális tulajdonságaitól függ (hiszen az 1b. – ahol funkcióigyszerű szerepe van – és 6. – ahol viszonyzó – alatt tárgyalt eseteket leszámítva ugyanaz a létige szerepel mindegyik konstrukcióban; a határozottsági korlátozás semlegesítődéésének is ugyanazok a feltételei – fókusz, tisztán perfektiiváló igezőtő, lokatívusz, *már/még* – ezekben a szerkezetekben stb.), hanem az argumentumok lexikális-szemantikai tulajdonságaitól is, valamint attól a szintaktikai struktúrától, amelyben megjelennek, amelynek magának is van saját jelentése, vannak strukturális jellemzői, ezek pedig éppen úgy hozzájárulnak a mondat interpretációjához, mint a lexikonból származó információk.

HIVATKOZÁSOK

- Dikken, Marcel den 1999: On the Structural Representation of Possession and Agreement. The Case of (Anti)-Agreement in Hungarian Possessed Nominal Phrases, in Kenesei István ed.: *Crossing Boundaries*, Amsterdam, John Benjamins, 137–78.
- De Groot, Caspar 1989: *Predicate Structure in a Functional Grammar of Hungarian*, Dordrecht, Foris.
- Kádár Edit 2001: Gond *van*! (Töprengések a *van*-os szerkezetek egy sajátos típusa kapcsán), in Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma szerk.: *Grammatika–szövegnyelvészet–szövegtan*, *Officina Textologica* 5, Kossuth Egyetemi Kiadó, 70–80.
- Kiefer Ferenc 1967: The verb 'be' and its synonyms, *Foundations of Language* 8, Dordrecht, D. Reidel.
- Kratzer, Angelika 1995: Stage-level and Individual-level Predicates, in *The Generic Book*, Chicago, University of Chicago Press, 125–75.
- Lambrecht, Knud 1994: *Information structure and sentence form*, Cambridge University Press.

-
- Maleczki Márta 2002: A thetikus ítéletek szemantikai szerkezetéről, in Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*, Szeged, 369–89.
- MGr. = Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MMNy. = Rácz Endre szerk. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- MMNyR. = Tompa József szerk. 1962: *A mai magyar nyelv rendszere I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabolcsi Anna 1992: *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

A NYELVMŰVELÉS MINT ÁLTUDOMÁNY

KÁLMÁN LÁSZLÓ

Bevezetés

Mint a cím is mutatja, ebben az írásban arra teszek kísérletet, hogy bebizonyítsam: a nyelv művelés – vagy legalábbis annak közkeletű értelmezése – megfelel a hagyományosan „áltudományosnak” nevezett megközelítések minden ismérvének, tehát kimeríti a sarlatánság¹ kategóriáját.²

A bizonyítás több lépésben történik. Először is meg kell vizsgálnom az áltudomány fogalmát, amelyet véleményem szerint túl tágra szokás értelmezni (a szokásos szkeptikus álláspont értelmében akár a filozófia, az irodalomtudomány, a matematika nagy része is ide tartozna).

Másodszor meg kell vizsgálnom, hogy mit is értünk nyelv művelésen. Ebből a szempontból a legfontosabb a nyelvi ismeretterjesztés és készségfejlesztés (együttesen: „nyelvi nevelés”) és a szorosabban vett nyelv művelés („nyelv védelem”) gondos szétválasztása. Ezek között az a nagy különbség, hogy míg a nyelvi nevelés a nyelvhasználattal kapcsolatos, annak gondozására (és persze az arról való gondolkodásra) törekszik, a nyelv művelés magát a nyelvet célozza meg, azt szeretné megváltoztatni.

Harmadszor, most már az áltudomány és a nyelv művelés fogalmának használhatóbb definíciójával felvértezve megvizsgálom, hogy mennyiben felel meg a nyelv művelés az áltudományok ismérveinek. Megállapítom, hogy mind magának a definíciónak a szempontjából, mind a nyelv művelés társadalmi beágyazottságának, hatásmechanizmusának a szempontjából klasszikus sarlatánsággal állunk szemben, amelytől a tudományos közösségnek, az Akadémiának, az egyetemeknek és a tanároknak kötelességük lenne elhatárolódnia.

1. Az áltudomány fogalma

1.1. Leegyszerűsítő álláspontok

Sokan azt gondolják, hogy a tudomány és az áltudomány elkülönítése triviális kérdés, és általában a **módszertani** különbségben találják meg rá a választ. Eszerint az áltudomány nem a tudományos elvárásoknak megfelelő kísérleti eszközöket használja, tehát a szokásosan bizonyító erejűnek tekintett döntési módszerek helyett a „tudós” intuíciójára, szubjektív megítélésére, a vakhitre, valamiféle transzcendens meggyőződésre támaszkodik.

---

¹Tudom, hogy a *sarlatán* szó leginkább ’szélhámos’ jelentésű, tehát a szándékos félrevezetés szándékát is tartalmazza, de sajnos nem találtam olyan szót, amely az ’áltudós’ fogalmát a ’szélhámos’ mozzanat nélkül fejezi ki. A továbbiakban is ebben a „jóindulatú” értelemben fogom használni a szót.

²Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a kézirat különböző változatait elolvasták, és elmondták a véleményüket: Fejes Lászlónak, Gárdai Kingának, Kálmán C. Györgynek, Molnár Ceciliának, Nádasy Ádámnak és Rebrus Péternek. A butaságok persze nem tőlük származnak.

Nemcsak az a baj ezzel a hozzáállással, hogy tautologikus („áltudomány az, ami nem tudományos”), hanem az is, hogy igaztalanul bánik az összes olyan tudományággal, amely nem a ma bevett természettudományos módszertant használja, így elsősorban a filozófiával, a logikával, a klinikai pszichológiával és persze a matematikával. Nem csoda, hogy ennek a nézetnek a képviselői természettudósi gőgjükkal széles támadási felületet adnak a sarlatánoknak.

Ráadásul a természettudományokban sem olyan tiszta a helyzet, mint azt a fenti álláspontot képviselők sugallják. A sarlatánok jól látják, hogy a „hivatalos” tudományosságban is sok a dogma, a tévhit, a tudmányszociológiai, nem pedig szigorúan tudományon belüli hatás a kutatások menetére. Elég, ha csak a hozzánk közel álló nyelvészetben (pl. a mondattanban) jelen levő különböző iskolák harcára gondolunk. Magában a sarlatán-ellenességben is megfigyelhető egy ilyen, valójában tudományellenes elfogultság, amennyiben bizonyos témák eleve tudományon kívülinek vannak bélyegezve, művelésük módjától függetlenül.

1.2. Kísérlet egy meghatározásra

Mi akkor a tudomány és az áltudomány valódi különbsége? Talán természettudós barátaim is egyetérthetnek velem abban, hogy a fő különbség **a kiinduló, vizsgálandó tények összetételében van.**

A tudomány mindig egy tömegesen (vagy ha ritkán is, de legalábbis ismétlődő módon) megfigyelhető jelenségkörből indul ki, és éppen ez az egyik olyan összetevő, amely az áltudományokból hiányzik. Az áltudományok kiindulópontja ugyanis nem az **induktív általánosítás**, vagyis nem megfigyelésekből indulnak ki, amelyekre valahogy magyarázatot kell találni, hanem magából a magyarázatból. Nem arról van szó, hogy egy bizonyos szobának egy bizonyos sarkában áll egy ágy, és aki ott aludt, mindig fiatalon és hasonló körökben csúfosan múlt ki, míg a szoba másik végében levő ágyon mindenki az emberi kor végső határáig pihent, vagyis hogy olyan mennyiségben halmozódtak fel az ilyen tapasztalatok, olyan rendszeresen működött a dolog, hogy valamilyen elméletet már muszáj volt alkotni arról, hogy mi is lehet a háttérben. (Hasonló példákat persze még ezrével sorolhatnánk.)

Tisztában vagyok vele, hogy az induktív általánosítás mint kritérium még nem zárja ki a démonológiát vagy az ufók által elrabolt nők vizsgálatát, hiszen tömegesen fordul elő a megszállottság, és se szeri, se száma az ufók által (általában a szexussal összefüggésben, pl. megtermékenyítés céljából) elrabolt nőknek.

Azt is vállalom, hogy az eddigiek alapján (és szerintem általában is) tudományosnak minősül a pszichoanalízis, mert bár sok metaforikus magyarázó sémával dolgozik – pl. „elfojtás” –, amelyek a közvetlen természettudományos megfigyelés számára nem elérhetőek, tömeges megfigyeléseken alapul.

Van azonban egy másik feltűnő tulajdonsága is a legtöbb áltudományos nézetnek: **az alapvető logikai megfontolások merev elutasítása.** Nem egy-egy botlásról, logikai tévedésről van szó, hanem tudatos és vállalt módszertanról. Így például számtalan áltudós hivatkozik arra, hogy minden (vagy legalábbis sok minden), ami szabályszerűségeket mutat, szükségképpen valamilyen intelligencia jelenlétére utal, ha kimutathatóan nem emberi intelligenciáéra, akkor persze bolygón kívüliére vagy természetfelettiére. Pontosan tudják, hogy ez az állítás egyszerű *non sequitur*, és nem tartják ezzel ellentmondónak, hogy a természet minden különösebb intelligencia nélkül is produkál rend-

szeres jelenségeket. Például csak nagyon elvont értelemben lehet intelligensnek nevezni az élő növényeknek azt a viselkedését, hogy valahány évente rendszeresen kivirágzanak, vagy a hópelyhek szigorú matematikai törvényeknek engedelmessé rendezettségét (de persze lehet, hogy ez amiatt van, hogy intelligens lény hozta őket létre).

Hasonlóképpen vetik el a hagyományos logikai megfontolásokat abban, ahogyan különböző jelenségeket azonos eredetűnek tekintenek. Például az ufóhívók rengeteg mindent hajlamosak egyazon lényeknek tulajdonítani, anélkül, hogy a legcsekélyebb indikációja is lenne annak, hogy azonos alanyokról van szó. Hiszen lehetne éppen úgy is, hogy a fényjelenségek, a maguktól mozgó tárgyak, a gabonakörök és elrabolt asszonyaink más-más lények lelkén száradnak, például az egyiket a manóknak, a másikat trolloknak, a harmadikat ördögöknek kell tulajdonítanunk. Ez olyasfajta logika, mint abból, hogy 'elveszett az öngyújtóm', és abból, hogy 'elveszett a tollam', azt a konklúziót levonni, hogy 'a tollam és az öngyújtóm ugyanott vannak'.

A hagyományos logika megvetésének ezek a jelei azon alapulnak, hogy az áltudomány magáénak vallja a „nem kizárt, tehát tartható hipotézis” elvét, sőt, ez a központi gondolata. Sok sarlatán odáig megy, hogy nyíltan megkérdőjelezi a mi vaskalapos arisztotelianus logikánkat (hiszen az is csak a „hivatalos” tudományosság része), rámutatva, hogy a tudomány sokszor éppen az intuíció, nem pedig a logika révén haladt előre. Einsteinnek nem volt a kezében olyan adat, amely pozitíve megerősítette volna a relativitáselméletet, tehát csak egy „nem kizárt” hipotézist állított fel (igaz, hogy azóta számos új megfigyelés alátámasztani látszik ezt a hipotézist).

Ez ellen bizony nehéz érvelni. Ha valakinek azt súgja az intuíciója, hogy az ufók a Hold felszíne alól indulnak ide, ami persze nem kizárt (Egely György szavaival élve meg éppenséggel *nagyon valószínű*), az nem sokban különbözik Einstein intuíciójától, amennyiben ő sem kísérletekre alapozta hipotézisét. Csak egy nagy különbség van: Einstein egy csomó megfigyelésre (pl. a gravitációra) olyan lehetséges magyarázatot keresett, amelyből ezek a jelenségek az ósdi Arisztotelész-féle logika alapján **következnek**.

Nem mondható el ugyanez például a Hold alatti ufók „elméletéről”, amelyből eszerint a logika szerint semmi sem következik. A gabonakörökért felelős ufonauták ugyanilyen erővel a Vénuszról, a Föld belsejéből vagy akár az n -ik dimenzióból is jöhettek (ahol $n > 3$). Ezzel szemben a tudományos állítások – bár nem mindig dedukció eredményei – mindig azt célozzák, hogy belőlük a megfigyelt adatok deduktíve levezethetők legyenek. Ez igaz még a leghumánabb, „legpuhább” tudományokra is, az áltudományokra viszont nem.

Végül tegyük hozzá, hogy maga Arisztotelész is tudós volt, logikája megfigyelések mérhetetlen tömegét magyarázza, ti. arról, hogy a józan ember (leginkább: maga a filozófus) mit fogad el érvényes következtetésnek, és mit nem.

2. A nyelvművelés fogalma

Állításom az, hogy a nyelvművelésnek, ennek a nálunk a 19. század óta (de pl. Németországban még régebben) művelt tevékenységnek éppen olyan áltudományos elképzelések állnak a háttérben, mint amilyenekről eddig beszéltem. Fontos hangsúlyozni, hogy csak „a háttérben állnak”, hiszen a nyelvművelők általában nem tekintik magukat tudósoknak, tehát nem is tartanak igényt arra, hogy a nyelvművelést a tudo-

mányok közé soroljuk. Ez azonban nem változtat a dolog lényegén, hiszen hasonlóképpen nem minden sarlatán tartja magát tudósnak, hanem például gyógyítónak vagy jósnak, tehát csak egy (okkult) „tudomány” alkalmazójának. A lényeg az, hogy tudomány-e vagy áltudomány az, amelyet alkalmaznak. Később, az áltudományok társadalmi beágyazódásának tárgyalásánál még visszatérek arra az ellentmondásra, hogy a nyelvművelők, bár nem tartják magukat tudósnak, képviselőket követelnek és kapnak például a Magyar Tudományos Akadémián és az egyetemeken, némelyikük „professzornak” szólíttatja magát, és így tovább.

2.1. A nyelvművelés és a nyelvi nevelés

Az embereknek természetes igényük, hogy minél pontosabban fejezzék ki magukat, valamint hogy minél jobban alkalmazkodjanak ahhoz a normához, amelynek betartása a lehető legnagyobb presztízst biztosítja a számukra azokban a körökben, amelyeknek meg akarnak felelni. Jobb politikusok öltözködés dolgában is kikérik külön tanácsadóik véleményét; ugyanígy van kommunikációs, ezen belül pedig nyelvi tanácsadójuk is. Gyerekeinkkel is szeretnénk elsajátíttatni a kulturált, jó vagy legalábbis elfogadható viselkedés, így a normának megfelelő öltözködés és beszéd képességét, és ebben joggal várjuk el az iskola segítségét, közreműködését, együttműködését. Ezen a téren soha senki sem kérdőjelezte meg a **nyelvi nevelés** létjogosultságát, szükségességét. Aki ezzel foglalkozik, annak a különböző társadalmi normák legfinomabb árnyalataira is fogékonynak kell lennie, tudatosan kell ismernie ezeket kívülről-belülről, és rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy mindezeket az ismereteket nagyon közérthetően átadja, készségszerűen megtanítsa.

Az is természetesnek tekinthető, hogy az emberek idegenkednek a normát sértő viselkedéstől, sőt, néha meg is bélyegzik („stigmatizálják”), aki ilyet tesz. Olyan ez, mint az agresszió, nem szeretjük, de el kell ismernünk, hogy természetes viselkedésmód az egész állatvilágban (így az embernél is). Az ember sajátja, hogy úrrá tud lenni az agresszív ösztönei felett, és ugyanígy a tőle eltérőkkel szemben érzett idegenkedés felett is.

Ugyanakkor a nyelvi viselkedés nagyrészt nem áll a tudatos ellenőrzésünk alatt. Fogalmazni még úgy-ahogy tudatosan fogalmazunk, de már a beszéd megértése, befogadása szinte teljesen tudattalanul történik, és sokszor ugyanez igaz arra is, ahogy beszélőtársunknak a normákhoz való igazodását megítéljük. Viselkedésük sokszor negatív, megbélyegző megítélése az agresszióhoz hasonló atavisztikus magatartás, amely természetesnek minősül, de persze nem örvendetes. Általában a nyelvhasználatnak – éppen e nagyrészt tudattalan volta miatt, valamint a nyelvhez és a kommunikációhoz fűződő igen bensőséges viszonyunk miatt – számos mágikus, alig felfogható vonása van, amit a különböző társadalmakban hozzá kapcsolódó rítusok, tabuk, hiedelmek és egyéb gyakorlatok tömkelege tanúsít.

Mindez jó táptalaja az áltudományos elképzelések létrejöttének. Nézzük akkor most azt, hogy ez tényleg bekövetkezett-e. Állításom az, hogy igen: a nyelvi viselkedésre nevelés indokolt célja mellett, ezen **élősködve** kibontakozott a **nyelvvédelem** koncepciója, vagyis az az elképzelés, hogy anyanyelvünket valamiféle veszélyek fenyegetik, amelyektől óvni-védeni kell. Na nem a kihalás veszélye – az sok nyelv esetében valóban fennáll, de épeszű ember nem hozakodna elő azzal, hogy a határokon belül fenyegetné a magyar nyelvet –, hanem olyan veszélyek, amelyeknek meglétét ugyan-

úgy semmilyen valóságos tudományos bizonyíték nem mutatja, mint az ufók ármánykodását vagy távoli égitestek hatását személyiségünkre.

A nyelvvédelem abban különbözik a nyelvi neveléstől, hogy nem a **nyelvi viselkedésünket** kívánja pallérozni, hanem magát az **anyanyelvünket** akarja megváltoztatni, változását valamilyen irányba befolyásolni. Ezt a különbséget érdemes pontosan végiggondolni. Ha a különböző nyelvváltozatoktól eltekintünk, és a nyelvet egyetlen egységes egészként fogjuk fel, akkor igaz, hogy a nyelvet a nyelvhasználat „konstituálja”, vagyis ha tömegesen másképpen használják a nyelvet, mint korábban, akkor maga a nyelv változik meg. Ezt a leegyszerűsítést használja a nyelvvédő, amikor arra hivatkozik, hogy az ő elsődleges célja a „helyes” nyelvhasználatra nevelés, s ennek csak mellékhatása lehet (ha sikeres), hogy a nyelv másképp alakul, mint spontán módon tenné. Csakhogy ez álságos érvelés: mint már megállapítottam, a nyelvi nevelés a **különböző** normákhoz való alkalmazkodás képességére tanít, a „helyes” fogalma pedig csak egy-egy normához képest értelmezhető. Tehát a nyelvi nevelés nem irányulhat olyan kifejezések, beszédhangok, szerkezetek ellen, amelyek a nyelvben léteznek, legfeljebb arra hívhatja fel a figyelmet, hogy ezek egy-egy normának megfelelnek-e vagy nem. Ezért a nyelvi nevelésnek még mellékhatása sem lehet a nyelv változásának befolyásolása (legfeljebb egy-egy normán belül érvényesülhet a hatása); az a nyelvvédelem, a nyelvművelés, a sarlatánság célja lehet csak.

2.2. A nyelvművelés áltudományos volta

A nyelvműveléssel kapcsolatban tehát elsősorban azt kell megállapítani, hogy hiányzik az a jelenség-halmaz, az a tömegesen előforduló, megfigyelhető tényanyag, amely a nyelvvédelem kiindulópontjául szolgáló állítólagos „veszélyek” létezése mellett szól. A határainkon belül beszélt magyar nyelvben nem figyelhető meg olyasmiről, hogy egyre kevésbé értjük meg egymást, vagy egyre kevésbé tudjuk megértetni magunkat (ezek a nyelv fő funkciói), vagy hogy akár kevésbé fontos funkcióit egyre kevésbé tudná betölteni a magyar nyelv, ugyanúgy, ahogy a földsugárzások tömeges pusztító hatása vagy akár kisebb ártalmi sem tornyosulnak az emberiség fölé viharfellekként. Egyszerűen tévedés (vagy hazugság?), hogy a nyelvek ilyen módon „romolhatnak”.

A nyelvvédők veszélyérzete egyszerűen abból fakad, hogy – mint mindenki – öregszenek, és kénytelenek tapasztalni, hogy a náluk fiatalabbak másképpen beszélnek, mert a nyelv és a nyelvhasználati szokások így szoktak változni. A nyelvet fenyegető veszélyek gondolata körülbelül olyan tudománytalan, igazolhatatlan naiv megfigyelés, mint „az erkölcsök általános romlása”, aminek az érzése – több ezer évre visszamenőleg tudjuk – szintén minden öregedő generációra rendszeresen rátör.

Ugyanígy tudománytalan és tényekkel alátámaszthatatlan feltételezése a nyelvvédőnek, hogy gondos „felvilágosítással” és „a vadhajtások lenyesegetésével” bizonyos „ártalmak” ellen hatásosan fel lehet lépni. Gyakran hivatkoznak a 19. századi nyelvújító mozgalomra, amelynek valóban rengeteg magyar eredetű kifejezést sikerült meghonosítania olyan fogalmakra, amelyeket azelőtt idegen eredetű szavakkal fejeztek ki. Csakhogy az ilyen mozgalmak sosem terjedőben levő „divatjelenségeket” próbáltak megakadályozni a további terjedésben, mert az persze reménytelen, hanem ellenkezőleg, a maguk presztízsére és népszerűségére támaszkodva új divatokat indítottak útjukra. Például a nyelvújítás korában a latin-görög tudományos kifejezések használata

nem terjedő divatjelenség, hanem több évszázados hagyomány volt már. Tudományosan nem legitim tehát az ilyen mozgalmakra hivatkozni, amikor valaki azt tűzi ki célul, hogy valamely egyre népszerűbb, rohamosan terjedő, egyre bevettebbé váló beszédmódot megpróbáljon kiiktatni.

Csak anekdotikusan, az érveléstől függetlenül említem, hogy a 19. századi nyelvvédő mozgalom (az „új orthológia”, amely pl. a *Magyar Nyelvőr* c. folyóiratot létrehozta) „vadhajtásokon” elsősorban a nyelvújítási túlkapásokat értette, „helyes magyarságon” pedig a magyar nyelv szabályszerűségeit, abban az értelemben, ahogy egy-egy kifejezés **valamely** magyar norma szerint szabályszerű, nem pedig azt, hogy **egy bizonyos** normának megfelel a kifejezés. Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond forognának a sírjukban, ha a „nyelvvédő” vagy a „nyelvőr” mai értelmezését hallanák.

3. Az áltudomány varázsa

Mielőtt konkrét, életből vett példákkal illusztrálom a nyelv művelők sarlatánságát, hadd térjek ki az áltudomány társadalmi beágyazottságának a kérdésére: mitől népszerű, hogyan hódít, milyen járulékos jellemzői vannak?

Az áltudományok vonzereje mindenekelőtt abban áll, hogy (talán egy kicsit üzleti megfontolásból is) **reményt** sugároz. Nem hallottunk még olyan sarlatánról, aki valamely betegség garantált gyógyíthatatlansága mellett kardoskodott volna. Általában „valamennyi javulást” mindig ígérnek. Ugyanez érvényes az áltudományok szinte minden válfajára. Zászlójukra írhatnák: „Van megoldás, van orvosság”. Igaz ez a nyelv művelésre is, hiszen a saját létjogosultságát kérdőjelezné meg, ha nem hinne abban, hogy a nyelv változását befolyásolni tudja.

A másik csábereje az áltudományoknak, ami egyébként erősen összefügg az előzővel, az, hogy **magyarázatot** kínál az embereknek olyan jelenségekkel kapcsolatban, amelyek a számukra felfoghatatlanok. Az áltudományok ezek köré szerveződnek. Ilyenek például a véletlen, a tudat és a tudattalan, a gravitáció, a betegség és a halál, a világegyetem stb. Ugyanilyen érthetetlen és frusztráló az az érzet, hogy a nyelv folyamatosan „romlik” (valójában: változik), ahogy az utánunk jövő fiatalabbak újabb és újabb nyelvváltozatokat beszélnek. Nem véletlen, hogy a nyelv művelés nem a fiatalabbak körében a legnépszerűbb.

Sokan az áltudomány vonzó vonásai közé sorolják **lázadó**, establishment-ellenes mivoltát, azt, ahogy „jól megadja” a zsiros akadémiai és egyetemi állásokban terpeszkedő pökhendi tudósoknak és orvosoknak, akiket az emberek – némi joggal – erős gyanakvással szemlélnek. Ugyanakkor paradox módon nem érhet nagyobb öröm egy áltudóst, mint amikor valamilyen – akármilyen jelentéktelen – tudományos társaság befogadja, vagy amikor találmányát bejegyzik, díjazza stb. G. Grogovoj az Orosz Természettudományi Akadémia tagjaként ellenőrizte rendszeresen Borisz Jelcin különrepülőjének készenléti állapotát „pszichikai” eljárással.

Az áltudományoknak egy csomó fajtája egy sor helyen éppenhogy beépült az establishmentbe. Az Orosz Polgári Védelmi Minisztériumnak van egy ESP-osztálya (ESP = „extra-sensorial perception”, nem érzékszervi érzékelés), amely a katasztrófavédelmet szolgálja. A Védelmi Minisztériumban pedig alkalmaznak egy katonai asztrológust, sőt, van egy Extrém Orvosi Központjuk, ahol az emberek auráját vizsgálják. Magyarországon a jog nem meri kétségbevonni az ún. alternatív gyógy módok egyetlen fajtáját sem. Tegyük hozzá: a Magyar Tudományos Akadémia még ma is egyik első-

rendű feladatának tartja a nyelvművelést – amit az Akadémia alapításakor egyáltalán nem 'nyelvvédelemnek' értettek, hanem 'nyelvújításnak', vagy még inkább a nyelv tudományos és irodalmi célokra való használatának –, a Nyelvtudományi Intézetben van egy Nyelvművelő Osztály, az egyetemeken és a főiskolákon a magyartanárok egyik fő feladatuként tanítják a nyelvvédelmet.

Végül majdnem minden áltudománynak sajátja egyfajta **parazitizmus**, vagyis az, hogy olyasvalamin élőszködik, ami teljesen ésszerű és kézzelfogható. Így az ún. alternatív gyógymódok egy része (pl. a gyógynövények használata a gyógyászatban, a pszichoszomatikus betegségek lelki terápiája vagy a különböző böjtök) teljesen józan és gyakran sikeres módszerek, még ha működési mechanizmusuk nem is mindig teljesen tisztázott. Ezekben az alapvetően ésszerű próbálkozásokon élőszködik számtalan teljesen ötletszerű, légből kapott sarlatánság (pl. az, hogy az ember rakjon mindenféle geometriai alakzatokat vagy tükröt az agya alá éjszakára, vagy a pohár víz alá, mielőtt megiszsa). Ugyanígy élőszködik a nyelvművelés a nyelvi norma kutatásának és a nyelvvédelem kapcsolatos képességek pallérozásának teljesen ésszerű célkitűzésén és módszerein.

4. Szemelvények elemzése

Fenti megállapításaim illusztrálására olyan forrást, könyvet választottam, amelyre sem azt nem lehet ráfogni, hogy már nem jellemzi a nyelvművelést, mert a 2003. évi könyvhétre jelent meg, sem pedig azt, hogy nem a nyelvművelés fő vonalát képviseli, hiszen legjelentősebb, a legnagyobb publicitást élvező nyelvművelőktől származó írásokat tartalmaz. A *Kedves hallgatóim!* c. kötetről van szó, amely a Tinta Könyvkiadónál jelent meg. Kövesdy Zsuzsa válogatta és szerkesztette a Magyar Rádió *Édes anyanyelvünk* c. műsorának anyagából. A szerzők Balázs Géza (a továbbiakban: B. G.), Bencédy József (B. J.), Deme László (D. L.), Fábrián Pál (F. P.), Grétsy László (G. L.) és Szathmári István (Sz. I.). Az oldalszámok mindig erre a kötetre fognak vonatkozni.

Nem idézem Pozsgay Imre előszavát, hiszen ő nem nyelvművelő, legfeljebb azt illusztrálhatná, hogy a nyelvművelésért lelkesedő laikust mi taszítja a hiszékenysége eme vámszedőinek karjaiba. Kövesdy Zsuzsa ugyan nem szólal meg a könyvben, de aki ismeri a rádióadást, tudja, hogy valóban reprezentatív gyűjteményről van szó: csak a nyelvvédők szólhatnak meg az *Édes anyanyelvünkben*, a velük vitatkozók még sohasem kaptak ezekből az ötpercekből.

Sajnos nem végeztem statisztikát arról, hogy ezekben az írásokban milyen az arány a nyelvvédelem és a nyelvi nevelés között. Nehéz is lenne bekezdések, mondatok vagy akár csak odavetett megjegyzések, sejtetések száma alapján meghatározni egy ilyen arányt. Talán közvéleménykutatással lehetne pontosabban meghatározni, hogy melyek az uralkodó mozzanatai az idézett szerzők munkásságának. Láthatatlanban megkockáztatom: a hallgatók igenis fontosnak érzik bennük a nyelvvédelem elemét. Alaposan össze van kutyulva a két dolog, a nyelvi nevelés és a nyelvvédelem, annyi biztos. Mindenesetre feltűnő, hogy a józan, a nyelvi nevelés elveinek és céljainak megfelelő alapállás következetes képviselője és magyarázója csak egy-két helyen bukkan fel a kötetben – ezekből is fogok idézni. Annyi biztos, hogy a tévhitek terjesztése ilyen értelemben mindenképpen nagyobb súllyal van jelen ezekben a jegyzetekben, mint ami megengedhető lenne.

4.1. Romlik a nyelv

Ellentmondásos és ambivalens érzéseket vált ki a nyelvművelőkből az, hogy ők maguk is tudják: a nyelv változását nem lehet megállítani, de még lényegesen befolyásolni sem. Hol elismerik, hol tagadják ezt a triviálisan igaz állítást, leggyakrabban valamilyen „középutas” álláspontot foglalnak el, miszerint persze változik a nyelv, de valamennyire lehet lassítani, illetve terelgetni, irányítgatni ezt a folyamatot. Mi igaz ebből? Annyi, hogy azokban a körökben, amelyekben a nyelvművelők népszerűek, képesek hosszabb-rövidebb ideig valamilyen divatot elterjeszteni, éppen úgy, ahogy más körökben meg népszerű médiaszemélyiségek és újságírók képesek – akár akaraton kívül – divatba hozni egy-egy kifejezést, beszédmódot. A nyelvművelők természetesen úgy gondolják, hogy az őáltaluk (tudatosan) terjesztett kifejezésmódok nem divatok, hanem a nyelv hosszabb távú jobbítását, a nemzet javát célozzák, míg a mások által terjesztettek általában „károsak”. Sőt, ennél tovább is mennek: ha nem hallgatunk rájuk, ha a spontán folyamatokat hagyjuk a maguk medrében folyni, akkor a nyelv „romlik”, a „káros” tendenciák felerősödnek. A nyelvművelő misztikában ugyanis a nyelvhasználók maguktól rejtélyes okokból (szerintük: lustaságból, divatmajmolásból, az értékek általános elvesztése miatt, vagyis erkölcstelenségből) a „rosszabb”, a „károsabb” fejleményekre fogékonyak.

A rádió is felerősíthet, terjeszthet hasznos és káros nyelvi divatokat. (B. G., 351. o.)

Aggódva figyelem: szólásaink, hasonlataink, közmondásaink, melyeket eleink „nyelvünk virágaiként” tiszteltek és rögzítettek különféle gyűjteményekben, egyre inkább fogynak, kopnak és torzulnak. Valami rémlik belőlük, de összekeveredve, elveszítve eredeti formájukat, s vele értelmüket is. (D. L., 29. o.)

De hogy mai apróságokból, mozaikkockákból, a jövőre is vonhatunk le következtetéseket, arra kevesen gondolnak. Igen, mert különfélék ezek. De van bennük valami közös, ami a szakember számára aggasztó. (D. L., 68. o.)

Hogy engedékenyebb hangnemre is lássunk példát, álljon itt egy idézet, amely mutatja, hogy nem minden változást tekintenek „veszélyesnek”, csak némelyiket (hogy ez mitől függ, arra még visszatérek):

A nyelvet nem hivatásszerűen vizsgálók közül sokan úgy ítélik, hogy nyelvünk egyre romlik, szennyeződik, s bírálják a nyelvművelőket, amiért túlságosan elnézőek a hibákkal, torzulásokkal szemben. Egyes modern nyelvészeti irányzatok képviselői ellenben azt hirdetik, hogy minden nyelvi közlés a maga nemében tökéletes, kifogástalan, ebből következőleg a nyelvi változásokat már eleve csak megfigyelni s leírni van jogunk, minden értékelő megjegyzés fölösleges és tudománytalan. Én sem az egyik, sem a másik nézetet nem tudom elfogadni [...]. Van olyan változás, amely arra készítheti a nyelvművelőt, hogy hívja fel a figyelmet a szóban forgó változási irány hátrányaira, veszélyeire – pl. igyekezzék meggyőzni a nyelvhasználókat arról, hogy a napjainkban divatozó *természetesen, hogy-, valószínűleg, hogy-, nyilvánvalóan, hogy-*féle formulák kétféle mondatszerkezet keveredéséből születtek, s ezért nemkívánatos elemei az igényes nyelvhasználatnak –, s van

olyan is, amelytől nem érdemes viszolyogni pusztán azért, mert régen más volt a módi. (G. L., 70–1. o.)

Nagyon sok igazság van abban, amit G. L. mond, nevezetesen abban, hogy a nyelvművelő feladata csak a figyelemfelhívás lehet, és hogy legfeljebb az „igényes nyelvhasználat” jellegzetességeire irányulhat ez a figyelemfelhívás. Az engedékenységgel szemben itt is megjelenik az áltudományos elem: „kétféle mondat szerkezet keveredéséből születtek, s ezért nemkívánatos elemei az igényes nyelvhasználatnak” – amikor ez a mondat „nyelvszűz” minősített ember, tehát „tudós” szájából hangzik el, a hallgató joggal gondolhatja, hogy ez a „tudomány” álláspontja. Holott nyelvészeti közhely, hogy minden nyelvben minden időben sok olyan szerkezet keletkezik, amely történetileg több szerkezet „keveredésének” tekinthető, és ezek „elítélésére” ugyanúgy nincs tudományos alap, mint ahogy a fajok keveredésének (például az öszvérek létének) „elítélése” furcsán hatna.

Például nagyon sok magyar nyelvváltozatban (különösen keleten, ezen belül Erdélyben) teljesen bevettek az *el kell (hogy) menjek*-típusú szerkezetek, amelyek az infinitívusos *el kell mennem* és a mellékmondatos *kell, hogy elmenjek* keveredéséből keletkeztek. Későbbi, de szintén „ártalmatlan” keveredés eredményei az *azt nyilatkozta*-típusú szerkezetek: a *nyilatkozik* és sok más hasonló ige régebben tárgyatlan volt, de a többi mondat jelentő ige hatására, azokkal keveredve egyre elterjedtebb lett, mára pedig teljesen elfogadottá vált a tárgyhasználatuk. A tágabb értelemben vett nyelvtörténetből is ezerszámra idézhetnénk hasonló folyamatokat.

Hasonlóképpen engedékeny B. G., amikor az *euro-* kezdetű összetételek elszaporodásán (és egyáltalán, az Európa-mánián) ironizálva így fakad ki:

Rohamléptekben folyik tehát az europaizálás. Szavakban Kelet-Közép-Európába is beköltözött a földrajzilag kisebb, de politikailag nagyobb befolyású Európa, lényegében Nyugat-Európa. *Az említett nyelvi tények nem mind örövendetesek*, de annak valóban örülni kell, ha Európa nagy kérdésekben összefog. Meghódított, letepert bennünket. (B. G., 126. o. Kiemelés tőlem. – K. L.)

Az azonban szerintem is feltűnő – és levélírómmal együtt magam is úgy érzem: nem kívánatos – jelenség, hogy ez a latin, de hozzánk nem kis részben német közvetítéssel eljutott *per* nemegyszer, sőt mind gyakrabban magyar szavakkal alkot szókapcsolatot. Igaz, ezek között vannak olyanok, amelyeket bátran elfogadhatunk, sőt hasznosnak ítélnünk. Gondoljanak hallgatóim pl. arra, hogy milyen jó szolgálatot tesz ez a *per* a törzszámok kifejezésékor. (G. L., 144. o.)

Szintén „megengedi” a nyelv változását F. P., de ő is int a „nem kívánatos” folyamatokkal kapcsolatban:

[...] a nyelvtani szerkezetek idő jártával átértékelődnek, s a Tihanyi alapítólevél *utu reá* névutós kapcsolatából *útra* ragos névszó lett. Az ilyen folyamatok persze lassan mennek végbe, és nem is mindig győzi le az új a régít. Főképp akkor nem, ha a nyelvművelés szembefordul a nem kívánatos új módival, s megakadályozza az elterjedését. Ez történt például akkor, amikor

a nyelvújítási *lőpor*, *rakpart*, *gyufa* típusú szabálytalan igetöves összetételek „gyártását” a múlt század végén sikerült abbahagyatni. Ma is üdvös lenne leszokni egyről-másról. (F. P., 126. o.)

Nos, ma már bárki láthatja, mennyit ártottak nekünk a *lőpor*, a *rakpart* meg a *gyufa* (ha a névszóragozást nyelvművelés híján nem tudtuk is megúszni)!

A nyelvművelők szerint nemcsak maga a nyelv, de – kapaszkodjunk csak meg! – maga a nyelvérzékünk is romlik:

[...] budapesti levelezőnk ezt írván: „mind sűrűbben hallani a gazdik szájából, hogy a kutyusok jogosultak a személyes névmással való emlegetésre. Talán így kezdődött. Most már – folytatja –, az Állatkert dolgozói mindenféle állattal kapcsolatban *aki* személyes névmást használnak. A Rádió terjeszti, majmolják minden szinten.” Gyanítom: a legfőbb ok a nyelvérzék gyengülése, bomlása. (D. L., 46. o.)

Sok szó esik – kell is, hogy essék – az idegen szavakról, kevesebb az idegenszerűségekről. Azok – a felesleges idegen szók – többen vannak, ezek – az idegenszerűségek – veszélyesebbek. Mindkét csoporttal az a fő gondunk, hogy elaltatják, elsorvasztják a nyelv, a nyelvet használók nyelverteremtő erejét, hiszen a saját – kiküzdött – megnevezés helyett készen kapjuk őket; de az idegenszerűségek még belülről bomlasztanak is: nemcsak a kényelmes megoldás képviselői, hanem ellentétesek is a nyelv alaptermészetével. (B. J., 135. o.)

Ebből a maszlagból az a kevés sem igaz, aminek egyáltalán értelme van. A „felesleges” jelző szavakra alkalmazva értelmezhetetlen, teljesen abszurd a nyelvhasználó közösséggel kapcsolatban egy-egy kifejezés „kiküzdéséről” beszélni, vagy arról, hogy „nyelverteremtő ereje” „elalszik” vagy „elsorvad”. A nyelv „belülről bomlasztása” ugyanilyen képtelenség. Ha bármit is érthetnénk ezeken a képes (és igen baljós) kifejezéseken, akkor meg kellene tudnunk mutatni, hogy azoknak a nyelveknek a használói, amelyek hosszú időn át komoly idegen befolyás alatt álltak, és rengeteget vettek át más nyelvekből (ilyen egyébként a magyaron kívül az angol vagy a perzsa is), elszenveték mindazt a nyavalyakórságot, amelyeket itt a szerző felsorol. Ennek azonban ugyanúgy nincs nyoma, ahogy nem tapasztaljuk a vízér felett alvók tömeges romlását.

Végül mi az, hogy „a nyelv alaptermészete”? A francia és az angol nyelv olyan nyelvekből alakultak ki, amelyekben volt főnévragozás (tehát ilyen volt az „alaptermészetük”), ma azonban már nyomokban sem őrzik ezt. Megváltozott az „alaptermészetük”? És ha igen, kárát látták ennek? Olyan stílusú megnyilatkozás a fenti, amely hangulatilag telített kifejezésekkel próbál riasztó hatást kiváltani olyan dolgokkal kapcsolatban, amelyekben semmi riasztó vagy veszélyes nincs, mindezt a tudomány nevében („egy nyelvész mondta a rádióban!”). Szégyenteljes.

Kevesbé indulatos, de hasonló gondolatot fejez ki a következő szemelvény:

Igyekeztem rámutatni már az eddigiekben is az idegenszerűségek használatában rejlő veszélyekre. Ezek: homályossá, bizonytalanná teszik a közlést; idegen, ismeretlen szokásokra utalnak; csupán a divatnak hódolnak. – Hogy ezzel a véleményünkkel szembekerülünk a szókölcsönzéssel, mely mindig is jellemezte nyelvünket? – Nem, nem erről van szó! Hanem arról, hogy ne en-

gedjük tehát kiszorítani a használatból a jól bevált régi magyar szavakat, ne engedjük, hogy – mint utaltam Kosztolányi gondolatára – kész elemek kritikátlan átvételével elsorvadjon új szavak alkotására irányuló érzékünk, képességünk. (B. J., 136–7. o.)

És íme a „hasznos” és „káros” változásokkal kapcsolatos polémiáról a nyelvművelő vélemény tömör összefoglalása:

„Értelmetlen és felesleges, sőt hatástalan is a nyelvművelés – hangzik a bírálók részéről –, mert a nyelvnek megvannak a maga belső mozgástörvényei, s ezek ellenében úgysem tudunk eredményesen fellépni. Értelmetlenek a nyelvvédők törekvései – mondják továbbá –, hiszen a kommunikációs folyamatban így is (azaz szabály[os] formában), úgy is (azaz szabálytalanul) megértjük egymást.”

Itt két külön dologról van szó: a *nyelv* szabályozásának lehetőségéről, illetve a *nyelvhasználat* javításáról. Ami az elsőt, a nyelv életébe, mozgásába való beavatkozást illeti, itt valóban ismernünk kell a nyelv mozgásának törvényszerűségeit, mert csak ezek ismeretében, számba vételével számíthatunk a beavatkozás sikerére. De beavatkozni itt is kell: a keletkező hasznos újat támogatni, a káros, a nyelv természetével ellenkező jelenségeket viszont igyekezni kell visszaszorítani. (B. J., 73. o.)

4.2. Mitől káros?

A „káros változás” a nyelvről beszélve természetesen értelmetlen, légből kapott kifejezés, hiszen soha senkinek nem sikerült egy-egy ilyen változásra rábizonyítania, hogy kárt okozott. Mégis, feltéve, de nem megengedve, hogy a nyelvművelés „örültség, de van benne rendszer”, próbáljuk meg megállapítani, mitől tartanak nyelvvédőink egy-egy folyamatot „károsnak”.

4.2.1. Idegenség

Első helyen hagyományosan az új kifejezésmód „idegensége” áll. Néha előfordul, hogy kizárólag az új szó, kifejezés eredetét hibáztatják:

[...] az újonnan nyelvünkbe tolokodóknak ne engedjük meg, hogy gyökeret verjenek. Amint a *privatizáció* helyett talán sikerül lassanként elterjeszteni a *magánosítást*, [...] (D. L., 142. o.)

Ha pl. az idegen szók gátlástalan áradata felveti a nyelvfejlesztő érzék elapadását, veszélyezteteti nyelvünk finnugor örökségét, kötelességünk erre felhívni a figyelmet, s tenni valamit a káros tendencia visszaszorítása érdekében. (B. J., 73. o.)

A hetvenes évek óta [...] újból felerősödött az idegen szavak támadása, s ez a veszély, amelyet korunk idegenmajmoló divatja is táplál, rohamosan növekszik. Napjainkban legfőképpen az angol, pontosabban amerikai angol és latin (mégpedig a jobbára új alkotású, mesterségesen létrehozott latin) szavak

özöne lep el bennünket, mégpedig oly mértékben, hogy ez hovatovább már veszélyeztetni nyelvünk sajátos vonásainak meglétét, továbbélését. [...] okkal, ok nélkül ránk telepednek az olyan, voltaképpen fölösleges divatszavak, mint *konszenzus*, *alternatíva*, *tolerancia*. [...] ma már ott tartunk, hogy a Magyar Köztársaság teljes jogú polgára Budapest utcáin sétálgatva – de gondolom, a vidéki városokban sem más a helyzet – minduntalan olyan feliratokkal találkozunk, amelyek neki vagy neki is szólnak, őt akarják rábeszélni, rábírnivalamire, de nem a saját anyanyelvén. Mi ez, ha nem a személyiségi jogok durva megsértése? [...] Vagyis, kedves hallgatóim, anyanyelvünk veszélyben van. (G. L. 164–5. o.)

Tehát maga az idegen eredet „apasztja nyelvfejlesztő érzékünket” (szegény angolok, azzal a sok francia eredetű szóval, elég satnya lehet a nyelvfejlesztő érzékük!), és „veszélyeztetni a nyelvünk finnugor örökségét” (az angol is megszenvedte, hogy germán öröksége megcsappant!). Felhívom a figyelmet az utolsó szemelvény záró mondatára, amely kvintesszenciálisan fejezi ki a „nyelvész” őszinte aggodalmát.

Különösebb indoklás nélkül ítéli el B. J. az ilyen, tükörfordítás útján létrehozott „újításokat” (ma már szerintem ezek egyike sem újdonság, meghonosodott kifejezésekről van szó): *alultáplált* (< német *unterernährt*), *leépít* ’elbocsát’ (< német *abbauen*), *kivált* ’helyettesít’ (< német *auslösen*) *indián nyár* ’vénasszonyok nyara’ (< angol *indian summer*). A tükörfordítás az egyik legközönségesebb szóalkotási mód, és nem világos, hogy mi a baj vele.

Sokszor azzal érvelnek az idegen eredetű kifejezések ellen, hogy azoknak „van magyar megfelelőjük is”. Eleve nem értem, mi a probléma azzal, hogy egy dologra több kifejezés is van (máskor ők is szorgalmazzák, hogy minél színesebben, minél többféleképpen lehessen ugyanarra a dologra utalni). Másrészt teljesen irreális „feleslegesnek” minősíteni olyasvalamit, aminek a használatára a nyelvhasználóknak igényük van, nyilván azért, hogy érzelmi, stiláris vagy akár jelentéstani árnyalatot fejezzenek ki vele. Nyilván a ’kocsma’ fogalmára is volt magyar szó (mondjuk az *ivó*), amikor a szlávból átkerült a magyarba a *kocsma* és a *csárda* szó, de nyilván egy kicsit más hangulata volt ezeknek, amikor még újdonság volt a *kocsma* vagy a *csárda*, mint ahogy ma is más hangulata van a *kocsma*, a *csárda* és a *presszó*, *bár*, *söröző* stb. szavaknak.

Más és más oldalról indulva, valamennyien odáig jutottunk, hogy a *rádió*, a *televízió*, a *demokrácia*, az *oxigén* ismert és rögzített jelentésű eszközei a magyar gondolatcserének: nem tudjuk, nem is kívánjuk mással helyettesíteni őket. Fölsőlegesen viszont az olyasfélék, mint a *kontrollál*, az *investál*, a *mobilizál*, a *sansz*, mert ugyanezeket a fogalmakat kifejezi az *ellenőriz*, a *beruház* vagy *befektet*, a *mozgósít*, az *esély*. A megítélés kulcsa: hogy az adott idegen, illetőleg idegen származású szó eléggé ismert és valóban nélkülözhetetlen-e. A régiek, az elterjedettek, a meghonosodottak ellen fölösleges volna küzdeni. (D. L., 142. o.)

[...] Itt van továbbá a napjainkban rendkívül divatos *per pillanat*. Semmi szükség erre a hibridre, hiszen számos más, jó szót vagy szókapcsolatot használhatunk helyette: *pillanatnyilag*, *e pillanatban*, *jelenleg*, *épp most*, *még ma* vagy *már ma*, és még folytathatnám a felsorolást. (G. L., 144. o.)

Előfordul – bár, meg kell mondanom, nagyon ritkán –, hogy a nyelvvédő elnézőbbnek állítja be magát, mint amilyen, például hogy csak a „nehezen érthető” idegen szavakat kifogásolja:

A szó választhatóságának tehát nem az a fő szempontja, hogy milyen származású, hanem hogy adott helyzetben segíti-e a megértést, vagy éppen gátolja. (D. L., 133. o.)

Természetesen része a nyelvi illetnának, hogy ne beszéljünk mások számára érthetetlen módon, ne próbáljunk ilyen módon különbnek látszani a másiknál. Erre a nyelvművelők is sokszor felhívják a figyelmet, hiszen előszeretettel álcázzák magukat nyelvi nevelőknek. A fenti idézettel tehát bizvást egyetérthetünk, csak éppen az a baj, hogy a 400 oldalas kötetben egy-kettő ha akad mutatóba az ilyenből, és ellenkező értelmű társai igencsak gyengítik a jó szándékú intés értékét.

Mélyebb, filozofikusabb megfogalmazások is előfordulnak. Az „idegen szemléletmód” (akármit jelentsen is) már sokkal fenyegetőbb hat, mint a pusztán idegen eredet. Ezen látszik, hogy már magát a gondolkodásunkat is veszélyezteti:

Közmondásainkban még inkább rögzített a közös népi bölcsesség; formájában és tartalmában egyaránt. Sokszor a hagyományos szemléletmód is. Ugye, ma már nem érzünk semmi furcsát, idegent ezekben: *Addig maradunk itt, míg az új lakás elkészül* vagy: *Addig szidtam, míg elsírta magát*.

Pedig ez a forma a környező idegen nyelvek szemléletmódját tükrözi: az időpont, a végpont szerinti szemléletet.” (D. L., 31. o.)

Különösen megkapó ebben a szemelvényben az „Ugye, ma már nem érzünk semmi furcsát, idegent ezekben” kitétel. Ez azt mutatja, hogy nemcsak veszély van, hanem a tragédia már be is következett: már nem is érezzük furcsának a „környező idegen nyelvek szemléletmódját”. Lám, lám, észrevétlenül „káros” hatásuk alá kerültünk.

4.2.2. Normához igazodás

Már mondtam: nagyon fontos a különböző normákkal kapcsolatos ismeretterjesztés, fontos, hogy tudatosítsuk a gyerekekben, miben különböznek ezek. Ugyanakkor a nyelvművelők számtalanszor keverik a normák különbségét a „helyes” és a „helytelen” különbségével. Azt állítják, hogy a „helyes” fogalma normák fölött áll, egy bizonyos kitüntetett normán alapul, nem pedig azt, hogy a „helyes” fogalma csak egy bizonyos normához képest értelmes. Ebből fakadóan minden „káros”, ami nem igazodik ahhoz a bizonyos kitüntetett normához:

Ha csupán a szokásra támaszkodnánk, egyszerű statisztikai módszerrel, alighanem egyenrangúnak kellene ítélnünk a kétféle megoldást. De ha a szabályt abban a nyelvhasználati rétegben keressük, amely az utóbbi két évszázad során az igényes használat normájaként rögzült, akkor a többes számú alak bizonyul szabályosabbnak. (D. L., 58. o.)

Ám ez a regionális köznyelviség korlátozott érvényű: a maga területén és a civil mindennapokban fogadható el. Aki a saját pátriáját képviseli, annak a nevében szólal meg, elviheti akár a rádióig, a televízióig, a parlamentig.

De aki a rádió, a televízió nevében beszél, vagy országos szerv, szervezet szószólójaként, attól már az igényesebb, a központi nyelvi formát várjuk el. (D. L., 108. o.)

Nem kevesebbet állít itt a szerző, mint hogy a „központi” norma **igényesebb**, mint a regionális vagy más normák. Akárhogy értsük is az *igényes* szót (azt hittem, a nyelv-művelők nem szeretik az ilyen homályos és mesterkélt jelzőket!), az mindenképpen dehonesztáló a mai magyar nyelvben, ha egy normát „kevésbé igényesnek” nevezünk, mint egy másikat.

4.2.3. „Racionális” megfontolások

Igen érdekesek azok az okfejtések, amelyek egy-egy változás „káros” voltát racionális alapon próbálják magyarázni, hiszen alapvetően irracionális fogalomról van szó. Tekintsük például ezt a szemelvényt:

Ugyanezt mondhatom el a *tizenegy óra magasságában, öt óra magasságában* szerkezetekről, amelyeket programok összeállítói, sőt egyes kereskedelmi rádióadások műsorvezetői is kedvelnek. Mi az, hogy *öt óra magasságában*. Ha nem pontosan öt órakor, akkor mondhatom azt, hogy *öt óra tájban, öt óra tájékán, öt óra körül, nem pontosan ötkor* – sokféle kifejezés van tehát, de a *magasságában* itt egyáltalán nem helyénvaló. Persze lehet terjeszteni, hiszen kellő akarattal, erőszakkal azt is el lehet érni, hogy holnaptól az *asztal* helyett *szék*-et, az *ablak* helyett *ajtó*-t mondjunk. Ám akkor már egészen biztosan nem lesz szükség nyelv-művelésre sem. Ezért hallgatóim levelére csak azt válaszolhatom: ami meghonosodott, aminek szemléleti alapja van, azt használjuk, ami fölösleges, mert számos megszokott, világos formája van, azt kerüljük a nyelvben. (B. G., 65–6. o.)

Itt mindjárt két „érvet” is látunk: „káros” az, ami „fölösleges, mert számos megszokott, világos formája van” (ennek ellentmond, hogy máskor „előnynek” tartják, ha minél több kifejezés van ugyanarra a dologra), de még inkább: „káros, aminek nincs szemléleti alapja”. A *magasságában* talán a folyókon való közlekedéskor a parton levő dolgokhoz viszonyításból ered (*Kalocsa magasságában kötöttünk ki*), ezért az időpontokkal kapcsolatban használva „nincs szemléleti alapja”. Egy cseppet sem zavarja a szerzőt, hogy az általa is idézett *tájban, tájékán, körül*, meg persze a *felé* is térbeli metaforából válhattak időhatározói értelművé, „szemléleti alapjuk” tehát hasonlít a *magasságában* ilyen értelmezéséhez. Ki tudja, lehet, hogy ezek némelyike is vicceskedő szóhasználatként kezdte pályafutását. A szerző fölényeskedő élcélődése mindennek a fényében nevetséges ágálássá válik. Mintha csak azon viccelődne, hogy *Az Astoriánál kötöttünk ki* kifejezést használjuk, holott az Astoria környékén nincs is hajózható víz.

Egy másik típusa a „racionális” magyarázatnak a „logikátlanság” vádja. Nyelvtudományi közhely, hogy a nyelvi jel önkényes, aminek többek közt az is a következménye, hogy nem minden eredetileg szerkesztett jel jelentése következtethető ki a részének a jelentéséből (például aki nem tudja, mit jelent a *csögörény*, hiába tudja, mi az a ’cső’, és mi az a ’görény’; ha nem tudod, mi a *futómacska*, hiába tudod, mi az, hogy *futó*, és mi az a *macska*). Ennek ellenére ilyet olvashatunk nyelvész tollából:

[...] ebben az összetételben: *tömegkommunikáció*, az a sejtetés rejlik, hogy a sajtó, a rádió, a televízió 'eszmét cserél' a tömegekkel. Pedig dehogyan is egyoldalúan hat: információt szolgáltat. Valódi neve: *tömegtájékoztató*. (D. L., 134. o.)

Tehát a *tömegkommunikáció* szóval az a baj, hogy nem transzparens, vagyis nem azt jelenti, hogy 'tömegek egymással kommunikálnak'. Ha ez „káros”, akkor a *futómacska* is az. Szintén a „logikátlanság” ellen van G. L.:

Aztán itt van ez az épp imént említett szó is, a *ma*. Mind gyakrabban ezt halljuk: *per ma*. Ez egyszerűen nevetség, hiszen a *per* előjárónak az égvilágon semmi szerepe sincs benne. A *per ma* semmivel sem jelent többet, mint a *ma*. (G. L., 145. o.)

Szintén a logikát, közelebbről a nyelv logikáját, az analógiák teljességét kéri számon a szerző a következő szemelvényben:

[Olvasói levél:] „A tévében, rádióban [...] állandóan *vízi erőművek*-ről hallani. Vajon ehhez hasonlóan lesz *gőzi* és *atomi erőmű* is?”

[Válasz:] Remélem nem! A köznyelvben azonban a *vízi erőmű* a gyakoribb változat. Célszerűbb lenne a szaknyelvi *vízerőmű* formát használni, hiszen a többi erőműfajta nevét is így képezzük: *hőerőmű*, *atomerőmű*. [...] Köszönöm kedves Hallgatónk levelét, amelyből árad a nyelv iránti féltő szeretet és gondoskodás. (B. G., 207. o.)

Ebből a rövid megjegyzésből egy olyan nagyszabású munkálat terve sejlik fel, amely már-már emberfeletti teljesítményt tűz ki célul: visszaállítani a nyelv logikáját. Az *üregi nyúl*, a *nádirigó* és a *víziló* mintájára kötelezővé fogják tenni a *pincei bogár* elnevezést *pincebogár* helyett (vagy fordítva), és még ennél jelentősebb változtatásokra is számíthatunk, pl. várható a *seggberég* és a *fejbevág* mintájára a *tökberég* elterjesztése és a *tökörég* betiltása (vagy fordítva).

A nyelv és a gondolkodás viszonyának örök problémájába nyerünk már-már filozófiai mélységű betekintést a következő megállapításban:

[Az *(én) úgy gondolom...* gyakori használatáról:] Bizony ez a sok *gondolom*-ozás kissé egysíkúvá teszi a gondolkodást és egyhangúvá a nyelvet. (B. G., 198. o.)

Stilisztikailag tényleg nem szép, ha valaki túl gyakran használja ugyanazt a mondatbevezetést. De itt megint a jó szándékú pallérozás és az áltudományos indoklás keveredik, hiszen nincs bizonyíték arra, hogy az ilyen ügyetlen fogalmazás „egysíkúvá tenné a gondolkodást” – kicsit olyan ez, mint amikor valaki azt magyarázta, hogy a tagadószó gyakori használata erősíti a szuicid tendenciákat. A következő idézetből is a gondolkodás, sőt, a jó erkölcs féltése hallatszik ki. Már-már politikai-ideológiai súlyt is kap a szerző aggodalma, legalábbis ilyen konnotációjuk van a „hiteles magyar” és a „polgári” jelzőknek, amelyeket ebben a szöveggörnyezetben bizony nehéz pontosan értelmezni:

Talán egyszer ismét lesz divatja a tiszta, világos kifejezésnek; visszatérünk a jól bevált, ismert, hiteles magyar szavakhoz; lesz hitele és értéke az alap-

alakjukban használt jelzőknek; talán polgárjogot kap a polgári közérthető nyelvezet. Most nem vagyunk ezen a szinten. A minduntalan „last minute”, a „legcsokoládébb”, a „tisztíccsa”, a „tejminátor” és társai olyan messze vannak ettől a nyelvi etalontól, mint Makó Jeruzsálemtől. (B. G., 152. o.)

Végül a következő idézetből kiderül, hogy a hiszékenység nyelvészborbe bújít vámszedői szerint nemcsak a gondolkodásunkat, de még mentális épségünket is fenyegetik a „káros” változások:

A közéleti kommunikációt figyelve pedig azt tapasztaljuk, hogy a mai magyar élőbeszéd feltűnően hibás. [...] A kommunikációkutatók ezeket a jelenségeket a belső meghasonlottság tükrözőjének vélik. Tehát a nem célratoró, hibás, rossz fogalmazás mögött szorongás, bizonytalanság, szerep- és talán értékviszáltság- változás van. (B. G., 369. o.)

Különös a nyelvművelői igyekezet a „felesleges” kifejezések kigyomlálására is. Ezt is a stílárís nevelés álrühájába öltöztetik, és időnként megpróbálják megindokolni, hogy az inkább csak attitűdöt kifejező, kissé homályos kifejezések némelyikét – amelyek nem tetszenek nekik – helytelenítik. Már iskoláskorunkban intettek mindannyiunkat a *Hát...* használatától (csak Arany Jánosnak szabad: „Hát a másik hol van?”, meg Petőfinek: „Hát hogy s mint vagytok otthon, Pistikám?”), pedig ennek – ha nehéz is körülírni, hogy pontosan mit fejez ki – igen fontos kommunikatív szerepe van. Olyasmit jelent, mint a *Nos...* – azt pedig sosem kifogásolják. Más nyelvekben is találunk hasonló funkciójú szavakat, pl. az angolban a *Well...* felel meg neki, és tudtommal az igenis része az „igényes” angol nyelvhasználatnak.

Nem igazán, bocsánat, *igazán nem* azzal van bajom, hogy a *nem igazán* valószínűleg anglicizmus, vagyis a *not really*-nek a hatására terjedt el, sokkal inkább semmitmondó, beszédttöltelék jellege zavaró. A *nem igazán* jelentése: majdnem teljesen, nem egészen. [...] De a használatból lassan kikopik az *igazán nem*, s jelentését a *nem igazán* veszi át, jelentve most már egyszerre a *nem egészen*-t és az *egyáltalán nem*-et is. (B. G., 199. o.)

Ez a szemelvény egyúttal a jelentések és a nyelv változásával kapcsolatos általános averziót is illusztrálja, amelyről alább lesz szó. A következő idézetekben viszont kizárólag egyes kifejezések pontatlanságát hibáztatja a szerző:

[...] egy vezető (politikus vagy kormánytag) *holdudvara* lehet a követők, a párthívek tábora, de lehet a hódolók, támogatók, rajongók, csatlósok, talpnyalók vagy a tisztelők, tanítványok köre is. (B. J., 353. o.)

Ez csúcs! lehet: kiváló, remek, csodás, pompás, kitűnő, nagyszerű, elsőrangú, első osztályú, kiemelkedő, klassz, bámulatos, rendkívüli, páratlan, káprázatos; ellentéte: átlagos, hétköznapi, közepeszerű. (B. J., 355. o.)

A szakmai tudás súlyos hiányosságára utal, ha valaki annak a folyamattípusnak próbál gátat szabni, amely **mindig, minden nyelvben** megfigyelhető volt, hogy tudniillik a túlzás (és ellentéte, az „enyhítés”, görögül: „litótesz”) a figyelemfelhívásnak ez a banális nyelvi eszköze beépül a szavak jelentésébe. Például a latinnak még a klasszikus korszakában bekövetkezett a *horribilis, extraordinarius* stb. szavaknak az ilyen „deval-

válódása”. Semmi alapja nincs annak, hogy ezt az igen természetes változástípust „károsnak” minősítse valaki. Hasonló képtelenséget tartalmaz a következő idézet:

Jól megfigyelhető, hogy az idézett szavak nemcsak devalválódtak, hanem ki is üresedtek, sokszor már nem jelentenek, nem jelölnek semmit. A *kőkemény helyzetet*, a *fantasztikus kinézetet* hallva ugyanúgy nem tudok mire gondolni, mint a *hallókészülék-galéria*, a *rácsstúdió* esetében. Oda kell mennem, megnézнем, megtapasztalnom, mi is ez a csoda dolog, de hát akkor a nyelv elvesztette értelmét, visszasüllyedtünk a mutogató, gesztikuláló korszakba. Ugye, nem ezt akarjuk! (B. J., 359. o.)

A panasz, amely az idősebb nyelv művelő kebléből felszakad (nem érti, mit értenek „kőkemény helyzetet” és „fantasztikus kinézetet”), már-már arra emlékeztet, amikor egy idős ismerősöm arról panaszkodott, hogy körülötte mindenki egyre halkabban és gyorsabban beszél, alig érti. Pedig csak neki romlott a hallása.

A takarékoság iránti fogékonyosság szellemében született a következő hosszabb eszmefuttatás is, a „Csökkentsük az igekötők gyakoriságát!” nemes eszméjének jegyében. Hogy kinek és miért ártanak az igekötők, az viszont nem derül ki belőle:

Több hallgatóm hívta fel a figyelmemet arra, hogy a *le-* igekötővel alkotott újabb nyelvi formák egyik része gazdagítja a nyelvet, a másik viszont teljesen fölösleges. [...] *Lereagál*: [...] Itt fölösleges az igekötő, hiszen a reagál ugyanazt fejezi ki. Tehát: Pista *lereagálja* a kérdést helyett sokkal jobb: Pista *reagál* a kérdésre. Ugyancsak fölösleges a *le-* igekötő a *leszabályoz* és a *leszökken* esetében. Tehát *szabályoz* és *szökken*. S további fölösleges *le-* igekötő található még a *lefogad*, *leigazoltat*, *leellenőriz*, *leközömbösít*, *leszámláz*, *leszerződik* esetében. Valójában a *le-* igekötő nélküli formák is elegendőek lennének: *fogad*, *igazol*, *ellenőriz*, *közömbösít*, *számláz*, *szerződik*.

Betolakodik a *le-* igekötő a *meg-* igekötő helyére. Pl. *leebédeltet*, *lesóz*, *lefürdik*, *le mosdik*, *lelátogat*. [...] fölösleges a *meg-* igekötőnek a *le-* cserélése.

A szaknyelvekben kedvelt, ámde fölösleges *le-* igekötős formák: *lefixál*, *ledegradál*, *leredukál*. [...] De még helyesebb, ha mindezeket magyarul mondjuk: a *fixál* helyett *rögzít*, *megállapít*, *leszögez* – lám itt egy *le-*, ha fontos. A *degradál* helyett *lefokoz*, a *leredukál* helyett pedig mondható ez: *csökkent*. S ott van a hirdetések nyelvezetéből közismert *leinformálható*. [...] A *leinformálható* helyett javasolnám az *információképes*-t.

Amikor minden körülmény takarékosagra int; takarékoskodjunk az igekötőkkel is – ha fölöslegesek!” (B. G., 218–9. o.)

Amellett, hogy a „feleslegesség” mint érv könnyen visszafelé sülni el (hiszen máskor a sokféleség, a színesség mellett érvelnek a nyelv művelők), itt még a nyelvi jelenségek okaival szembeni teljes érzéketlenség is kitapintható (pedig mi más várnánk el a nyelvi nevelőtől, minthogy fogékony legyen a nyelvre?). Szegény szerző nemcsak a *megmosdik* és a *le mosdik* (meg a többi hasonló pár) közötti jelentéskülönbséget nem veszi észre, de azt sem tudja, hogy a magyarban az igekötő az ún. perfektivitás (kb. „befejezettség”) kifejezésének fő eszköze, és az olyan igéknél, amelyeknek nincsen igekötős párja (pl. *légtelenít*), természetes igénye a beszélőknek a perfektivitás kifejezésére az igekötő alkalmazása (ha csak alkalmilag is, pl. elképzel-

hetőnek tartom a *kilégteleníti*, *lelégteleníti* a *csőrendszert* kifejezéseket, amikor a beszélő a perfekтивitást fontosnak tartja hangsúlyozni).

Hasonló süketség, a nyelvérzék hiánya vagy időleges kiesése figyelhető meg a következő szemelvényben:

Általában nem vagyok az *-s* képzős szavak ellen, hiszen voltaképpen minden új képzett szó nyereségnek számít, ezekkel a *mentős*, *repülős* típusú elnevezésekkel azonban csínján kell bánnunk. Ezek korántsem olyan pontos, lényegretörő megnevezések, mint ugyancsak *-s* képzős, régebben is meglévő társaik: az *asztalos*, a *fazekas*, a *traktoros* vagy a *postás*. Ezek a mostaniak inkább csak körülírások, a lényegét nem fejezik ki. [...]

„Én ezeket az *s*-betűs változatokat valahogy degradálónak érzem; mintha kisebbitenék vele – akarva-akaratlanul – az eredeti szó jelentését.” [olvasói levélből]

Magam is így vélem, s éppen ezért nem tudok lelkesedni azért, hogy a *mentősök* meg a *repülősök* mellé újabban már felzárkóztak az *egészségügyvisek* – holott bőven elég volna ez is: *egészségügyiek* –, s hogy megjelentek a *vendéglátósok* is. [...]

[...] úgy gondolom, akkor járunk el helyesen, ha nem szegődünk a divat uszályába, s öncélúan, fölöslegesen nem szaporítjuk az *-s* képzősök számát. [...] annak aligha örülhetnénk, ha a divat további erősödésével a *vízügyi*ekből *vízügyi*ek, a *könyvelők*-ből, *kézbesítők*-ből, *újságírók*-ből, *sportolók*-ből, *könyvelősök*, *kézbesítősök*, *újságíró*sok, *sportolósok* lennének. Ugye, ebben mindnyájan egyetértünk? (G. L., 222–4. o.)

Egyszerűen elkerülte a szerző figyelmét, hogy a *mentő*, *repülő* szavak a beszélők számára ma már elsősorban 'mentőkocsi', 'repülőgép' értelműek (a feltételezett **könyvelősök*, **sportolósok* megjelenésére tehát semmi okunk számítani), ezért különböztetik meg az *-s* képzővel a 'mentőorvos, mentőkocsis dolgozó', illetve a 'pilóta, repülővel dolgozó' jelentéseket. (Nádasdy Ádám szíves közlése szerint a *repülő* nemrég még jelenthetett 'pilótát', mert 1956 utáni történelemkönyvekben Göring még mint „morfinista repülő” szerepelt.) Mint említettem, a nemes értelemben vett nyelvi nevelés jó nyelvérzékét és a nyelv alapos ismeretét követeli meg; itt a szerencsétlen nyelvvédő sem azt nem vette észre, hogy minek köszönhető egy jelenség, sem azt nem látja, hogy milyen irányba hat. Éppen ilyenekre nem szabadna a nyelvi nevelést bízni.

Hogy ezek az új szavak nem elég pontosak? Könyörgöm, talán a *vízügyi* pontosabb, mint a *vízügyi*es? Pontosán lehet tudni, milyen szakmát fed az *APEH-es*? Ha egyszer a beszélők szükségét látják, hogy ilyen „fedőfoglalkozásokat” használjanak (pl. mert mindegy nekik, hogy mit dolgozik az illető az APEH-nél), miért kell ebbe beleszólni? Abban pedig nyilván G. L. is egyetértene velem, hogy a *vendéglátó* és a *vendéglátós* már réges-régen ugyanilyen használati megoszlást mutat: a *vendéglátó* bárki, aki valakit vendégül lát, míg a *vendéglátós* profi, a vendéglátóiparban dolgozó egyén.

Az idegen szavak elleni küzdelem „racionális” alapokra helyezésére korábban már láttunk példát (eszerint az átvételek „elkényelmesítenek”, „elsorvasztják a nyelv teremtő erejét”, „belülről bomlasztanak” stb.). A következő idézet egy másfajta „racionális” megokolást tartalmaz:

Voltaképpen egy második nyelvújítás volt ennek a rokonszenves mozgalomnak az eredménye; egy sportnyelvújítás, amelynek nyomán a labdarúgásnak, az ökölvívásnak, az asztalitenisznek, a vívásnak és több más sportágnak a nyelve egyszeriben magyarrá, maga a sportág pedig ezáltal még kedveltebbé, még népszerűbbé vált[.] [...] Úgy vélem, hogy ismét nagyon itt van az ideje egy olyanfajta sportnyelvújításnak, amilyen az a már említett, majd két emberöltővel ezelőtti volt. Ismét szükség volna arra, hogy a sportolók, sporttudósítók és sportrajongók próbáljanak magyar szavakat keresni egyrészt az új sportágak magyar elnevezésére, másrészt e sportágak legfontosabb idegen szavainak magyarral való felváltására. [...] Tegyük tervszerűbbé a sportágak idegen szókincsének magyarítását! Tudom, néhány évtized alatt az idegen elnevezés is meghonosodhat, de minden sportág csak nyer vele, ha szakszókincsét alapjaiban magyarrá tudja formálni. (G. L., 138–9. o.)

Miért is van szükség a sportnyelv magyarítására? Hogy népszerűbbek legyenek az új sportágak! Van bizonyíték arra, hogy ha a szakkifejezésekre magyar szavakat használunk, népszerűbb lesz a sportág? Nincs. De a fő az, hogy a hatalom hitelt adjon a „nyelvésznek”, mert – mint már említettem – minden áltudós fő ambíciója az establishment által való elismertetés:

Örömmel értesültem arról, hogy 2002-re a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma is tervez s már hirdetett is egy olyan anyanyelvi pályázatot, amelyiknek a tárgya s egyúttal címe ez: Sportnyelvünk a 19. század elején. (G. L., 139. o.)

4.2.4. Régen nem így volt

Az idősebb ember számára minden szokatlan, ami új, ami megváltozott azóta, hogy ő a világ dolgaival ismerkedett. Ez érhető tetten, amikor az idősebb nyelvvédők eleve „károsnak” minősítenek olyan kifejezéseket, amelyeket korábban másképpen használtak. Például F. P. hallott egy tudósítást, amelyben *csillaghullásként* hivatkoztak arra, hogy a hadseregben tömeges elbocsátást terveztek. Így reagál rá:

Ha van is magyarázat az idézett botlásra, nem kívánatos ennek a félrevezető szóhasználatnak az elterjedése. (F. P., 67. o.)

Nem tudom, mikor használták utoljára a *csillaghullás* szót ’tömeges kitüntetés, kitüntetés-eső’ értelemben; a bírált szóhasználatot (amellett, hogy elterjedése nem nagyon fenyeget) itt pusztán azért marasztalták el, mert nem felelt meg ennek az elavult értelmezésnek.

Tény, hogy sokszor az az egyetlen baj egy-egy újonnan terjedő kifejezésmóddal, hogy régebben az illető jelentést másképpen fejezték ki, vagy az illető kifejezést más értelemben használták. A nyelvművelők néha azt állítják, hogy ami már meghonosodott, azt nem kell bántani. Máskor viszont az derül ki, hogy az is lehet „ártalmas”, amit már – ők is elismerik – mindenki használ:

[...] *sikeres pályát mondhat magának*. Elolvastattam ezt néhány nem nyelvész ismerősömmel, s közülük – meglepetésemre – egy érezte csak úgy, hogy valami hibázik benne. (D. L., 41. o.)

Érdekesek azok az indoklások is, amelyekkel azt próbálják alátámasztani, hogy egyes meghonosodott kifejezéseknek szabad utat adnak, másokat elleneznek:

[A *közel* szó 'csaknem, majdnem, mintegy' értelemben való használatáról:] A század eleji nyelvújító szakirodalom a *közel*-nek ezt a használatát még egyértelműen németességnek minősítette. Kitént azonban, hogy a *közel*-nek ez az értelme már a 19. században jelentkezett, akkor latinizmusként. Mivel végső soron bármely nyelvben kialakulhat egy efféle jelentés, a *közel* 800 szóhasználatot inkább stílushibának, mint nyelvhelyességi botlásnak tartjuk. (F. P., 51–2. o.)

Világosan kiderül ebből, hogy baj lenne, ha németesség lenne, talán még az is, ha latinizmus (bár ez már nem annyira világos az idézetből), és a végső érv az elismerés mellett – no, azért nem a teljes elismerésről van szó, misztikus okokból azért „stílushibának” minősül! – az, hogy „bármely nyelvben kialakulhat egy efféle jelentés”. Mondanom se kell, hogy ezen az alapon millió más helytelenített kifejezésmódnak is „legitimnek” kellene lennie, például a sokat kárhóztatott *magasságában* is ilyen. Erről viszont ezt tudjuk meg:

Úgy ötödik magasságában kiderült, hogy az orosz az ciki. Ezt egy író-szerkesztő mondta a rádióban. Mi érhető tetten? A divat, az igénytelenség. (B. G., 65. o.)

Nem derül ki világosan, a „divat” és az „igénytelenség” szinonimákként szerepelnek-e itt. Talán csak arról van szó, hogy az újonnan felkapott kifejezések, ha nem tetszenek a nyelvújítóknak, egyben igénytelennek is minősülnek.

4.2.5. Ízlés dolga

A fentiekből is kiderült, hogy a nyelvújítók legtöbbször pusztán az ízlésükre támaszkodva ítélnék egy-egy megoldást „jobbna” a másikonál (együttal a másik terjedését „károsna” minősítve), hiszen ha próbálkoznak is racionális érveléssel, az önelmentmondásba vagy más sikertelenségbe fullad. Üdítő viszont, amikor – elvéve előfordul, a korábban idézett szemelvények közt is volt erre példa – bevallják, hogy valójában csak az ízlésük, a megszokotthoz való ösztönös ragaszkodásuk lapul meg elítélő véleményük mögött. Ez ugyanis emberi gyengeség, és bár tudománytalan – hiszen a nyelvújító ízlésének semmi köze egy-egy kifejezés „előnyös” vagy „hátrányos” voltához –, legalább bevallottan az:

Ha egy jelenség meghonosodik a nyelvben, akkor persze újabbak követik: *magas vendég* (persze átvitt értelemben és nem centiméterben), *magas kor*. Ezekben az esetekben is föl lehetne fedezni a statisztikák hatását, de mégis jobbnak tartanám a *jeles, rangos, fontos vendég, az éltes, hajlott kor* megnevezést. (B. G., 65. o.)

Az „én jobbn szeretem”, „jobbn tartanám” jellegű őszinte kifejezések azonban ritkán fordulnak elő a nyelvújítóknál. Amikor mégis, akkor kilépnek „tudósi” szerepből, és hétköznapi emberként nyilvánulnak meg, mintha kávéházi asztal mellett vitatnák meg, milyen kifejezések tetszenek, illetve nem tetszenek nekik. Nem tagadom, én legfeljebb azt, a kávéházi asztalt tartanám a nyelvújító vélekedések megfelelő közegének (bár a kávéházban sem értenék velük egyet). Áltudósról, sarlatánról csak akkor beszélhetünk, ha az illető tudósnak (orvosnak, nyelvésznek stb.) adja ki magát, illetve abban a minőségében nyilatkozik. Közemberként természetesen azt mond, amit akar.

TENDENCIASZERŰ NYELVI VÁLTOZÁSOK LEÍRÁSA ÉS ÉRTÉKELÉSE

(NYELVLEÍRÁS – NYELVMŰVELÉS – STILISZTIKA)

KEMÉNY GÁBOR

1. A nyelvi változást Kiss Jenő a Keszler-émlékkönyvbe írt tanulmányában olyan állandó alkalmazkodásként határozza meg, amely a nyelvközösség mindenkori kommunikációs és kifejezési igényeit elégíti ki. Ezt a „nyelvi alkalmazkodást” egyrészt külső (nyelven kívüli), másrészt belső (a nyelv rendszeréből fakadó) körülmények kényszerítik ki (Kiss J. 1999: 188). A nyelvi változás alapja, kiindulópontja a nyelvi újítás.

A **nyelvi újítás** megjelölést kétféle: egy tágabb és egy szűkebb értelemben használhatjuk (uo.).

Tágabb értelemben nyelvi újításnak tekinthető minden nyelvhasználati módosítás/módosulás, vagyis akár a hapax legomenon is. A szűkebb értelemben vett nyelvi újítás körébe az olyan egyéni kiindulású neologizmusok tartoznak, amelyek fokozatosan közösségivé válnak.

A nyelvi újítást több tényező is korlátozza (ha nem így lenne, a nyelv a szüntelen újítások miatt végső soron alkalmatlanná válna kommunikációs funkciójának betöltésére). A legalapvetőbb korlátozó tényező az ún. nyelvrendszeri szűrő: ez akadályozza meg az adott nyelv jellegével, típusával össze nem egyeztethető változtatásokat (pl. a nyelvtani nemnek a magyar nyelvbe való bevezetését). A másik szűrő a beszélőközösség szűrője: ha az újításnak nincs tényleges társadalmi alapja, rendeltetése, nem tud gyökeret verni, és előbb-utóbb elenyészik (Kiss J. 1999: 189).

De ezek előtt (vagy után?) kell lennie valamiféle egyéni szűrőnek is, amely az idiolektusnak, a saját nyelvhasználat normájának megfelelően korlátozza rögtönzéseink kimondását, ill. leírását. (Itt főként az ún. nyilvános beszédre, ill. írásra gondolok.)

Hogyan zajlik a nyelvi változás? Ennek módjára leginkább a jelenlegi nyelvhasználati módosulásokból következtethetünk. Fónagy Iván írja a kérdő dallamú felszólításokról szóló régi, kitűnő tanulmányában: „A »szabálytalanság« [...] nem kivétel, hanem szinte szabály az élőbeszédben. Alighanem azért érezzük elevennek a beszédet a »holt« betűvel szemben, mivel a mozgás a beszédnek inherens, azaz szükségszerű, belső tulajdonsága. A jelenben megfigyelhető mozgás, a **váltakozás** pedig az időben lefolyó **változás** vetülete” (Fónagy 1966: 130; a szerző kiemelése – K. G.).

Ami a szinkroniában váltakozásként, pl. két szinonim szerkezet vagy két alakváltozat versengéseként jelenik meg, az a történetiségben változásként rajzolódhat ki a nyelvtörténész szeme előtt: „az egymást követő nyelvéllapok közötti átmenet olyan közbülső állapotokon keresztül valósul meg, amelyekben [...] »régik« és »új« alakok élnek egymás mellett” (Bynon 1997: 197).

Hasonlóképp foglal állást a kérdésben Herman Józsefnek és Imre Samunak a magyarországi nyelvi változásról és nyelvi tervezésről írott klasszikus cikke: „egy-egy nyelvben a szerkezeti módosulások zöme ún. változatok egymás melletti használatán, »együttélésén« keresztül zajlik le. Ezért a diakrón átalakulás bizonyos folyamatai a nyelvközösség számára mint szinkrón síkon adott változatok közti választási lehetőségek jelennek meg” (Herman–Imre 1987: 515).

A nyelvi változatok versengése azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a nyelvi változásnak (vö. Bynon 1997: 185; Kontra 2003: 21). Abból, hogy egy nyelvi elem vagy szerkezet variabilitást mutat, nem következik, hogy ez a variabilitás egy éppen akkor zajló nyelvi változásnak a tünete. Fordítva azonban kimondhatjuk, hogy bármely tényleges változás feltételezi korábbi nyelvi változatok meglétét.

2. A mai magyar nyelvhasználatban a következő **főbb változási tendenciák** meglétét tételezem fel:

- rövidülés (detrakciós alakzatok) ↔ hosszabbodás, bővülés (adjekciós alakzatok);
- tömörítés (szintetikus kifejezőmód) ↔ (fel)oldás (analitikus kifejezőmód);
- egységesülés (analógia) ↔ differenciálódás (variánsok létrejötte);
- idegen szavak beáramlása (olykor „visszaidegenítés” is) ↔ magyarítás (olykor tükörfordítások, idegenszerűsége is);
- választékosságra törekvés (olykor a finomkodásig) ↔ stiláris fellazulás (olykor a bizalmaskodásig, a durvaságig, sőt a trágárságig).

Ezek közül a tendenciák közül most csak az egyikkel foglalkozhatunk: az egységesüléssel, s azzal is csupán vázlatosan, néhány új példa tükrében.

2.1. Az **egységesülés** felé mutató változások a nyelvi rendszernek több szintjén is megjelennek (ahogyan persze az ellentétes irányú, a differenciálódást előmozdító változások is). Haladjunk tehát nyelvi szintek szerint!

2.1.1. Hangtani síkon az egységesülés tendenciája érvényesül abban, hogy az *ö*-zés kezd kiszorulni a regionális köznyelvekből is, és a nyelvjárásokba vonul vissza. (Ellenkező irányú törekvés viszont az, hogy tegyük köznyelvivé a zárt *ē* hangot, és a *fel* – *föl* típusú alakpárokban a labiális változatot részesítsük előnyben; ezek a nyelvi mozgások a differenciálódás tendenciáját erősítik.)

2.1.2. Alaktani (tőtani, toldalékolási) egységesülés:

2.1.2.1. A szótári *tő* dominanciája a *tő*változatokkal szemben („egyalakúsodás”). Nem azonos a gyermeknyelvi **hót* ’havat’, **lót* ’lovat’ típusú toldalékolással, amely nyelvújítási (átmeneti) stádium. Különösen összetételekben gyakori, hogy az utótagot egyalakúsítják, pl. *halászlét* (nem pedig: *halászlevet*). Ez már normatívnak tekinthető, s a többi ilyen is azzá válhat. Példák:

„zománcozott kis *virágvedert*” (Kossuth rádió, 2001. szept. 7.; egy gyermekeknek szóló reklámban);

„a múlt évinél kevesebb *gépjárműt* törtek fel” (ez is rádió).

Van példa az ellenkező tendencia érvényesülésére is (l. Kiss Gábor cikkét a *sátort* > *sátrat* változásról: Kiss G. 2002).

2.1.2.2. Az *az, ez* mutató névmás ragos alakjai, mint tudjuk, egy kivétellel regresszív hasonulással alakulnak: *abból, arról* stb., s ezek mintájára megjelennek az *avval, evvel* toldalékos alakok is. Igényes stilszták is élnek velük, pl. Esterházy Péter. De a köznyelvi norma szerint ma is az *azzal, ezzel* a szabályos (progresszív hasonulással).

2.1.2.3. A beszélt sajtónyelvben is feltűnnek az *az/ez mellett, az/ez miatt* névutós szerkezetek (az *ez miatt* formát egy interjúalanyunk a közoktatási törvényről szóló, egyébként igen választékos, enyhén hivatali nyelvi jellegű rádiónyilatkozatában hallottam). Megszűnőben van az *az/ez alatt – a/e miatt* kettősség. (Számolni kell az *az/ez alapján* analógiájával is.)

2.1.2.4. A birtokos személyjelezésben nem a szótári tő, hanem az egyes szám 3. személyű alak veszi fel a toldalékot. Egy régebbi példa: *nejem, vejem* stb. (*nőm, vőm* stb. helyett). Újabbak:

„a kocsik *ajtajai* önműködően záródnak” (pályaudvari hangosbemondó szövege);

„a hatalom *emelyűjeihez* Szaddám Husszeint a rokonait, barátait és üzletfeleit engedte közel” (Népszabadság 2003. márc. 21. 3);

„a *részidejei* meg sem közelítik honfitársáét” (Nemzeti Sport 2002. febr. 25. 21);

„előkerülnek az újpesti szurkolók *zászlajai*” (m2, 2003. szept. 1. 18.35).

A *kettejük, hármójuk* birtokos személyjeles számnévi alakok mintájára a norma szerinti *egyikük, mindegyikük, melyikük, valamelyikük* helyett felbukkantak és terjedni kezdtek az *egyikőjük, mindegyikőjük, melyikőjük, valamelyikőjük* formák:

„Szerencsére *egyikőjük* megáll, mivel lefülelt egy hórihorgas alakot, aki [...]” (Beregi Tamás: Egyetlenem. Európa Könyvkiadó, Bp. 2003. 234);

„[...] zálogul *mindegyikőjük* egy-egy ruhadarabot aggatott rám” (uo. 220).

2.1.2.5. A *kettő* számnév jelzőként *két* alakban áll jelzett szava előtt: *két jegyet kérek*. A *két* és a *hét* összetéveszthetősége miatt azonban a szótári tő (a *kettő*) jelzői szerepben is erősen terjed:

„[...] a tíz, majd még *kettő új tag* belépése felülírja a belső viszonyokat is” (Népszabadság. 2003. ápr. 17. 3);

„Odább tolt a sáv közepét mintegy *kettő százalékkal*” (Kossuth rádió, 2003. jún. 5. 7.10, egy nyilatkozótól);

„Az Ikon sorozat legutóbbi *kettő kötete ...*” (Duna TV, 2003. jún. 5. 17.35);

„[Tükrömben] ütemesen mozgó formák játéka figyelhető meg, néha *kettő különálló*, néha egy összetartozó *testé*” (Beregi i. m. 219);

„A *kettő fogalom* összefonódik, egyik sem létezhet a másik nélkül” (III. éves bölcsészhallgató vizsgadolgozatában).

2.1.3. Az egységesülés tendenciája érvényesül abban is, hogy hasonló vagy legalábbis érintkező jelentésű szópárok egyik tagja átveszi a másiknak a funkcióját, és ezzel azt fokozatosan kiszorítja a használatból. Első példánkban a folyamat már majdnem

lezajlott; a másodikban a két szinonima egyaránt használatos, de egyikük előrenyomulóban van a másiknak a rovására.

2.1.3.1. *Miatt – végett*. A választékos nyelvhasználat normája szerint a *miatt* ok-, a *végett* célhatározói körülményt fejez ki. Az újabb nyelvhasználat szerint cél kifejezésére is inkább a *miatt* névutó használatos, a *végett* kezd kiszorulni az élőnyelvből (a nyelvjárási alapú, vulgáris *betegség végett zárva* esettel most nem foglalkozom):

„A további állagromlás *elkerülése miatt* az [...] új típusú midibuszok a Moszkva tér felé haladva a Szentháromság-szobrot a bal oldalról kerülik meg” (hirdetmény);

„Az összeütközés *elkerülése miatt* félrerántotta a kormányt” (mtv, 2003. febr. 1., a Híradó esti kiadásában).

2.1.3.2. *Tud – bír*. E két igének segédigei alkalmazásban a ’képes vmire’ a közös jelentésmozzanata, ám ez a képesség a *bír* esetében inkább fizikai, a *tud* esetében inkább szellemi: alig *bírta* felemelni azt a nehéz zsákot; nem *tud* választani a két lehetőség közül. Hangsúlyozom: „inkább”, mert fordított példákat is lehetne idézni.

Újabb fejlemény, hogy a *bír* gyakorisága érezhetően megnőtt, és nemcsak fizikai, hanem értelmi vagy érzelmi vonatkozásban is helyettesíti a *tud*-ot. Úgy is mondhatnánk, hogy egységesülés zajlik le a *bír* javára. Ezt azonban korai lenne kijelenteni, mivel a *tud* gazdag jelentésű és nagy relatív gyakoriságú ige, ezért idővel visszazerezheti most elveszített pozícióit. Egyelőre azonban ilyeneket olvasunk:

„[...] a kampányban már csak balról *bírta előzni* őt [é. Orbán Viktort] a Medgyessy Péter alakjában testet öltött késő kádári technokrácia” (Népszabadság 2003. ápr. 11. 3);

„Köszönhető ez elsősorban annak, amit [...] képviselőink napirend előtt, után és legfőképpen helyett [...] *produkálni bírnak*” (Népszabadság 2003. ápr. 7. 3);

„Fáj, hogy Ausztriának, Svájcnak, német földnek mi *nem bírhatunk* ily kollektívot *adni*” (Tandori Dezső: Népszabadság 2003. ápr. 24., Könyvfesztivál mell. IX).

Közös jellemzője a fenti három idézetnek a szerzők érzelmi túlfűtöttsége. Talán ez is okozta, hogy a *tud* és a *bír* közül az erősebb indulati töltésű *bír*-t választották.

2.1.4. Egységesülés megy végbe az igekötők használatában is, pl. a befejezettség, mozzanatosságot, valamely cselekvés elkezdődését kifejező (perfektív-inkoatív) *be* igekötő újabb és újabb igékre terjed ki.

Nádasdy Ádám (2003: 285–6) adatai: „Tegnap délután olyan szinten *bealudtam*, hogy ...”; „Amint eloltottuk a villanyt, a gyerek *besírt*”; „Úgy *betáncoltam* a buliban, hogy ...”; „Úgy *bemároltak*, mintha ...”; „Ki nem állhatom, ha az Emese *behisztzik*”; „A közönség teljesen *berévíült*”.

Pátrovics Péter (2003: 202–6) adatai: *beriad* ’(tűzoltó) akcióba, riadókézsültségbe lép’, *begyanúsít* ’meggyanúsít’, *bekeresztel* ’(pap) megkeresztel’, *beoktat* ’oktatásban részesít, kioktat’, *bevéd* ’megvéd’, *befáj* ’megfájdul’, *befél* ’félni kezd, (nagyon) fél’, *behány* ’elhányja magát’.

T. Somogyi Magda (2003: 371–5) adatai: *bealszik* '⟨akarata ellenére⟩ elalszik', *beájul* 'elájul', *behal* 'meghal', *besértődik* 'megsértődik', *beújít* 'újít, újat vesz, kicserél'.

Saját gyűjtésű régebbi példák az 1990-es évek közepéről: a bíró *befűjja* 'megítéli' a tizenegyest; *bevállalja* 'vállalja, elvállalja' a munkát; *beidéz* vmit/vkit a szakirodalomból: 'idézi, ill. hivatkozik rá'.

További, eddig nem publikált adatok:

„Ha előre tudom, hogy fotózás lesz, *besminkeltem* volna” (Blikk 1995. máj. 26. 14);

„Két és fél kilót *beemelt*” 'emelt (súlyemelő az előre jelzett kezdősúlyán)' (m1, 2000. szept.; olimpiai közvetítésben);

„Apám *beájulna*” (filmcím; Népszabadság 2003. máj. 13. 24);

„Mindig *bemódosítottak*” 'módosítottak (a költségvetésen)' (Kossuth rádió, 2003. máj. 16. 6.25; Kupa Mihály nyilatkozata);

„[...] különböző síkokat, beszédmodokat *választ be* a szerző. [...] A *beválasztási* aktusban újrateremtődnek a dolgok” (egyetemi szemináriumi dolgozat, 2003. máj.);

„Keitát a kanyarban *beelőzték*” (Eurosport, 2003. aug. 31. 19.40).

A *be* eredeti irányjelölő funkciója (vö. *beválasztották* a parlamentbe) ezekben az igékben háttérbe szorul: az igekötő befejezettséget, megkezdődést vagy egyéb sajátos, komplex jelentést fejez ki. Nádasdy a perfektív és az inkoatív funkción kívül „szubmerzív” (a megkezdett cselekvésbe való belemertülést, beletemetkezést érzékeltető) funkciót is feltételez (vö. Nádasdy 2003: 287). Az ilyen szerepű *be* sokszor a normatív igekötőnek a helyén, azt kiszorítva jelenik meg, olykor redundánsan is (amikor az adott kontextusban maga az alapige is elégséges volna a kívánt aspektusnak az érzékeltetésére, pl. *vállalja* a munkát, *idéz* a szakirodalomból).

2.1.5. A következő jelenségsoport – bizonyos kötőszók szórendi helyének analogikus módosulása – már a szintaxis körébe vág. Az *azonban*, *ugyan*, *ugyanis* kötőszók az irodalmi nyelvi norma szerint általában a tagmondat belsejében foglalnak helyet, ám egy idő óta – különösen a sajtónyelvben, de a beszélt nyelvben is – a mondat élére nyomulnak előre. Ennek talán abban rejlik az oka, hogy a beszélő (író) minél hamarabb tudtára akarja adni hallgatójának (olvasójának) a mondat szembeállító ellentétes, megengedő, okadó magyarázó jellegét:

„értésítették a rendőrséget, *azonban* a járőrök kitérkezéséig a férfi kereket oldott” (Mai Nap 2001. jan. 2. 7);

„*Ugyan* a holnapi Balaton-átúszás nem innen, Zánkáról indul, [...]” (Kossuth rádió, 2000. aug. 11. 10.30);

„Nem tudok elmenni a megbeszélésre, *ugyanis* megbetegedtem” (idézi Rác 1968: 441).

A fenti példákban az *azonban*, *ugyan*, *ugyanis* szórendje a *de*, *bár*, *mivel* stb. szórendjének mintájára alakul (ezek hagyományosan a tagmondat élén állnak), s közben,

szórendi helyüket elfoglalva, fokozatosan ki is szorítják őket a használatból. Különösen a *bár* kötőszónak a ritkulása feltűnő. Az *azonban*-nak és az *ugyanis*-nek ilyen szórendjére már Tamási Áronnál, az élőszóbeli elbeszélés stílusát imitáló Bölcső és bagolyban (1949) is található példák: „*Ugyanis* a gabonát, miből az asszonyok kenyeret akarnának sütni, valahogy meg is kell őrölni” (Tamási Áron: Bölcső és bagoly. Regényes életrajz. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1966. 11); „*Azonban* fáradságos és egy kicsit méltatlan munka ez” (uo. 12); „*Azonban* egyre-másra a lábam alá is kell nézmem” (uo. 37). (Erről a szórendi változási tendenciáról részletesebben l. a Nyirkos-émlékkönyvbe írt cikkemet: Kemény 2003: 290–2.)

2.1.6. További szórendi változások is az egységesülésnek tulajdoníthatók.

2.1.6.1. Az összetett, ill. igekötős igék *-ható*, *-hető* képzős folyamatos melléknévi igeneve tagadó állítmányként – a mondathangsúlyos *nem* miatt – fordított szórendű: *ez nem vehető észre*, *nem engedhető meg* stb. Kb. húsz éve figyelem, hogy ezek a tagadott igenevék – a megfelelő állító mondatok szórendjének hatása alá kerülve – megőrzik egyenes szórendjüket (l. cikkemet: A sorrend *nem megfordítható?* – Népszabadság, 1984. dec. 23.; kötetben: Kemény–Szántó szerk. 2002: 293–5). Azóta számos újabb adatot jegyezhettem fel:

„Az átmeneti enyhülés a hegyekben *nem észrevehető*” (a tévében, 2001. dec. 19.);

„Figo és Zidane *nem észrevehető*” (Sport1, 2003. máj. 24.);

„Az átélt borzalom *nem elmondható*” (168 óra, 1993. szept. 18. 16.15);

„A hívott szám pillanatnyilag *nem elérhető*” (mobiltelefon-központ hangfelvétele, 1999. febr.);

„Az Achille Lauro drámája *nem elszigetelhető* a korabeli eseményektől” (Kossuth rádió, 2003. ápr. 27.; a Világóra olaszországi tudósítójától);

„Arra a közönségre számítunk, akik számára a hagyományos Belváros *nem elhagyható*” (Kossuth rádió, 2003. ápr. 11. 6.25; az akkor megnyílt Ráday Könyvesház vezetője nyilatkozott így);

„A környezetvédő szervezetek szerint *nem megengedhető*, [...]” (Kossuth rádió, 2003. ápr. 9. 17.50).

Ez a szórend nem magyarázható a melléknévi igenév melléknévvé válásával, mert ezekben a példákban a tagadott állítmány még inkább melléknévi igenévi, mint melléknévi szófajú.

Az igekötő el nem válása akkor is megfigyelhető, ha a mondat nyelvtanilag állító ugyan, de az állítmány előtt hangsúlyos mondatszakasz áll: „Ezek a célok azonban *csak korlátozott mértékben megvalósíthatók*” (nyelvészeti MTA doktori értekezésből).

2.1.6.2. Ha az igekötős igei állítmány előtt hangsúlyos mondatszakasz (fókusz) áll, az igekötő elválik az igétől, és attól jobbra kerül. Ezt a szabályt olykor figyelmen kívül hagyják, mert a nyomatéktalan mondat, ill. az egyenes szórend analógiája erősebbnek bizonyul:

„A részletes frekvenciatáblázatot a Magyar Rádió Rt. műsormagazinjában, a Rádió- és Televízióújságban megtalálhatja” (Bartók rádió, 1998);

„[a román miniszterelnök] nem látja értelmét, hogy egy újabb megállapodást aláírjanak” (Kossuth rádió, 2002. nov. 29.; egy hivatásos tudósító szövegéből; helyesebben: nem látja értelmét, hogy újabb megállapodást írjanak alá).

Ezek az egyelőre szórványos példák arra intenek, hogy csökkenőben van a szórendi finomságok iránti érzékenység, és a nyomatéktalan (egyenes) szórend kezdi hatása alá vonni a nyomatékos (fordított) szórendet. Ezért az információvesztéséért a hangzó szöveg hallgatóját kárpótolhatja a hangsúlyozás és a hanglejtés, de ha az írott nyelvre is áterjed, megnehezítheti a mondanivaló árnyalatokig pontos kifejezését, ill. befogadását.

3. Előadásom befejező részében – konferenciánk fő témaköreinek megfelelően – nyelvleírás, nyelvművelés és stilisztika viszonyáról fogok néhány, részben elméleti, részben módszertani jellegű észrevételt tenni.

Induljunk ki Kenesei István Hányféle igazság van? című vitacikkének abból a megállapításából, hogy az újonnan feltűnő nyelvi jelenségeket (az adott esetben a *természetesen, hogy...* szerkezetet) többféle nézőpontból és módszerrel is vizsgálhatjuk, s ezeket a megközelítési módokat nem szükséges egymással szembeállítani és köztük értéksorrendet felállítani. A Keneseitől itt említett három vizsgálati mód: a **leíró/elméleti**, a **szociolingvisztikai** és a **nyelvművelő**. „Mind a három megközelítésnek megvan a maga feladata – szögezi le a tanulmány szerzője –, amit jól-rosszul (pontosabban: vagy jól, vagy rosszul, vagy a kettő valamilyen ötvözetében) teljesít” (Kenesei 2002: 46). Nem annak alapján kell tehát minősíteni egy elemzést, hogy milyen módszert alkalmazott, hanem hogy azt a módszert jól, hasznosan, a tudomány és a nyelvet beszélő közösség javára alkalmazta-e. Mondhatnánk, hogy ezek triviális kijelentések, de az elmúlt években annyira elmergesedtek a nyelvhelyesség körüli viták, hogy indokolttá vált, hogy valaki, mégpedig egy vitán felül álló tekintélyű nyelvtudós újból kimondja őket. Jóllehet „hivatalosan” már nem vagyok nyelvművelő, személy szerint is örülök annak, hogy ez most megtörtént, és ilyen határozottan történt meg.

Valamit még a három megközelítési mód viszonyáról, a köztük kialakuló „munkamegosztásról”! Elsőként többnyire a nyelvművelők figyelnek fel az új, „szabálytalannak” tetsző nyelvi jelenségre (ezt nevezi Balázs Géza a nyelvművelés „kapuór-funkciójának”; l. Balázs 1998: 190). Az így a figyelem homlokterébe került jelenséget az elméleti/leíró nyelvészeti képviselői abból a szempontból vizsgálják, hogy megmagyarázható, ill. előállítható-e az addigi szabályokkal, netán változtatni kell miatta a szabályokon. A szociolingvisztika kutatói pedig valamely reprezentatív minta feldolgozásával arra a kérdésre keresik a választ, kik és milyen mértékben használják a szóban forgó nyelvi megoldást (nem, korcsoport, lakóhely, iskolai végzettség stb. szerinti megoszlásban; vö. Kontra 2003: 57–66). Ezek után a probléma a róla adott leíró és szociolingvisztikai kutatási eredményekkel együtt mintegy visszakerül a nyelvművelőhöz, hogy az – immár a fenti vélemények ismeretében – kialakíthassa álláspontját: tudomásul veszi-e a nyelvi változás bekövetkeztét, vagy igyekszik róla lebeszélni mindazokat, akik igényt tartanak nyelvhelyességi tanácsaira. Akár így, akár amúgy dönt azonban, mindenképpen meg kell állapítania az új nyelvi jelenség stílusértékét, hogy informálhassa a nyelvhasználókat arról, milyen körülmények közt tanácsos, ill. nem tanácsos azt alkalmazni (a figyelembe veendő változók: magatartás, helyzet, érték, idő, hagyományozott/intézményesült nyelvváltozatok; vö. Tolcsvai Nagy 1996: 135).

A nyelvművelésnek (az én meggyőződésem szerint) valamely tudományos igényű és módszerű nyelvreírás kell alapulnia. Nem veszem tehát magamra Sándor Klárának azt az állítását, hogy a nyelvművelők nem tekintik érvényesnek a szociolingvisztikai felmérések adatait, még a reprezentatívakéit sem (Sándor 2003: 405). A szerzőnek rám való hivatkozása (Kemény 1993, lapszám nélkül) félreértésen alapul, minthogy az adott helyen (Kemény 1993: 157, ill. 1998: 72) található mondatom nem általában a nyelvhasználatnak, hanem a nyelvművelés „eredményességének” a (fel)mérhetőségére vonatkozik.

Ákár kérdőíves módszerrel, akár interjúkkal (elicitáció), akár spontán adatgyűjtéssel teszünk szert a kellő mennyiségű konkrét nyelvi anyagra, addig nem foglalhatunk állást valaminek a helyességéről vagy helytelenségéről, amíg ezeket a – lehetőleg minél bővebb szöveggörnyezettel együtt feljegyzett – adatokat meg nem vizsgáltuk. Ma már az adatbázisokból (pl. a Magyar Nemzeti Szövegtárból) vagy egy-egy sajtótermék digitalizált korpuszából aránylag gyorsan és nagy mennyiségben lehet adatokhoz jutni. Így gyűjtötte pl. Forgács Tamás a Magyar szólások és közmondások szótára anyagának egy részét a Magyar Hírlapból (vö. Grétsy 2003). A Magyar Rádió adásait is „visszahallgathatjuk” az interneten, sőt ezekben a hangfelvételekben bizonyos szakvakra, kifejezésekre kereshetünk is.

Az utóbbi években a magyar nyelvművelést több éles bíráló érte, vitatva módszereit, hasznosságát, sőt pusztá létezését is. Pl. Sándor Klára A magyar nyelv kézikönyvében így jellemzi a nyelvművelők munkamódszerét: „A »hibák fölfedezése« és javításuk nem a nyelvről szerzett ismeretekből, hanem a nyelvről kialakult mítoszokból indul ki” (Sándor 2003: 400). A mítoszokat már a Köznevelésben megjelent emlékezetes interjújában is említette: „a nyelvművelők általában *mítoszokra és babonákra* [kiemelés az eredetiben – K. G.] építenek” (Sándor 2001: 7).

Az kétségtelen, hogy mítoszokra nem építhető tudományos igényű, megbízható értékelés. De mik is ezek a „mítoszok”, amelyekre nyelvművelőink támaszkodnak? A magyar nyelv kézikönyvében Sándor Klára fel is sorolja, melyek a helyességnek a kritériumai a nyelvművelők szerint: ésszerűség, logika, gazdaságosság, érthetőség, nyelvtan, nyelvtörténet, a nagy írók példája és a szépség; korábban pedig a népnyelv is, de ezt a kritériumot az „egységesítő kommunista nyelvművelés” később elejtette (Sándor 2003: 400). „Ezek a szempontok – vonja meg a szerző a hagyományos nyelvművelő módszer mérlegét – a nyelv szempontjából egyrészt lényegtelenek, másrészt szubjektívak, azaz alkalmatlanok arra, hogy a »nyelvi helyesség« kérdéseinek eldöntésében használhassuk őket” (i. h.). Figyelemre méltó, hogy a *nyelvi helyesség* kifejezést a bíráló már eleve idézőjelbe teszi, megkérdőjelezve ezzel annak pusztá létezését is.

Gondolkodjunk el egy kissé ezen az értékelésen, amely kutatók, tanárok, egyetemisták szemléletét befolyásolhatja!

Először is azt kellene tisztázni, mit ért Sándor Klára az idézett mondatban „nyelv”-en. Az a benyomásom, hogy nem tesz különbséget nyelvi rendszer és nyelvhasználat között, s ezért véli úgy, hogy a fenti szempontok részben érdektelenek, részben alkalmatlanok „a nyelv” kutatására (bár még így sem érthető, miért rekeszti ki pl. a nyelvtant a lehetséges támpontok közül).

Az a tevékenység, amelyet Magyarországon a 18. század vége óta nyelvművelésnek neveznek, tudomásom szerint soha nem vindikálta magának a jogot arra, hogy a saussure-i értelemben vett nyelv (a nyelvi rendszer) elemzésével foglalkozzék. Illeté-

kessége a valóságos nyelvi gyakorlat, a nyelvhasználat körére terjed ki, de még itt is meg kell különböztetnie a normától való eltéréseknek két fajtáját:

– azokat, amelyek félreértésre vezet(het)nek, s ezáltal zavarják, sőt szélsőséges esetben lehetetlenné is teszik a kommunikációt (pl. a határozott névelő elhagyásából eredő félreértés: *Győr vereséget szenvedett*, helyesen: *A Győr...*, mert nem magáról a városról, hanem annak csapatáról van szó; a példát Tolcsvai Nagy Gábortól – 1989: 99 – veszem);

– és azokat, amelyek ilyen nehézségeket nem okoznak, de olyan értékítéletek, stilisztikai konnotációk tapadnak hozzájuk, hogy csak a saját normaszintjükön alkalmazhatók a stílusérzék sérelme nélkül (klasszikus példa erre a „süksükölő”, illetve a „nákoló” beszéd).

A kétféle normasértésnek megfelelően kétféle helyességről is beszélhetünk: kommunikatív versus pragmatikai vagy stilisztikai helyességről. Nádasy Ádám most megjelent könyvének *Konformista és viharadár* című fejezetében, ha nem tévedek, lényegében ugyanerről a különbségtételről van szó, az ő terminológiájával a „nyelvészeti” és a „társadalmi” helyesség között (Nádasy 2003: 272). A nyelvészeti helyesség egyetlen kritériuma a közlés sikeressége, megvalósulása vagy meg nem valósulása: ha megvalósul, helyes, ha nem valósul meg, nem az. Ezzel szemben a társadalmi helyesség a nyelvet beszélő közösség értékelésétől függ. Pl. a „tudok *ettől* v. *ennél* olcsóbbat” mondatban az *ettől* változat vulgáris-nyelvjárásias érzetet kelt, mint-hogy az utóbbi, az *ennél* alak vált köznyelvivé. „Hogy miért, arra nincs értelmes válasz. Fordítva is alakulhatott volna” (Nádasy 2003: 274). Itt meg kell jegyezmem, hogy éppen az utóbbi időben válik kérdésessé a *-nál/-nél* ragos alak kizárólagos normativitása hasonlító határozói szerepben a *-tól/-től* ragossal szemben. Az új hírtelevízió híradójában a műsorvezetőtől a következő mondatot jegyeztem fel: „*A tervezettől egy hónappal korábban* elkészült a nemzeti fejlesztési terv” (HírTV, 2003. júl. 23. 21.05). De vannak példáim az írott sajtónyelvből, sőt a tudományos prózából is.

Visszatérve a nyelvművelés feladatára: a nyelv művelőjének főként az utóbbit, a társadalmi vagy stilisztikai helyességet kell megítélnie, amikor nyelvhasználati tanácsot ad. Az előadásom középső részében felsorolt analógiás változások is a társadalmi helyesség körébe tartoznak, e szerint is kell bánni velük: nem veszélyeztetik ugyan a kommunikáció működőképességét, de az eddig használatban levő változatok egyikének vagy másikának háttérbe szorításával bizonyos pontokon szegényíthetik nyelvünket. Fenntartom pl. magamnak a jogot, hogy – szerkesztőként vagy oktatóként – kijavítsam a *kettő fogalom* típusú hibákat. Úgy gondolom ugyanis, hogy ez nem csupán jogom, hanem kötelességem (ha tetszik: munkaköri kötelességem) is.

A társadalmi (stilisztikai) helyesség szempontjából mindig egy adott normaszinten jó/jobb/kevésbé jó/nem jó valami. Arra, hogy a nyelvi norma nem homogén, hanem több szint rétegződik benne egymás fölé, Tolcsvai Nagy Gábor már az 1980-as évek végén rámutatott *A nyelvművelés esélyei* című tanulmányában. Az általa javasolt modellben „nem egyetlen központi norma érvényesül, [...] hanem több változatot is elismer, s ezek között próbál értékrendet kialakítani” (Tolcsvai Nagy 1989: 100). A korábbi felfogás szerint kitüntetett szerepű irodalmi nyelv, illetve köznyelv egy lesz csupán a többi között, bár helyzeti előnyét nyilván megtartja. Az írott nyelvi norma kizárólagossága (monopóliuma) fokozatosan megszűnik; az egységesülést nem szabad központilag erőltetni, sürgetni.

Összegezve a fentieket: a nyelvművelés (akár nyelvész üzi, akár nem) meglehetősen különleges szellemi tevékenység. Tekinthető az alkalmazott nyelvtudomány egyik ágának is, amely a nyelvészet eredményeit közvetíti a művelt(ebb) közönség felé. De érintkezik a pedagógiával és a publicisztikával is, mert véleménye van, és azt ki is nyilvánítja, mégpedig azzal a céllal, hogy befolyásolja a dolgok menetét (mármint a nyelvhasználatot). Ezért a nyelvművelés kevesebb is, több is a tudománynál: tudományos alapokon kell nyugodnia, de céljai túlmutatnak a tudományéin, mivel embernevelő ambíciói is vannak. Sőt pl. amikor Bíró Ágnessel és Grétsy Lászlóval hármásban a hivatali nyelv körülményességét és homályosságát bíráltam (vö. Grétsy szerk. 1976), ezzel az akkori viszonyokat általában is bírálni kívántam, abban a reményben, hogy a nyelvhasználat őszintébbé és pontosabbá válása közelebb vihet egy demokratikusabb politikai rendszer kialakulásához. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a rendszerváltás a Hivatalos nyelvünk kézikönyvének köszönhető, csupán azt, hogy a nyelvművelés egy kissé mindig túlmutat önmagán. Aki ezt nem szereti, az ne művelje, sőt ne is „fogyassza” produktumait, de ne vonja kétségbe, hogy ilyesmi is van, illetve lehet a szellemi életben.

A kérdés tehát nem az, hogy legyen-e nyelvművelés, hanem hogy milyen legyen. Tolcsvai Nagy Gábor említett cikkében erről a következőket olvashatjuk: „Szükség van [...] a nyelvművelésre, de új felfogással” (Tolcsvai Nagy 1989: 102). Hogy ez az „új felfogás” mit jelent, azt többek között Nádasy Ádám fogalmazta meg egy vitacikkében: „A nyelvművelés ne fegyelmezés, ne gúnyos kiszervezés és kirekesztés legyen, hanem tanítás” (Nádasy 2003: 185).

Most, ahogy ezt az idézetet olvasom, felöltlik bennem: talán nem is olyan új ez a program, mint amilyennek a szerzője véli. Volt ugyanis egy magyar nyelvművelő, aki működésének negyven éve során mindig ezt hirdette: türelemmel és tapintattal tegyük szóvá a hibát, lehetőleg anélkül, hogy a hibázót megbántanánk. Bizonyára sokan vannak ebben a teremben, akik még emlékeznek, emlékezhetnek rá: Lőrincze Lajosra. Hadd fejezzem be előadásomat egy tőle, az Emberközpontú nyelvművelés című kötetből vett idézettel: „Az iskola a magyar köznyelvet tanítja. [Az eredetiben ez a mondat ki van emelve – K. G.] Így van, nem is lehet másként. **De ha ez a tanítás nem kellő hozzáértéssel, türelemmel, tapintattal, fokozatosan történik, akkor nagyobb lesz a kár, mint a haszon**” (Lőrincze 1980: 215; ezt viszont én emeltem ki – K. G.). Mutatis mutandis igaz ez mai egyik témánkra, a nyelvművelésre nézve is.

IRODALOM

- Balázs Géza 1998: *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*, Budapest, A–Z Kiadó.
 Bynon, Theodora 1997: *Történeti nyelvészet*, Budapest, Osiris.
 Fónagy Iván 1966: Api, figyelj ide!? Dallammetaforák, dallamváltozás a köznyelvben, *Magyar Nyelvőr* **90**, 121–37.
 Grétsy László 2003: Újdonság szótárirodalmunkban: szólások példákkal szemléltetve! [Ism.] *Édes Anyanyelvünk* 4: 15.
 Grétsy László szerk. 1976: *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*, Budapest, Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézet.

- Herman József–Imre Samu 1987: Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon, *Magyar Tudomány* 7–8: 513–31.
- Kemény Gábor 1993: Mi sem akarjuk „leválasztani” azt az ötmillió magyart! Válasz(ok) Kontra Miklósnak, *Szivárvány* 3: 155–8. (Újra in Kontra Miklós–Saly Noémi szerk. 1998: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Budapest, Osiris, 69–73.
- Kemény Gábor 2003: Nyelvi változás és mikrodiakronia, *Magyar Nyelvjárások* 41, Hoffmann István–Kis Tamás szerk.: *Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára*, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen. 287–95.
- Kemény Gábor–Szántó Jenő szerk. 2002: *Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek*, Második, bővített kiadás, Budapest, Auktor Könyvkiadó. (Első kiadása: 1992.)
- Kenesei István 2002: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* 98, 39–48.
- Kiss Gábor 2002: Egy meglepő irányú nyelvi változás: *sátort* helyett ma már *sátrat*. Gondolatok ingadozva használt szótöveinkről, in Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 287–91.
- Kiss Jenő 1999: Gondolatok a nyelvi újításról, in Kugler Nóra–Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 188–93.
- Kontra Miklós szerk. 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris.
- Lőrincze Lajos 1980: *Emberközpontú nyelvművelés*, Budapest, Magvető.
- Nádasdy Ádám 2003: *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002*, Budapest, Magvető.
- Pátrovics Péter 2003: Megjegyzések igekötőink használatának újabb tendenciáiról, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 202–6.
- Rácz Endre szerk. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Sándor Klára 2001: Van-e szükség nyelvművelésre? Beszélgetés Sándor Klára főiskolai tanárral, *Köznevelés* 2001. április 6. 7–9.
- Sándor Klára 2003: Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés, in Kiefer Ferenc szerk.: *A magyar nyelv kézikönyve*, Budapest, Akadémiai, 381–409.
- T. Somogyi Magda 2003: Az újabb *be* igekötős igék és az ifjúsági nyelv, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 371–5.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1989: A nyelvművelés esélyei, *Valóság* 10: 95–103.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: *A magyar nyelv stílisztikája*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

RENDSZER – NORMA – NYELVHASZNÁLAT: IGEKÖTŐS NEOLOGIZMUSOK „HELYI ÉRTÉKE”¹

LADÁNYI MÁRIA

A mai magyar nyelvben a neologizmusok egyik meglehetősen gazdag és változatos anyagot szolgáltató csoportja az igekötős igék létrehozásával és használatával függ össze: az igekötős neologizmusok sokasága napjaink kreatív nyelvhasználatának egyik jellemző mutatója. Erre a tényre a nyelvhasználati újdonságokat elemző legfrissebb publikációk sorra rámutatnak (Pátrovics 2002; T. Somogyi 2002; Nádasy 2003; Kemény 2003), miközben az idézett szerzők arra is utalnak, hogy az ilyen újítások értékelése korántsem egyértelmű. Ebben az írásban az igekötős igékkel, pontosabban a *be* igekötővel alkotott igekötős neologizmusokkal kapcsolatban elsősorban azt vizsgálom, hogy

a) milyen mechanizmusok révén jönnek létre igekötős újítások;

b) ezek az újítások összefüggnek-e, és ha igen, hogyan függnek össze az érintett igekötőnek korábban kialakult jelentéseivel, szerkezetével és funkcióival;

c) az újonnan létrejött alakok hordoznak-e, és ha igen, milyen speciális jelentéset hordoznak, ill. milyen (esetleg új) funkció(ka)t töltenek be;

d) létrehozásuk felmutat-e valamiféle rögzíthető szabályszerűséget.

A dolgozatban tehát egyfelől a potenciális rendszernek való megfelelést (vö. pl. Szili 1994; Kiefer–Ladányi 2000), vagyis a nyelvi kreativitás szabályosságát vizsgálom (annak alapján, hogy a produktivitás felfogható szabály irányította kreativitásként, vö. Bauer 1983: 63; Dressler–Ladányi 2000: 105), másrészt pedig azt, hogy az új szabályba foglalható neologizmusok hogyan illeszkednek bele a nyelvi rendszerbe és/vagy hogyan járulnak hozzá a rendszer átrendeződéséhez – vagyis elsősorban nem az egyedi eseteket és érdekességeket, hanem a szisztematikus összefüggéseket. Miközben magukat az igekötős újításokat mint nyelvi jelenségeket vizsgálom, kitérek arra is, hogy mi az oka annak, hogy különböző nyelvészcsoportok ezeket az új igekötős jelenségeket (más neologizmusokhoz hasonlóan) gyökeresen eltérően ítélik meg. A címbeli „helyi érték” kifejezés ezzel kapcsolatban kap majd magyarázatot.

---

¹ Itt szeretném kifejezni köszönetemet Kiefer Ferencnek és Nádasy Ádámnak a cikk előző változatához fűzött hasznos megjegyzéseikért, valamint Nagy Vikornak, az MTA Nyelvtudományi Intézete Korpusznyelvészeti Osztálya munkatársának felbecsülhetetlen gyakorlati segítségéért. Az ő számítógépes gyűjtése és előzetes feldolgozása nélkül (a Magyar Nemzeti Szövegtár személyes és sajtónyelvi alkorpuszából kigyűjtötte a *be* igekötős igéket, majd ezek közül számítógépesen elkülönítette és konkordancialistába rendezte a Magyar értelmező kéziszótárban nem szereplő tételeket) nem lett volna lehetséges, hogy ilyen nagy számban találjak igekötős neologizmusokat, és szisztematikus összefüggéseket állapíthassak meg a használatukkal kapcsolatban.

1. Példák: néhány *be* igekötős neologizmus a szakirodalomból

Kemény (2003):

*Ha előre tudom, hogy fotózás lesz, **beminkeltem** volna. Két és fél kilót **beemelt** [súlyemelő az előre jelzett kezdősúlyán]. Apám **beájulna**. Mindig **bemódosítottak** [a költségvetésen]. ...különböző sikokat, beszédmódokat **választ be** a szerző. A **beválasztási aktusban** újrateremtődnek a dolgok.*

Nádasdy (2003a):

*Tegnap délután olyan szinten **bealudtam**, hogy legalább tíz nem fogadott hívásom volt. Amint eloltottuk a villanyt, a gyerek **besírt**, úgyhogy le sem hunytuk a szemünket. Úgy **betáncoltam** a buliban, hogy csak fél négykor eszméltem fel, hogy fél négy. **Bebújtak** egy sarokba és úgy **bemároltak**, mintha ott se lettünk volna. Ki nem állhatom, ha Emese **behisztizik**. A közönség teljesen **berévült**. Nem szívesen maradok otthon vele, mert megint **beszomorkodik**, akkor tők gyászos az egész légkör. Ha füvet szívok, mindig **beröhögök**.*

Pátrovics (2003):

a) az értesítés után időbe telt, amíg a tűzoltók **beriadtak**; a célszemély **begyanúsítása** után hamar megtörtént az előállítás; a gyermekeket most **beke-reszteljük** a katolikus hitre; az elkövetőt **beazonosították**, majd őrizetbe vették; a győri tanoncokat még **be** kell **oktatni**; **bevédjük** a Margitszigetet az ár ellen;

b) tegnap **befúj** a gyomrom; a műszer **bejelzett**; még **beköszönök** neki; **befélt** a vizsga előtt; Kriszta este ivott és **behányt** (tkp. elhányta magát, hányt egyet); olyat **beszóltam** neki, hogy csak na; **becsápoltam** egyet az énekes csajnak a koncerten; **bepancsoltam** neki egyet;²

c) állatira **beijedt**; ahogy meglátta a lányt, tőkre **becsillant** a szeme; **behányt** az agya (teljesen elborult, megzavarodott az elméje); tisztára **beizgult**, ahogy meghallotta; **begyulladt** (tkp. megijedt); **beparázott**, **bepörcent** (igy!), **bedilizett**, **bekattant**, **benyomott**, **besértődött**.

T. Somogyi (2003):³

bejön, bejátszik, befigyel, beszól, bealszik, berág, beújít, bepánikol; beigér, beijed, beszigorít, behal, beájul, besértődik, bevállal, bezavar.

Valószínűleg minden magyar anyanyelvű beszélő érzi ezeknek a *be* igekötős igéknek az újszerűségét, eltérését az általános köznyelvi használatától. Kérdés, hogy a köznyelv szempontjából szokatlannak tűnő *be* igekötős alakokkal kapcsolatban megra-

² Nádasdy Ádám ezek közül a példák közül néhányal kapcsolatban megjegyzi, hogy ezek valójában nem neologizmusok, pl.: *beköszönök neki, beszóltam neki, becsápoltam egyet az énekes csajnak, bepancsoltam neki egyet*. Valóban, a *beköszön* és a *bepancsol neki* a *be* hagyományos irányjelentéséből adódik (l. később), a *beszól valakinek* pedig csak a jelentését tekintve új; viszont a *becsápol egyet* szerintem tényleg neologizmus, mivel ebben a példában a *be* (mint majd a későbbiekben látni fogjuk) új akciómínőséget (egyszeriséget vagy szemelfaktivitást) fejez ki.

³ T. Somogyi további, J. Soltészról idézett példái a korábbi időszak műszaki nyelvéből: *beszabályoz, besűrít, bemér, bevizsgál, beazonosít*; ill. a Nyelvművelő Kézikönyvből: *beanyakönyvez, bebiztosít, becsatol, beigazolódik, bepótol*.

gadhatók-e valamilyen szabályszerűségek. Milyen okokból jönnek létre ezek az alakok: a rendszer szabályainak megfelelő potenciális alakok realizálódásából, pusztán szabályszerűségeiből⁴ vagy esetleg a rendszer szabályainak átrendeződéséből? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához először célszerű áttekinteni az igekötőkre, ill. konkrétan a *be* igekötőre vonatkozó szabályo(sságo)kat.

2. A *be* igekötő nyelvrendszerbeli összefüggései

2.1. Aspektus, akcióminőség, igekötők

Az igekötőknek egyrészt lexikai, másrészt grammatikai szerepük van; lexikai jelentésükön túl az aspektus és az akcióminőség kifejezésében is lehet szerepük.

Az aspektus Kiefer Ferenc definíciója szerint „a mondatban kifejezett esemény belső időszerkezete”, azaz mondatszintű kategória, amely csak befejezett igék esetében függhet közvetlenül az igeaspektustól, de a mondataspektusban a magyarban az igeaspektuson kívül más tényezők is szerepet játszanak. A mondataspektus főként a „lexikailag alulspecifikált igék esetében többnyire kompozicionális”. (Ebben az esetben a mondataspektus szempontjából az ún. határpontjelölőknek van fontos szerepük.) Bár az igekötőknek lehet perfektiváló, aspektusjelölő szerepük, de ez nem feltétlenül van így, hiszen például perfektív igékhez is járulhatnak (vö. Kiefer 2000: 275–89).

Az akcióminőség Kiefer meghatározása szerint „a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága” (Kiefer 2000: 291). Az aspektus és az akcióminőség nem független egymástól: a deminutív (csökkent intenzitást kifejező) akcióminőséget kivéve (pl. *borozgat*, *sétálgat*) az akcióminőségek aspektuális értéket is hordoznak (vö. Kiefer 2000: 297). Igekötőkkel kifejezhető akcióminőségek a magyarban Kiefer–Ladányi (2000: 477–79) és Kiefer (2000: 292–4) alapján:

- ismétlődés (frekvenciatív akcióminőség), pl. *el-elolvas*, *be-benéz*
- telítettség (szaturatív akcióminőség), pl. *kialussza magát*, *beszalonnázik*
- behatároltság (delimitatív akcióminőség), pl. *elábrándozik*, *elbeszélget*
- eredményesség (rezultatív akcióminőség), pl. *felgereblyéz*, *leszüretel*, *megír*
- egyszeriség (szemelfaktív akcióminőség), pl. *megcsóvál*, *megkavar*
- kezdet (inchoatív akcióminőség), pl. *megkondul*, *felbűg*
- teljesség (totális akcióminőség), pl. *beken*, *bejár*, *beporosodik*⁵
- eltúlzottság (intenzív akcióminőség), pl. *agyonpántlikáz*, *agyonszárad*
- kimerítőség (exhausztív akcióminőség), pl. *agyontanulja magát*, *tönkredolgozza magát*

⁴ Beszélhetünk ugyan tényleges performanciahibákról (nyelvbtlás, félreértés stb.) és szándékos szabályszerűségekről is – ez utóbbiak általában valamilyen stilisztikai szándékkal, pl. gyakran az irónia eszközeként jelennek meg –, de az anyanyelvi beszélők által szisztematikusan használt nyelvi formákat biztosan nem kezelhetjük hibákként.

⁵ Nádasdy a fenti példákkal kapcsolatban felveti, hogy ezeket miért nem lehet a rezultatív akcióminőség kifejeződéseinek tekinteni. A teljesség ezekben az esetekben valóban (és egyébként is gyakran) együtt jár az eredményességgel, ami felveti az akcióminőségek komplexitásának és/vagy összekapcsolódásának kérdését (l. a későbbiekben).

A korábbiakban idézett, igekötős neologizmusokkal foglalkozó cikkekben a fenti listához képest további javaslatok is felmerültek, részben új, részben a fenti lista akcióminőségeit kombináló terminusokkal, így pl. Pátrovicsnál (2003: 204–5):

- disztributív akcióminőség, pl. *lehiányozza az órákat, leoltatja a kutyákat*
- augmentatív akcióminőség, pl. *szétizgulja magát, szétkábitózza az agyát*
- delimitatív-szemelfaktív akcióminőség, pl. *bejelez, befél* (a b. pont példái)
- ingresszív vagy iniciatív-rezultatív akcióminőség, pl. *becsillan [a szemé], beizgul* (a c. pont példái)

Nádasdynál (2003a: 287):

- szubmerzív akcióminőség, pl. *bealszik, besmárol, berévül, beröhög*

A disztributív akcióminőség (legalábbis a fenti példák alapján) nem tűnik elfogadhatónak, mivel az ilyen típusú *le* igekötős igék nem csak disztributív tárggyal állhatnak, pl.: *A múlt héten a tanár dupla órát tartott. Ezen a héten lehiányozom a plusz órát.* (Vö. még Nádasdy [2003b: 238–9] hasonló példáival.) Az augmentatív, ill. az ingresszív akcióminőség felvételét sem tartom indokoltnak, mivel sem az augmentatív nem hoz újat a Jelentésstanban, ill. a Strukturális magyar nyelvtanban szereplő exhaustív akcióminőséghez, sem az ingresszív az idézett helyeken szereplő inchoatív akcióminőséghez képest (vö. Kiefer 2000: 292–4, ill. Kiefer–Ladányi 2000: 477–9).

A javasolt összetett (vagy komplex) delimitatív-szemelfaktív, valamint iniciatív-rezultatív akcióminőségekkel összefüggésben azonban felmerül, hogy elfogadható-e az alábbi megállapítás: „Az akcióminőség-képző igekötő vagy képző csak egyetlen egy jelentéssel járulhat hozzá az ige jelentéséhez” (Kiefer–Ladányi 2000: 514). A későbbiekben látni fogjuk, hogy főképpen a formálódófélben lévő akcióminőségek esetében gyakori ezeknek a lexikai-grammatikai jelentéseknek az egybekapcsolódása (vagy legalábbis nehézkes ezekben az esetekben az egyes akcióminőségek egymástól való elhatárolása). Ez a probléma azonban nemcsak kizárólag a formálódóban lévő akcióminőségekkel kapcsolatban merül fel (l. az 5. lábjegyzetet is).

Az akcióminőségekkel kapcsolatban kérdéses az a korábbi megállapítás is, hogy „akcióminőség képzések a toldalékolással vagy igekötővel létrejött ige vonzatkerete azonos az alapige vonzatkeretével...” (Kiefer 2000: 291).⁶

2.2. A *be* igekötő jelentései produktív (termékeny) mintákban⁷

Ezúttal nem térek ki részletesen a *be* igekötőnek a rendszer szintjén elemzett jelentéseire és produktív kapcsolódási mintáira,⁸ csupán röviden összegzem az ezekkel kapcsolatos korábbi megállapításokat. Eszerint a *be* igekötőnek a következő jelentései fordulnak elő produktív kapcsolódási mintákban:

⁶ Például a *be* igekötő második jelentésében (vö. a 2.2. ponttal) az igekötős ige argumentumszerkezete az alapigééhez képest megváltozik (lásd még a 9. lábjegyzetet).

⁷ A produktivitás meghatározása: „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban *termékeny*, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető. Ebből következik, hogy ha egy képzésmód csak nem bővíthető, zárt szóosztályokhoz tartozó szavakon működik, nem beszélhetünk termékenységéről” (Kiefer–Ladányi 2000: 149).

⁸ A *be* igekötő jelentéseinek és kapcsolódási mintáinak részletes elemzését lásd Kiefer–Ladányi 2000: 484–94.

1) irány: 'befelé', pl.:

- *bebiciklizik a városba, betáncol a színpadra, bekorcsolyázik a pálya közepére*

Irányjelentésében a *be* igekötő elsősorban intranszítív, egyirányú haladó mozgást jelölő igékhez járulhat.

2) teljesség (totális akcióminőség): 'nagy/teljes terület[et/felületet érintve]', pl.:

- *bevonalazza a papírt, bezásokolja a lomokat, beutazza a várost, benedvesíti a kendőt, bemohásodik*

Ebben a jelentésében a *be* igekötő elsősorban a 'tesz vmit vhoval' és 'tesz vmit vmilyenné' jelentésmozzanatot tartalmazó tranzitív cselekvésigékhez és a 'vállal vmilyenné' jelentésmozzanatot tartalmazó, patiens argumentumú intranszítív igékhez járul produktívan.⁹

3) telítettség (szaturatív akcióminőség): '(relatív) nagy vagy kielégítő mértékben [végzett cselekvés]', pl.:

- *bereggelizik, beebédel, beszalonnázik, bepálinkázik*

A *be* igekötő ebben a jelentésében két igecsoport tagjaihoz járulhat produktívan: étkezésnevekből képzett igékhez és olyan (étel vagy ital jelentésű főnévből képzett) igékhez, amelyek tartalmazzák az 'eszik' vagy 'iszik' jelentésmozzanatot.

3. A *be* igekötős neologizmusok típusai¹⁰

3.1. A nyelvi rendszer szabályait követő neologizmusok

A *be* igekötős neologizmusok első csoportjába azok az igekötős igék tartoznak, amelyek az igekötőnek a (fentiekben bemutatott) nyelvi rendszerbeli jelentéseiből fakadó kapcsolódási lehetőségeinek felelnek meg, tehát szabályszerűen létrehozható, lehetséges (potenciális) szavak realizációi.

3.1.1. irány: 'befelé'

Az alábbi példákban az igekötő az irányt jelzi, míg maguk a (gyakran főnévből képzett) alapigék a bejutás/bejuttatás hogyanját nevezik meg (azt a tényleges eszközt vagy azt a – gyakran metaforikusan kifejezett – cselekvést vagy jelenséget, amely a bejutást/bejuttatást eszközként lehetővé teszi vagy a bejutás/bejuttatás módját jellemzi). A

⁹ Ebben a jelentésben a *be* igekötő produktív módon járulhat azokhoz a mozgást jelentő igékhez is, amelyekkel irányjelentésében is kapcsolódhat. Ezek az igekötős igék azonban (eltérően a *be* igekötős mozgásigékkel) mindig tranzitívak (pl. *bejárja a várost*), tehát az igekötős ige argumentumszerkezete az alapigéhez képest megváltozik (részletesebben lásd Kiefer–Ladányi 2000: 491–93).

¹⁰ A felhasznált nyelvi adatok forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár személyes és sajtónyelvi alkorpusza. A példák a Nagy Viktor által kigyűjtött és konkordancialistába rendezett, 1 297 címszót, ill. 17 222 szóelőfordulást tartalmazó, a Magyar értelmező kéziszótárban nem szereplő *be* igekötős igék előfordulásából származnak.

be igekötős ige (*beX_V*) jelentése: 'valami/valaki bejut valahová', 'valaki bejuttat valamit/valakit valahová'. Példák:

- *valaki beálcázza, bekeféli magát valahová* ('keféléssel, azaz szexuális szolgáltatással bejut valahová'); *becsörömpöl, bedübörög, bedönget, begörkorcsolyázik, benyomorog, betolong, belinkelődik valahová* ('link segítségével bejut valamilyen internetes helyre'), *berosszalkodik a bázisba* ('rosszaságból bemeget a bázisba');
- *valaki beapplikál, belinkel, begonoszkodik valamit valahová* ('gonoszkodásból berak valamit valahová'); *valaki bebulizik, behazudik, beítél, beszeli, besír valakit valahová, belistáz valakit a sorba, bevadássza a pácienseket a rendelőbe*¹¹

A „bejuttatás” speciális módjaként értelmezhetjük azt is, amikor a valamibe való bekerülés egy már létező vagy egy létrejövő strukturális rendbe való beleszerkesztés eredményeképpen történik meg:

- *valaki bealapszabályoz, bekategoriál vmit* 'alapszabályba, kategóriába foglal valamit'.

3.1.2. teljesség (totális akcióminőség): 'nagy/teljes terület[et/felületet érintve]'

Ebben a típusban az új igekötős igék (*beX_V*) alapigéje általában főnévből (N) képzett ige, *beX_V* jelentése pedig: 'valami teljesen be-N-es-edik', 'valaki teljesen be-N-ez valamit'. Példák:

- *valami bealgásodik, bebundásodik, beerdősödik, beiszaposodik*

¹¹ Ennek a típusnak egyik változatát képviselik azok a szerkezetek, amelyekben a juttatást jelölő ige helyett a durva *bebasz* ige szerepel: *bebasz valakit a síttré* 'bármire vagy bárkire való tekintet nélkül bezárat, bevág valakit a síttré', *bebasz a fejét (a falba)* 'csúnyán beveri, beüti a fejét (a falba)', ill. irányhatározó nélkül: *bebasz az ajtót* 'durván becsukja, bevágja az ajtót', *bebasz a féket* 'vadul benyomja vagy berántja a féket'. Nádasy Ádám ezt a jelenséget nevezi ún. „trágár helyettesítés”-nek. Nádasy további példái a trágár helyettesítésre: *bebaszta a sarokba a könyvet, kibaszták az utcára, rábaszott egy nagyot a kalapáccsal, odabaszott elem egy tányér levest, bebaszta a táskájába a tervrajzot és elrohant* stb. Nádasy úgy véli, hogy ilyenkor nem magának a cselekvésnek a durvaságáról vagy vadságáról van szó – pl. ha a beszélő azt mondja, hogy *Basszad ide a cigimet, légyzsi!* vagy: *Nagy gonddal látott neki, rengeteget pepecselt, mégis elbaszta* (Nádasy Ádám példái), akkor tulajdonképpen nem arról van szó, hogy 'valaki durván csinált valamit', hanem arról, hogy 'én (a beszélő) durván mondom, hogy valaki csinált valamit'. Ezt a megállapítást én úgy módosítanám, hogy ugyan a verbális durvaság nem feltétlenül vonatkozik a nyelvi ábrázolt cselekvés durvaságára, de nem is zárja ki azt. Szerintem a trágár helyettesítés e formájának vannak szabályai: csak akkor alkalmazható, ha a cselekvés – legalábbis a **beszélő értékelése szerint** – a) tekintet nélküli, durva, vad (lásd az általam adott példákat); vagy b) erőteljes, lendületes (pl. *rábaszott egy nagyot a kalapáccsal, Baszszad ide a cigimet, légyzsi!*); vagy c) rossz, csúnya, bántó (pl. *elbaszott valamit, odabaszott elem egy tányér levest*). (Az a)–c) miatt valószínűleg nemigen lehetne ilyen típusú mondatokat mondani: **Finoman bebaszta az ajtót*. **Lassan lebaszta az újságot az asztalra*. **Kedvesen odabaszott elem egy finom sütit*. **Nagyon rendes volt velem: nagy nehezen sikerült bebasznia egy remek céghez, ahol nagyszerűen keresek*.) A trágár helyettesítés a beszélő erős, negatív érzelmek általi érintettségét (kétségbeesés, megbántottság vagy bántani akarás) vagy egy csoporthoz való tartozásának deklarációját is kifejezheti; ilyenkor valóban nem a cselekvés jellege (durvasága, lendülete, csúnyasága stb.) a döntő, hanem a beszélőnek az ehhez való érzelmi viszonya – vagy pusztán a csoportnormához (nyerség) való alkalmazkodás.

- *valami becsillámoz, beindáz valamit; valaki bekameráz, belámpáz, belépcsőz, beálcáz valamit*

3.1.3. telítettség (szaturatív akcióminőség): '(relatív) nagy vagy kielégítő mértékben [végzett cselekvés]'

Ezek az igekötős neologizmusok részben a 'beeszik, beiszik' típusú szokásos szavak, ill. ezek közül főként a 'beiszik' típus egyenes folytatásai, pl.:

- *bekólázik, befröccsözik, sőt: bealkoholizál*¹²

A 'fogyaszt/magához vesz' jelentéselem kiterjesztésével ezt a mintát követik a kábítószer mértéktelen élvezetére utaló *be-N-ezik* típusú neologizmusok is, ahol a *be* igekötős ige (*beX_v*) eredeti jelentése: 'telítődik valamilyen elfogyasztott/magához vett anyaggal', pl.:

- *bedrogozik, benarkózik, bekábítószerezik, besztereoidozik*¹³

A *bedrogozik* típus, ill. a *beiszik* italozással, tehát alkoholos ital mértéktelen fogyasztásával kapcsolatos új konkretizációi (pl. *bealkoholizál*) kapcsán a 'telítődik valamilyen elfogyasztott/magához vett anyaggal' értelmezés csak részben helytálló, mivel ezeknek a *be* igekötős igéknek a jelentésében komoly szerepet játszik az ital vagy a kábítószer hatására bekövetkezett állapot-, ill. tudatállapot-változás is. Azért soroltam őket mégis ide, mert az állapotváltozásra utaló jelentés nem a megfelelő igék morfológiai felépítéséből (*be* + ige) adódik, hanem az igekötős ige egésze jelentésének lexikalizálódásával függ össze (viszont alapul szolgál más *be* igekötős igék produktív létrehozására; lásd a 3.2.1. pontot).

3.2. A *be* igekötő új használatai és új jelentései

3.2.1. 'valamilyen intenzív/felfokozott lelki vagy tudati állapotba való kerülés és abban való elmerülés'

A *be* igekötőnek mindhárom, a rendszerben feltárt jelentése összefügg(het) valamilyen állapotváltozással, a kiinduló állapottól eltérő állapotba való kerüléssel: pl. ha egy száraz dolog *bekerül* valamilyen folyadékba (első jelentés: 'irány'), akkor *benedvedik*, azaz nedves lesz; ha valami *bemohásodik* (második jelentés: 'teljesség'), az (teljes felületén) mohás lesz; ha valaki *beiszik* (*bepálkázik, beborozik* stb.) (harmadik jelentés: 'telítettség'), az nemcsak eltelik az itallal, hanem részeg is lesz, aki *bekábítószerezik, bedrogozik* stb. az nemcsak telítődik a kábítószerezéssel, droggal stb. hanem a hatása alá is kerül: elkábul (azaz módosult tudatállapotba kerül) (vö. a 3.1.3. ponttal).

Az új *be* igekötős igék egyik vonulata éppen az utóbbi típusú állapotváltozás mozzanatára épül: a *be* igekötős neologizmusok egy bizonyos állapotba való (be)kerülést is jelölhetnek. (Ma már a *beiszik* és *bedrogozik* típusnak is ez a közkeletűbb jelentése.) Ezek az igekötős neologizmusok, mint majd látni fogjuk, az ember lelki/tudati állapotaira, ill. ezzel összefüggő társas létére vonatkoznak.

¹² Ide tartozik egyik nem tulajdonképpeni jelentésében a durva (*jól*) *bebaszik* '(csúnyán) beiszik/berúg' is („trágár helyettesítés”, l. a 11. lábjegyzetet).

¹³ Ilyen típusú nem tulajdonképpeni jelentése van a *bekokszol* és a *betép* igének is.

A *be* eredeti jelentései itt átértelmeződve kapcsolódnak egybe: az 'irány' (lokális → temporális váltással) az állapotba való belekerülésként, ill. annak kezdeteként, a 'teljesség' az állapotban való elmerülésként (vö. az alábbi példák 'valamibe **esik**' parafrázisával), a 'telítettség' pedig az állapot intenzitásaként, felfokozottságaként és/vagy az állapotnak a lelket/tudatot teljesen eluraló mivoltaként értelmeződik.

Az alábbi neologizmusok alakilag a *be-N-es-edik* és a *be-N-ezik* mintát követik, és egy állapotba való szándéktalan belekerülésre és az abban való elmerülésre utalnak:

- *beidegesedik* 'nagyon ideges lesz/elfogja az idegesség', *beszerelmese-dik* 'nagyon szerelmes lesz/szerelembe esik', *bekómázik* 'kómába esik', *bedepressziózik* 'teljesen eluralja a depresszió'

A *be* igekötőnek ezt az új funkcióját, a 'valamiben való elmerülés' lexikai-grammatikai jelentését Nádasdy szubmerzív akcióminőségnek nevezi, de ő a szubmerzív akcióminőséget a cselekvésben való elmerülésként definiálja korábban is idézett példái, a *berévül*, *beszomorkodik*, *bealszik*, *behisztizik*, *besír*, *beröhög*, *betáncol* és *besmárol* igék alapján. A fenti példák alapján, valamint Nádasdy példáinak értelmezésével amellett szeretnék érvelni, hogy szubmerzív akcióminőségről csak akkor beszélhetünk, ha – közvetlenül vagy közvetve – valamilyen állapotban való elmerülésről van szó, valamint hogy a szubmerzív akcióminőség ilyenkor a kezdés és az intenzitás mozzanatával kapcsolódik egybe. (Ez nem jelenti azt, hogy szerintem a *be* igekötőt ne lehetne használni olyan cselekvésekre, amelyek nem függenek össze állapotváltozással, hanem csak azt, hogy ebben az esetben már más értelmezésre van szükség. Erre a későbbiekben még visszatérünk.)

A Nádasdytól idézett neologizmusok közül a *berévül* 'teljes révületbe esik' szerintem egyértelműen egy (révült) állapotba való belekerülést, ill. az állapotban (a révületben) való elmerülést jelöli. A *beszomorkodik* ige értelmezése többféleképpen is megfogalmazható: 'nagyon szomorú lesz', 'elkezd szomorkodni', 'teljesen átadja magát a szomorúságnak', de mindegyik értelmezés utal a (szomorú) állapotba való kerülésre.

Úgy vélem, hogy a cselekvésben való elmerülés a *behisztizik*, *besír*, *beröhög* igék esetében is másodlagos a valamilyen felfokozott/intenzív állapotba való kerüléshez és az abban való elmerüléshez képest, vagyis a szubmerzív akcióminőség itt is a **kezdés**-sel és az **intenzitással** összekapcsolódva jelentkezik. Ezekben az esetekben ugyanis olyan cselekvésekről van szó, amelyek szorosan összefüggnek a cselekvő lelki- vagy tudatállapotával: a cselekvés egyfelől kifejezi a cselekvő állapotát, másfelől olyan állapotba hozza/állapotban tartja a cselekvőt, amely a továbbiakban meg is határozza a cselekvést.

A *behisztizik* és a *besír* esetében a cselekvés (egy rossz lelkiállapot kifejeződésésként) nagyon intenzíven kezdődik, ennek következtében a cselekvő belekerül egyfajta felfokozott, „szédült” tudat- vagy lelkiállapotba, és ebben az állapotban merül el, olyan annyira, hogy nem tud kilépni sem az állapotból, sem az abból fakadó, ill. az azt egyben elő is idéző cselekvésből – pl. idegességében olyan szenvedélyesen kezd el hisztizni (*behisztizik*) vagy rossz érzéseitől vezérelve olyan hevesen kezd el sírni (*besír*), hogy nem tud megnyugodni, és nem tudja abbahagyni a hisztizést, a sírást.

A *beröhöggel* kapcsolatos példamondat (*Ha füvet szívok, mindig beröhögök*) is jól mutatja, hogy a cselekvő (a drog hatása alatt) itt is valamilyen felfokozott tudatállapot-

ban van, és ebből fakad a szándéktalan, mondhatni kényszeres röhögés, amiből a cselekvő a felfokozott állapot fennállása alatt nem tud kilépni.

Ebbe a sorba illeszkedik a *bealszik* ige is, annyiban, hogy az elalvás is egy az alapállapottól (itt: az ébrenléttől) eltérő tudatállapotba való belekerülés, ill. az abban való elmerülés. Ennek a tudatállapotnak az intenzitása, „felfokozottsága” a mélysége: *bealszik* = olyan mélyen elalszik, hogy nem tud felébredni (vö. Nádasdy példájában: *...olyan szinten bealudtam...*). (Az inchoatív–szubmerzív példákhoz sorolhatjuk szerintem Pátrovics *be* igekötős példái közül az általa szemelfaktív/delimitatív akcióminőséget kifejezőként említett *befél* (Pátrovics 2003: 205) vagy a társalgási nyelvben gyakran előforduló *beaggódik* igét is, vö.: *Anyira beaggódtam/beféltem, de aztán nem lett semmi baj.*)

Mindezekben az esetekben a *be* igekötős igék a cselekvést a cselekvő szándékától, akaratától függetlenül zajló történésként ábrázolják (a *bealszikkal* kapcsolatban vö. T. Somogyi 2003: 374), ahol a cselekvésben való elmerülés mindig egy állapotban való elmerüléssel függ össze.

A *betáncol* és a *besmárol* használata már távolabb áll a fenti példáktól. (Ismét idézem Nádasdy példáit: *Úgy betáncoltam a buliban, hogy csak fél négykor eszméltem fel, hogy fél négy. Bebújtak egy sarokba és úgy beszámoltak, mintha ott se lettünk volna.*) Ezek az igék elsősorban már valóban a cselekvésbe való belemerülést jelölik, de szerintem még ezeknek az esetében is van egy kapcsolódási pont valamiféle felfokozott állapothoz: a cselekvő(k)nek ez a felfokozott lelkiállapota egyrészt magából a nagyon lendületesen vagy hevesen elkezdett cselekvésből (tánc, csókolózás) adódik, másrészt ez a felfokozott lelkiállapot az adott cselekvésbe való kontrollálatlan elmerülés, belefeledkezés alapja is (vö.: *Úgy elkezdtek táncolni/smárolni, hogy se nem láttak, se nem hallottak*; vagy: *Úgy belemelegedtek a táncolásba/smárolásba, hogy se nem láttak, se nem hallottak*).

Nádasdynál (2003a: 288) felvetődik a kérdés, hogy vajon a későbbiekben a nyelvhasználatban megjelennek-e majd olyan alakok is, mint például a *benapozik* vagy a *beinternetezik* (*??*Úgy benapoztam, hogy tisztára leégtem; *??Ha beinternetezik, nem bírja abbahagyni*). Ezek az alakok ma még a többi idézett példánál is szokatlannabbnak tűnnek, de Nádasdyhoz hasonlóan úgy vélem, nem lehetetlen, hogy a *be* igekötő jelentésváltozása ilyen irányt vesz.

A vizsgált anyagban alig találtam ilyen példákat – de ilyen pl. a *bereklámoz valamit* ’nagyon intenzíven reklámoz valamit’: *Presser Gábor sztárvendégként való prezentálása nagy merészségnek tűnt, a szlovák sajtó igyekezett is rendesen „berekklámozni” a koncertet, még hozzá azzal, hogy Presser annak idején a Scorpions számára is írt dalokat*. A beszélt nyelvben is biztosan előfordulnak hasonló példák – egy a közelmúltban hallott mondat legalábbis erre utal. A helyszín egy étterem volt, ahová én hívtam meg a barátnőmet, de amikor fizetésre került a sor, ő a következőt mondta: *Az enyémet majd inkább én fizetem, mert nagyon berendeltem* (’túl sok mindent rendeltem, túlzásba vittem a rendelést’).

Ezekben az esetekben az intenzív állapotba való kerülésről és az abban való elmerülésről (szubmerzív akcióminőség) a hangsúly végképp a túlzásba vitt cselekvésre tevődik át – ez viszont szerintem már nem nevezhető szubmerzív akcióminőségnek, hanem az (*agyon, tönkre* és a *szét* igekötő újabb használataival kapcsolatban említett) exhaustív akcióminőségnek (’kimerítőség’) feleltethető meg.

Talán a valamilyen állapotba való belekerülés speciális eseteként fogható fel viszont a társas lét, pontosabban a szerelmi/szexuális kapcsolatok alakulására vonatkozó *becsajozik*, *belányozik*, *bekurvázik* (és a korpuszból gyűjtött adatok között nem szereplő *bepasizik*) is 'tartós szerelmi/szexuális partnerre tesz szert, elkezd járnivalakivel' jelentésben: az illető belekerül egy tartós kapcsolatba, ami számára létállapota megváltozását jelenti.

Hasonlóképpen a valamilyen állapotba való belekerülés sajátos eseteként értelmezhetjük azt is, amikor a cselekvő valamilyen gyenge, laza (vagy legalábbis annak tartott) lelki/jellembeli tulajdonságára épülő viselkedésmintáján változtat, vagyis elkezd másképp, határozottabban viselkedni, ezzel kvázi magát hozva egy az előzőtől eltérő jellembeli állapotra: *beszigorít* 'elkezd szigorú lenni', *bekeményít* 'elkezd kemény lenni' (a *kemény* metaforikus jelentése), *beizmosít* 'elkezd erősnek mutatkozni' (metaforikus jelentés).¹⁴ Ez utóbbi típusoknak azonban a fentebbiekben említett akcióminőségek közül csak az inchoatív akcióminőséghez van köztük, a szubmerzív vagy exhausztív akcióminőséghez nem.

3.2.2. A *be* igekötő és más igekötők

Az alábbiakban bemutatandó új *be* igekötős igékkel kapcsolatban első látásra úgy tűnik, hogy a *be* igekötőt más igekötők „helyett” használják, és ezt a használatot sokan egyszerűen „hibásnak” tartják (erre utal Pátrovics 2003: 204):¹⁵

a) a *be* igekötő a normatív *fel* igekötő „helyén”:

- *valami bedereng* 'elkezd derengeni, feldereng', *bedübörög* 'elkezd dübörögni, feldübörög', *begyorsul*; *valaki begyorsít*, *bevillanyozódik*, *beidegesedik*, *befrissít* '(hálózatra) frissen bejelentkezik', *besül valamivel* 'felsül valamivel'
- *valaki beáldoz valakit/valamit*

b) a *be* igekötő a normatív *le* igekötő „helyén”:

- *valami belassul*, *befékeződik*; *valaki beég* 'leég, felsül', *bevizsgázott zsidófaló*
- *valaki bebonyolít*, *betesztel*, *belassít valamit*

¹⁴ Figyelemre méltó ezekben az igékben az is, hogy míg az *-ít* tipikusan széles értelemben vett tranzitív igéket hoz létre (vö. H. Molnár 1966), pl.: *keményíti az ingeket*, *erősíti az izmait*, *szigorítja a feltételeken ~ megszigorítja a feltételeket*, addig ezek a *be* igekötős *-ít* képzős igék kivétel nélkül intranszitivak (vö. T. Somogyi 2003: 373). Ezekben az igékben a *be* azt fejezi ki, hogy a cselekvő cselekvése önmagára irányul, tehát a *magát* névmáshoz vagy az *-ódik/-ődik* képzőhöz hasonlóan visszaható funkciójú, vö. új: *befeszít* ~ szokásos: *megfeszíti magát*. (A *be* igekötő visszaható funkcióban szerepelhet nem *-ít* képzős igékkel is, pl. új: *besminkel* ~ szokásos: *kisminkeli magát*, új: *beregisztrál valahová* ~ *beregisztrálódik valahová*, *belinkel valahová* ~ *belinkelődik valahová*).

¹⁵ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ha egy nyelvi formát az anyanyelvi beszélők következetesen és szisztematikusan használnak, annak rendszertani oka kell, hogy legyen, ezért azt nem lehet egyszerűen hibásnak bélyegezni.

- c) a *be* igekötő a normatív *el* igekötő „helyén”:
- *valami befogy, bepárolog; valaki beájul, bealszik, becsigázódik; valaki/valami bedurvul*
  - *valaki betesped, bekényelmesedik*
  - *valaki bepróbál, beraktároz valamit*
- d) a *be* igekötő a normatív *ki* igekötő „helyén”:
- *betavaszodik; valaki belazul*
  - *valaki beélesít valamit, behalászni valakiket maguknak*
- e) a *be* igekötő a normatív *meg* igekötő „helyén”:
- *valami bedermed, becsillan, bekövesedik, berothad;¹⁶ valaki/valami bekomolyodik, bekeményedik, befeszít; valaki berémül, behal*
  - *valami befertőz valakit, valaki bealáz, beelőz, befenyít, valakit; valaki behirdet, bejósol, bemozgat, besaccol, betámad, bevéd valamit; jól beérmelt szabí; valaki bepróbálkozik valamivel*

3.2.3. A *be* igekötő szokásosan igekötőtlen igéken

A vizsgált anyagban számos olyan ige is szerepel *be* igekötővel, amelynek szokásosan egyáltalán nem használják semmilyen igekötős alakját, és ezért ezt a „felesleges” igekötő-használatot sokan egyszerűen „hibásnak” tartják (erre utal Pátrovics 2003: 204),¹⁷ pl.:

- *valaki beadakozik, beaggódik, beakciózik, bealkoholizál, beálmodik, bebűnözik, beérdeklődik*
- *valami becsillog, becsipog, bejelez*
- *valaki behitelesít, bekorlátoz, beminősít, bereklámoz, beriaszt, betesztel valamit; valaki/valami bevonz valakit; valaki beriadóztat valaki(ke)t*
- *valaki bestatisztál valakinek*

4. Az adatok értékelése a rendszerbeli összefüggések szempontjából

A *be* igekötőnek a 3.2.2-ben és a 3.2.3-ban bemutatott használatai – a látszat ellenére – nem egyszerűen szabályszegések vagy hibázások. Ezek az igekötős neologizmusok részben persze bizonyára analógiás újítások, de ilyen nagy tömegben nem jöhetnének létre és nem maradhatnának fenn, ha nem valamiféle szisztematikus összefüggésekre

¹⁶ Az MNSZ-ben talált egyik példa a *berothad* igével (*A szennyvíz újrahasznosítása során arra azért vigyázz, hogy 1–2 nap után a szennyvíz berothad és egyrészt bűdös, másrészt fertőző*) jól mutatja, hogy a *be* ezekben az esetekben (a *meg*-hez hasonlóan) rezultativitást, ill. perfektivitást fejez ki.

¹⁷ Lásd a 15. lábjegyzetet.

épülnének. Nézetem szerint tehát ezek az alakok nem esetlegesek,¹⁸ hanem (a 3.2.1-hez hasonlóan) az igekötő formálódó új lexikai, ill. az ezekből általánosuló lexikai-grammatikai, vagyis akcióminőség-jelentéseivel függnek össze (vö. még Pátrovics 2003: 204–5). Ebből következőleg a *be* igekötő nem tetszőlegesen cserél fel egy-egy igekötőt, ugyanazt a jelentést „pongyolábban” jelenítve meg, hanem az így létrejött új igekötős igék szisztematikusan más, sajátos tartalmak kifejezésére szolgálnak.

4.1. Magyarázatkérés az igekötők „felcserélésére”

Az ősi igekötők jelentése eredetileg téri viszonyokat tükrözött, ennek megfelelően az igekötők jelentése és használata közötti szembenállások részben ennek a viszonyrendszernek az összefüggéseit mutatják fel. A téri viszonyrendszer azonban meghatározó a nyelvben tükröződő szemléletmód, világlátás szempontjából is: az elvontabb, nem térbeli összefüggések nyelvi ábrázolása a konkrét téri viszonyokra épül, és ez meghatározza azt az ősi „nyelvi világmodellt”, amelynek jellemzői a nyelvi kifejezésekből ma is kielemezhetők (részletesen lásd Szilágyi 1996-ban). Ebben a világmodellben a *ki* és *be*, a *le* és *fel*, a *szét* és *össze* stb. igekötők által ábrázolt viszonyok (nemcsak a térbeliek, hanem az ezekre a viszonyokra épülő szemléletmód alapján az elvontabb viszonyok is) világosan meg voltak/vannak különböztetve egymástól. Ebből a rendszerből az ősi igekötők közül csak a *meg* került ki, mivel a jelentése egy általánosulási folyamat során teljesen elszigetelődött az eredeti térjelentésétől – ezért is vált alkalmassá tisztán grammatikai funkciók (aspektus és akcióminőség) jelölésére.

Ezek az irányjelölő igekötőkkel kapcsolatos általánosulási folyamatok azt eredményezik, hogy az irányjelentésükben antonim módon használt igekötők elvontabb jelentésükben egymás kvázi-szinonimáivá válhatnak. Például az egymással eredeti (irány)jelentésükben ellentétes értelmű *szét* és *össze* igekötők (vö.: *szétszalad* ↔ *összeszalad*) elvontabb jelentésükben egymás kváziszinonimái, pl. *szétnyom* ~ *összenyom*, *széttör* ~ *összetör*, *széttapos* ~ *összetapos valamit* (részletesebben lásd Ladányi 1999–2001).

A *be* igekötőt tekintve bizonyos esetekben ennél többről is szó van: az ezt az igekötőt tartalmazó neologizmusok egy részében ugyanis eredetileg jól megkülönböztetett, differenciált, és ennek megfelelően különböző igekötők által képviselt viszonyok különbsége – általánosabb szemlélet alapján, ill. egy vagy több, a *be* jelentésében szerepet játszó, másik mozzanat kiemelésével – neutralizálódik, kevésbé differenciálttá válik.

a) *fel* és *le*

Így például a *fel* – *le* pár tagjai egy térbeli, fizikai, hangulati stb. skála pozitív, ill. negatív irányába vagy végpontjába való elmozdulást képviselik, pl. *felmegy* – *lejön* (vagy a beszélő nézőpontjának változásával: *lemegy* – *feljön*), *felmelegszik* – *lehűl*, *felvidul* – *lelombozódik*, *felgyorsul* – *lelassul*, *felgyorsít* – *lelassít*. A *be* igekötős neologizmusok egy csoportjában (pl. a *begyorsít*, *begyorsul* és a *belassít*, *belassul*, *befékeződik* igékben) ugyanakkor ez a különbség indifferenssé válik (a *fel* és a *le* különbsége összemosódik), mégpedig egy részben általánosabb, részben másként specifikus szemlélet alapján, amely a folyamat intenzitását, teljességét és/vagy kezdetét emeli ki (*begyorsít*:

¹⁸ „Az újítások mindig pontosan körülhatárolt területen, szigorú stratégiával jelentkeznek, akár szeretjük őket, akár nem” (Nádasdy 2003c: 185).

'nagyon/teljesen felgyorsít' vagy 'elkezd nagyon gyors lenni', *belassul*: 'nagyon/teljesen lelassul' vagy 'elkezd nagyon lassú lenni'¹⁹ stb.).

A *be* igekötő 'intenzitás', ill. 'teljesség' típusú jelentése más neologizmusok esetében is szerepet játszhat abban, hogy a *be* a *fel* helyébe léphet, pl.: *bevillanyozódik* 'nagyon/teljesen felvillanyozódik', *beidegesedik* 'nagyon/teljesen ideges lesz', *besül valamivel* 'nagyon/teljesen felsül valamivel'. Más esetekben a *be* igekötő új, 'kezdés' jelentése miatt cserélheti fel a *fel* igekötőt (vö. a 3.2.1.-gyel is), amelyhez eredetileg többek között ez a jelentés kötődött, pl.: *bedereng* 'elkezd derengeni, feldereng', *bedübörög* 'elkezd dübörögni, feldübörög' és más hasonló típusú igékben.

Egyes esetekben nem a fenti okok játszanak szerepet, mivel ezek mellett – a gyakran kettős mintát követő – analógia szerepével²⁰ is számolnunk kell, pl.: *beáldoz valakit/valamit* ← *bedob valamit, feláldoz valakit/valamit*.

A szokásosan *le* igekötős igéken a fentebb említett eseten (a *fel* – *le* közötti különbség neutralizálódásán) kívül is tapasztalhatjuk a *be* megjelenését, mégpedig olyan igékkel, amelyekben a *le* (ill. egyáltalán bármilyen igekötő) használata is viszonylag újszerű, pl. *lebonyolít*, ill. *bebonyolít*, *letesztel*, ill. *betesztel*. Ezekben az esetekben mind a *le*, mind a *be* az eredményességet, ill. a befejezettséget emeli ki. (Hasonló funkciójú a *be* az olyan igekötős neologizmusok egy részében is, ahol az alapigének szokásosan nincs semmilyen igekötős változata: *beadakozik*; *behitelesít*, *bekorlátoz*, *berek-lámoz*, *bevonz valamit* stb., vö. a 4.2. ponttal.)

b) *ki* és *be*

Eredetileg a *ki* – *be* pár esetében is világos a két igekötő által hordozott jelentésbeli különbség, amely meghatározza a használatukat, mégpedig nemcsak térvizonyok esetén.²¹ A nem térbeli jelentések egyik szintjén például a *ki* a megmutatással, a *be* pedig az eltakarással függ össze, pl. *kivilágít*, *kivilágosodik* – *besötétít*, *besötétedik*, ill. *kitakar* – *betakar*. Az elvontabb jelentések azonban – a rendszer szabályai szerint is – „egybeérhetnek”, mivel ugyanazt a jelenséget képesek különböző szemléletmód alapján ábrázolni, pl. a *kirúszozza a száját* vagy *berúszozza a száját* esetében a *kirúszozza* a *ki* 'láthatóvá tesz' típusú jelentésére épül, míg a *berúszozza* a *be* egyik jelentésének ('teljesség') alapján azt a mozzanatot emeli ki, hogy a rúzs a száj teljes felületét fedi. (A 'teljesség' jelentés játszik szerepet a következő új használatokban is: *belazul* 'teljesen kilazul', *betavaszkodik* 'teljesen kitavaszkodik'.)

A *ki* igekötős igékkel párhuzamba állítható *be* igekötős neologizmusok egy részében az igekötő irányjelentésében szerepel. Ezeket a használatokat ugyanazoknak a térbeli viszonyoknak az eltérő szemszögből való ábrázolása teszi lehetővé. Az eltérő módon szemlélt összefüggéseket a neologizmusokban nem szereplő, de a megfelelő szintaktikai szerkezetekben kitehető irányhatározói bővítmények is alátámasztják: *kilátszik valami* [valahonnan] helyett *belátszik valami* [valahová].²² Vagy: *kihalásznak*

¹⁹ Vö.: *Belassul az ADSL* – egy cikk címe az index internetes hírujság (<http://www.index.hu>) 2004. január 28-i számában.

²⁰ Sőt, ahogyan arra Nádasy Ádám felhívta a figyelmemet, időnként még a divatéval is.

²¹ A *ki* igekötő jelentéseinek részletes elemzését lásd Szili 2003-ban.

²² A példa kontextusban: *A házak itt öt-hat emeletesek; az utcák szűkek, egyirányúak, a parkoló autók fara-orra egymásba ér, a napsugár itt ritkán bíjja be a tűzfalak mellett a foghíjakon, az ég, ha belátszik is valahol, sohasem kék: ragyogó napfényben, tiszta időben is hamuszürke.*

*valakiket maguknak [valahonnan] helyett behalásznak valakiket maguknak [valahová].*²³

c) *el*

Az új *be* igekötős igék használata a szokásos *el* igekötős igék helyett szintén többféle okra vezethető vissza. Az egyik eset az, amikor az igekötőváltás a szemléletváltozással függ össze: *a víz elpárolog a tengerből (a levegőbe)*, ill. *a víz bepárolog (a tengerből) a levegőbe*.

A *be* használatát ugyanakkor analógia is alátámaszthatja: *betesped az ülésre ← beül az ülésre* és *eltesped; bekényelmesedik a karosszékre ← beül a karosszékre és elkényelmesedik*. Ezekben az esetekben az *el* igekötős igék az általánosabb és a *be* igekötős igék a konkrétabb jelentésűek: a *be* – a kettős mintakövetésnek köszönhetően – ezekben a szerkezetekben is eredeti irányjelentésében szerepel: a szintaktikai szerkezet irányhatározóval való bővülése a *be* igekötős neologizmusokban ezt a jelentést tükrözi.

A példák zömében az *el* igekötővel párhuzamosan használt *be* igekötős neologizmusok olyan esetekben fordulnak elő, amikor mind a szokásos *el*, mind az új használatú *be* igekötő valamilyen állapotváltozást jelölő igével társul: *elcsigázódik*, ill. *becsigázódik*, *elcsökevényesedik*, ill. *becsökevényesedik*, *eldurvul*, ill. *bedurvul*.²⁴ Ha felteszük a kérdést, hogy mi indokolja a *be* igekötős neologizmusok létrejöttét, van-e jelentéskülönbség ezeknek az igéknek és a szokásos *el* igekötős igéknek a jelentése között, akkor elsősorban a *fel – le* igekötőkkel kapcsolatos magyarázat merülhet fel: míg az *el* (eredeti téri jelentésének megfelelően) egy kiinduló állapottól egy másik állapot felé tartó folyamatot, az abban valameddig való eljutást jelöli, a *be* igekötő ennek a folyamatnak az intenzitását, teljességét és/vagy kezdetét emeli ki: *becsigázódik* 'nagyon/teljesen elcsigázódik', *becsökevényesedik* 'nagyon/teljesen elcsökevényesedik', *bedurvul* 'elkezd nagyon durva lenni'. (Ezeknek a jelentéseknek a fényében válik érthetővé a manapság oly divatos *beájul* és *behal* igék használata is: szemben T. Somogyi megjegyzésével (2003: 373) ezeket az igéket sohasem használják az *elájul* és a *meghal* konkrét értelmében, csakis túlzó használatban:²⁵ *beájul valamitől* és *behal valamitől* 'nagyon/teljesen odavan/kikészül valamitől, nagy hatást tesz rá valami'.)

d) *meg*

A cikk elején közölt akcióminőség-lista szerint a *meg* igekötő, amelynek lexikai jelentése ma már nincs, az eredményesség, vagyis a rezultatív akcióminőség (pl. *megír*), az egyszerűség, vagyis a szemelfaktív akcióminőség (pl. *megcsóvál*, *megkavar*) és a kezdet, vagyis az inchoatív akcióminőség (pl. *megkondul*) létrehozásában vesz részt.

²³ A példa kontextusban: *Nyilvánvaló, hogy a gyülekezetben sok sikeres üzletember van (talán az átlagnál is több, és sikeresebb), akik sokat is adatkoznak (így!), és nyilvánvaló, hogy akik elmentek, igyekeztek behalászni maguknak őket.*

²⁴ *Meg* igekötős igével is párhuzamosak lehetnek ezek az alakok, pl.: *elkomolyodik*, *bekomolyodik*, *megkomolyodik*.

²⁵ A *beájul* ige egyébként gyakran előfordul a *be* eredeti irányjelentésében is: (1) ... a 21. helyezett Dudás Gyula is szó szerint beájult a célba; (2) ...a labda mégis beájul a bal alsó sarokba. A *beájul*-ban itt (és más hasonló példákban) az *ájul* a bejutás módja felől sarkítva, metaforikusan ábrázolja a mozgást (természetesen az „ájultság” másképpen értelmeződik a sportoló és a labda esetében); magának az igekötőnek a jelentése a megszokott irányjelentés.

A *be* igekötő új lexikai jelentéseiben mára már mindezek a jelentéslehetőségek kialakultak, és az igekötő sajátos lexikai jelentéseivel összekapcsolódva, ill. azokra épülve ma már akcióminőség-jelentésekké kezdenek formálódni (lásd a 4.2. pontban is). A *meg* akcióminőség-jelentéseivel érintkező jelentések közül főként a rezultatív/perfektív akcióminőség dominál, ez az oka annak, hogy a vizsgált anyagban azoknak a *be* igekötős neologizmusoknak az aránya a legnagyobb, amelyek vagy ilyen jelentésű szokásos *meg* igekötős igékkel párhuzamosan, vagy eredetileg igekötőtlen igékkel fordulnak elő (lásd a 4.2. pontot).

A *be* igekötős neologizmusok (grammatikai) jelentése ritkán esik egybe a megfelelő *meg* igekötős igék jelentésével; ilyen jelentésnek tűnik az egyszeriség, pl.: *becsilan* 'megcsillan' és az eredményesség, pl. *beelőz* 'megelőz', *bejósol* 'megjósol', *bemozgat* 'megmozgat', *besaccol* 'megsaccol', *bepróbálkozik* 'megpróbálkozik' ige. Ezekben az esetekben az igekötők használatának csak a szituatív, kontextuális vagy stilisztikai feltételei különböznek (l. később).

A *be* igekötős igék a *meg* igekötős igékhez képest legtöbbször jelentéstöbbletet tartalmaznak. Így a *meg* igekötőben is meglévő 'eredményesség/befejezettség' jelentésmozzanathoz az 'eltúlzottság' vagy a 'teljesség' mozzanata kapcsolódik a következő igekötős igék jelentésében: *befertőz* 'teljesen megfertőz',²⁶ *bealáz* 'nagyon megaláz', *befenyít* 'nagyon megfenyít', *betámad* 'nagyon megtámad', *bevéd* 'teljesen megvéd', *behirdet* 'mindenütt meghirdet', ill. *berémül* 'nagyon megrémül', *befeszít* 'nagyon megfeszíti magát', *bekövesedik* 'teljesen megkövesedik', *bekeményedik* 'teljesen keményedik', *bedermed* 'teljesen megdermed', *berothad* 'teljesen megrothad'.

Természetesen ebben az esetben is szerepük van tisztán analógiás folyamatoknak is, pl. Pátrovics példái közül a *beoktat* a *betanít*, a *begyanúsít* a *bevon* a *gyanúsítottak körébe*, a *bekeresztel* a *beszentel* mintájára jöhetett létre.

4.2. Magyarázatkérés a „felesleges” igekötőhasználatra

A 3.2.3-ban olyan *be* igekötős igéket soroltunk fel, amelyeknek alapigéin szokásosan nem fordul elő semmilyen igekötő. Ezek egy jó részében a *be* a cselekvés eredményességét, ill. befejezettségét emeli ki (rezultatív/perfektív akcióminőség): *valaki beadakozik*, *bealkoholizál*, *beérdeklődik*, *bebűnözik*; *valaki behitelesít*, *bekorlátoz*, *beminősít*, *berekklámoz*, *beriaszt*, *betesztel*, *bevonz valamit*; *valaki bestatisztál valakinek*. (Vö.: „...a beszélő, bár tudatában van annak, hogy az alapige az igekötős igéhez hasonló tartalmat hordoz, de mintegy »kevésnek érezve« az alapigét, igekötővel látja el azt. A beszélő tudatában az igekötős ige konkrétabb és jobban utal a cselekvés befejezettségére: *(be)pótol*, *(el)intéz*, *(le)szerződik*, *(le)láttamoz*” – Pátrovics 2003: 204).

A *be* igekötő hasonló funkcióját mutató igekötős igék a műszaki, valamint a hivatalos nyelvben már korábban is előfordultak, ill. meg is gyökeresedtek, pl. *beszabályoz*, *besűrit*, *bemér*, *bevizsgál*, *beazonosít* stb. (lásd a 2. lábjegyzetet). A *bebonyolít* és a *betesztel* típusú igék valószínűleg a *beszabályoz*, *bevizsgál* stb. mintáját követik,

²⁶ A *befertőz* itt valószínűleg másodlagos a *befertőződik*-hez képest, ami voltaképpen a *be* igekötőnek a 2.2.-ben kifejtett második jelentésében fordul elő, azt a mintát követi: vö. *bealgásodik* [*a tó*] 'teljes felületén algás lesz', *befertőződik* [*a seb*] 'teljesen elfertőződik'. Majd valószínűleg a *megfertőz* – *megfertőződik* pár analógiájára jön létre a *befertőződik* mellé a *befertőz* '(teljesen) megfertőz'.

amelyek maguk is analógiásan jöhetnek létre:²⁷ *beszabályoz valamit* ← *szabályoz*, ill. *beállít valamit valamilyen állásba*, *besűrit valamit* ← *valami besűrűsödik valamilyen edénybe*.

Hasonló szerepűek az újabb *le* igekötős igék is (vö. a 3.2.2. résszel). Úgy látszik, hogy a beszélt nyelvben, amelyben az utóbbi időben ugrásszerűen megnövekedett a különböző típusú *be* igekötős neologizmusok száma, ami a *be* felfutó termékenységét igazolja, ennek a kivételes termékenységnek köszönhetően a következő váltások zajlottak/zajlanak le: *bonyolít* → *lebonyolít*, *bonyolít* → *bebonyolít*, esetleg *lebonyolít* → *bebonyolít*; *tesztel* → *letesztel*, *tesztel* → *betesztel*, esetleg *letesztel* → *betesztel* – vagyis a két igekötős típus napjainkra kezd nemcsak az igekötő nélküli változat, hanem egymás variánsává is válni.

A szokásosan igekötőtlen igékkel előforduló *be* az esetek másik részében egy esemény kezdetére, egyszerűségére (inchoatív, ill. szemelfaktív akcióminőség) és/vagy intenzitására utal, pl.: *beakciózik* 'elkezd (hevesen) akciózni', *becsillog*, *becsipog*, *bejelez* 'elkezd (nagyon) csillogni', 'elkezd (nagyon) csipogni', 'elkezd(nagyon) jelezni' vagy 'egy pillanatig csillog' ('megcsillan'), 'egy pillanatig csipog' ('felcsipog'), 'egy pillanatig jelez' (a *jelez* szemelfaktív jelentésére nincs szokásos igekötős alak).

Pátrovicsnál más igékkel, mint pl. a *befél*, *behány*, *befáj* (a *gyomra*) stb. kapcsolatban az is felmerül, hogy ez utóbbi típusú igék nemcsak kezdést vagy egyszerűséget, hanem elhatároltságot, vagyis delimitatív akcióminőséget is kifejezhetnek (Pátrovics 2003: 205). Ez a *becsillog*, *becsipog*, *bejelez* esetében elfogadhatónak tűnik: 'egy ideig csillog', 'egy ideig csipog', 'egy ideig jelez', viszont a *befél*, *behány*, *befáj* (a *gyomra*) jelentése szerintem inkább: 'elkezd nagyon félni', 'elkezd nagyon hányni', 'elkezd nagyon fájni (a *gyomra*)' (inchoatív–szubmerzív akcióminőség). Kétségtelen, hogy a fenti akcióminőségeket időnként nehéz elválasztani egymástól, ill. nehéz meghatározni a *be* igekötős ige pontos (akcióminőség-)jelentését. Ez azzal függhet össze, hogy ezek az akcióminőségek a *be* bővülő, változóban lévő lexikai jelentéseire és a már meglévő igekötős igék (sokszor lexikalizálódott) jelentéseire épülő, formálódóban lévő akcióminőség-jelentések (vö. pl. a 3.1.3. , ill. a 3.2.1. ponttal; lásd még Pátrovics i. h.).

4.3. Kompetencia, produktivitás, kreativitás, analógia

Az igekötő-használat új, „hibásnak” tartott jelenségeivel kapcsolatban nagyon gyakran az is felmerül, hogy ezek a „hibák” egyebek között a beszélők „nyelvi inkompetenciájából” adódnak.

Így például Pátrovics (annak ellenére, hogy felismeri az igekötők új típusú használatában azt a tendenciát, hogy az igekötőknek nő az aspektusjelölő, ill. akcióminőség-képző szerepük, és elemzi is a formálódó új akcióminőségeket, sőt az ezeket tükröző neologizmusokat is számba veszi), részben mégis elfogadja Hadrovics érvelését, és az igekötőhasználattal kapcsolatos „nyelvi hibákat” bizonyos esetekben egyszerűen német hatásnak tulajdonítja,²⁸ más esetekben pedig a „nyelvi inkompetencia” nem tolerálható megnyilvánulásának tartja őket.

²⁷ Ezeket az eseteket A mai magyar nyelv rendszere (MMNyR. I., Tompa szerk. 1961) ún. „pregnans” jelentéseknek nevezi.

²⁸ Természetesen az igekötő-használatban sincs kizárva az idegen nyelvi hatás, de ha a „hibázások” szisztematikusak, akkor a jelenségek mögött rendszerbeli okokat is keresnünk kell.

Pátrovics véleményével szemben én úgy gondolom, hogy az igekötők ilyen jellegű „hibás” használataiban rendszerbeli összefüggések tükröződnek. A szabályosság és a nyelvszokástól való eltérés ugyanis nem zárja ki egymást: a szabályosság is járhat a norma megsértésével. A szóképzési morfológiában ilyen például a lexikai akadályozás korlátozó szerepének figyelmen kívül hagyása produktív szabályok gyermeknyelvi, beszélt nyelvi vagy költői nyelvi alkalmazásakor (vö. Ladányi 2001).

A felnőtt igekötő-használat normasértéseiben szerintem ugyanúgy a rendszer összefüggései nyilvánulnak meg, mint például azokban az ún. „okos hibákban”, amelyeket kisgyerekek nyelvhasználatban figyelhetünk meg. Pléh Csaba a téri viszonyokat jelölő igekötőkkel kapcsolatos nyelvi hibázásokban (pl. *Beássa a gödröt. Csukd ki az ajtót! Öltöztessél le! Hunyd ki a szemed!*) például megmutatja, hogy „a gyermekek nem véletlenszerűen vétnek az igekötők használata során”, és hogy „valójában ezek az okos hibák mutatják legjobban a kombinatorika produktív jellegét” (Pléh 2000: 992–3). (Az okos hibák tulajdonképpen a rendszer összefüggéseire épülő kreatív nyelvhasználatból adódnak.) Pléh rámutat, hogy a hibázások alapoka, hogy a magyarban a téri viszonyok jelölése alapvetően külön morfémákban (rag, névutó, igekötő) fejeződik ki (vagyis a magyar – eltérően azoktól a nyelvektől, ahol az irány az ige lexikai jelentésében kódolódik – ún. szatellita nyelv), és ennek alapján a magyar kisgyerekek az irány tekintetében akkor is „alulspecifikálják” az ige jelentését, amikor az ige ilyen szempontból egyébként lexikailag meghatározott (vagyis a felnőtt nyelvi *öltöztet* (~ *felöltöztet*) vs. *vetköztet* (~ *levetköztet*) igepárral szemben a gyermeknyelvi *öltöztet* jelentése nagyon általános, magában foglalja az öltöztetést és a vetköztetést egyaránt, és a kettő közötti különbséget csak az igekötőhasználat mutatja: *felöltöztet* ’felöltöztet’, ill. *leöltöztet* ’levetköztet’). „A gyermeki hibázások azt mutatják, hogy a gyermek igen korán ráhangolódik a nyelv alapszerkezetére e téren, s túláltalánosít. Ami az egyik oldalról az ige jelentésének alulspecifikálása, az a másik oldalról azt jelenti, hogy a gyermek az igekötőket a magyar nyelv szatellita jellegének megfelelően szabadon alkalmazhatóként kezeli” (Pléh i. h.).

Hasonló (túl)általánosítási folyamatok a mindennapi nyelvhasználatban is zajlanak, pl. szokásos: *felgyújtja a villanyt* ↔ *leoltja a villanyt*, ill. *fel* ↔ *le*; új: *feloltja a villanyt* ↔ *leoltja a villanyt*. Az új, a norma szerint hibás kifejezésben a *fel* – *le* igekötők antonim viszonya manifesztálódik (*fel* ↔ *le*), ehhez képest az *olt*, ami az irány tekintetében eredetileg lexikailag meghatározott, itt meghatározatlanként értelmeződik. Pátrovics egyik eléggé szokatlan példájában, a *felcsökkenti az árat* kifejezésben²⁹ hasonló összefüggések tükröződnek. Szokásos: *felemeli az árat* ↔ *lecsökkenti az árat*, ill. *fel* ↔ *le*; új: *felcsökkenti az árat* ↔ *lecsökkenti az árat*. Az új kifejezésben (*felcsökkenti az árat*) az igekötők egymással való szembenállása dominál (*fel* ↔ *le*), az eredetileg az irány tekintetében lexikailag meghatározott *csökkent* viszont itt szintén meghatározatlan igeként szerepel.

Az új lexikai jelentések és az általánosítás szerepét figyelhetjük meg a *be* igekötős neologizmusokkal kapcsolatban is azokban az esetekben, amikor a *be* igekötő eredeti hatóköri korlátainak túllépésével más igekötők helyén jelentkezik (vö. a 3.2.2. ponttal).

²⁹ „Külön figyelmet érdemel a *fölcsökkent* ige: *az árat fölcsökkentették* (sic!), amelynek létrejöttében, – arról most nem is beszélve, hogy maga a szó a kontradikció tipikus esete – a nyelvi manipulációnak minden bizonnyal nem kis szerepe volt” (Pátrovics 2003: 204).

Ezekben az esetekben azonban a fentiekől eltérően nem az ige, hanem az igekötő jelentése válik általánossá. Az igekötő általánosított tartalmának megfelelően ilyenkor feloldódik az igekötők megosztott funkciójából adódó blokkolás. Például eredetileg az igekötők differenciált jelentésének megfelelően (*fel* ↔ *le*, *be* ↔ *ki*) léteznek a *felgyorsít* ↔ *lelassít*, *begörccsöl* ↔ *kilazul* típusú ellentétpárok, és nincsenek **begyorsít*, **belassít*, **belazul* típusú igék. Majd a *be* igekötő a 'teljesség' (szaturatív akcióminőség) és/vagy valamilyen más akcióminőség-jelentésének (pl. 'kezdés', 'intenzitás' vagy 'rezultativitás') (túl)általánosításával – ebben az általános jelentésében – átveszi a *fel*, *le*, *ki* stb. szerepét is: *begyorsít* 'nagyon/teljesen felgyorsít' vagy 'elkezd gyorsítani', *belassít* 'nagyon/teljesen lelassít' vagy 'elkezd lassítani', *belazul* 'teljesen kilazul'. A *be* ilyen típusú használatával eltűnnek (neutralizálódnak) az egyes igekötőkre jellemző speciális kognitív/szemléleti különbségek. A *be* igekötő új, általánosító szemléletre épülő használata új típusú versengést indíthat el az igekötő-rendszeren belül, ill. az igekötők használatában is.

Ide tartozna, de ezúttal nem tudjuk részletezni a produktivitás, a kreativitás és az analógia összefüggéseit (ezt részletesen lásd Ladányi 2001-ben). Most csak annyit jegyeznék meg, hogy a nyelvi kompetencia nemcsak a rendszer szabályainak ismeretéből áll, hanem a nyelvi rendszer egyéb összefüggéseinek ismeretéből is, tehát a kompetenciát, illetve a ráépülő kreativitás fogalmát tágabban lehet és kell értelmeznünk a szabályok ismereténél. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a produktív szabályoknak, hanem az egyéb összefüggéseknek is igen fontos szerepük van a neologizmusok létrejöttében. Így például a komplex formációknak (ebben az esetben a *be* igekötős igéknek) és főként az ezekből kiinduló analógiás folyamatoknak kiemelten fontos szerepük van az igekötő jelentésének/funkciójának alakulásában (vö. Pátrovics 2003).

Az analógiának a rendszer szabályainak átrendeződésében és az új szabályok kialakulásában is fontos szerepe lehet: egy-egy új szabály megformálódásához az érintett jelenséget tükröző nyelvi kifejezések felszaporodása szükséges, ez pedig a szabály kiépülése és automatikussá válása (vagyis produktívvá válása) előtt csak analógiás úton történhet.

5. Presztízsváltozat, csoportnorma, egyéni nyelvhasználat

A neologizmusokat, ha azok nem a presztízsváltozat, hanem valamilyen csoportnorma keretében jönnek létre,³⁰ gyakran a nyelvi igénytelenség megnyilvánulásának tekintik (pl. Pátrovicsnál (2003: 205): „példáink jelentős része nem teljes stílusértékű”, T. Somogyinál (2003: 371): „... a kevésbé igényes köznyelv elemévé válhat”). Pedig ezek a presztízsnorma-követési igényt nem mutató (tehát ilyen értelemben valóban igénytelen) alakok olyan szempontból akár nyelvileg igényesnek is mondhatók volnának, hogy – legalábbis keletkezésükkor – éppen a nyelvvel való tudatos bánásmódnak, a kreatív nyelvhasználatnak a jelei.

Az eredetileg csak a társadalom bizonyos csoportját (vagy csoportjait) érintő nyelvhasználat könnyen túlhatolhat a csoportnormá(ko)n. T. Somogyi írja, hogy „az argotikus és szlengszavakkal és -kifejezésekkel telített ifjúsági nyelv nagyon erősen és elég gyorsan hat a bizalmas társalgási nyelv egészére...”, és „a tegnap még kimondot-

³⁰ „... az új tendenciák először az ún. kreatív nyelvhasználatban jelennek meg és sokszor csak a köznyelv alsóbb rétegeiben, pl. a fiatalok szlenggel tarkított beszédében érhetők tetten...” (Pátrovics 2003:205); „az argotikus és szlengszavakkal és -kifejezésekkel telített ifjúsági nyelv...” (T. Somogyi 2003: 371).

tan ifjúsági nyelvi szó holnap már a kevésbé igényes köznyelv elemévé válhat” (T. Somogyi 2003: 371).

Nádasdy az igekötő-használatnak nem a csoporttal vagy a normával való viszonyára, hanem ennek egyéni vonatkozásaira és a választás lehetőségére, vagyis a kreatív nyelvhasználat és a stílus összefüggéseire mutat rá (vö. még T. Somogyi 2003: 372) – arra, hogy az igekötőknek nemcsak a finom árnyalatok kifejezésében van komoly szerepük, hanem stíláriis lehetőséget is nyújtanak: az igekötők újfajta használata egyfajta „harsány kolorittal”³¹ járul hozzá a beszédhez. Jó példa erre az index internetes újság egyik cikke is, amelynek figyelemfelkeltő szándékkal írott címe a következőképpen szól: *Belassul az ADSL*. A cikk szövegében azonban a hír már így szerepelt: *lelassul az ADSL*. (Az adatok forrását lásd a 19. lábjegyzetben.)

Úgy tűnik azonban, hogy a viszonylag új *be* igekötős igék közül néhány már „polgárjogot nyerhetett” a formálisabb stílusokban is. Egy tipikus irodalomelméleti szövegben (Kritika 2004. április), amely tele van megfelelő szakszavakkal (*receptió, inspirálás, ontológia, posztmodern szubjektum, mnemotechnika, inadekvát, distancia, a viszonyítási pont szituáltsága* stb.), fordul elő a következő példa: „*E dinamizmusban [nem is ebben a dinamizmusban, tehát kifejezetten emelt, formális stílusban kezdődik a mondat] mindig van valami előre nem látható, kiszámíthatatlan szubjektív elem, ami bejósolhatatlanná teszi a hatást.*”³²

Az új *be* igekötős igék stilisztikai lehetőségeivel kapcsolatban meg kell még említenünk ezeknek az igéknek az egyik jellegzetességét, a tömörítésre való képességüket.³³ Ilyen a *be* igekötős igék korábban már említett, ún. „pregnans” használata, amely nem új jelenség (pl. *beszabályoz valamit* ← *szabályoz*, ill. *beállít valamit valamilyen állásba*, *bemér valamit* ← *mér*, ill. *beadagol valamit valamibe*); ilyen a *be* igekötő újabb, visszaható funkciója is (*befeszít* ~ *megfeszíti magát*, *bekeményít* ~ *megkeményíti magát*; *beminkel* ~ *kisminkeli magát*, *beregisztrál* ~ *beregisztrálódik valahová*, *belinkel* ~ *belinkelődik valahová*). Ez a képesség bizonyára szintén hozzájárul az új igekötős alakok létrejöttéhez és használatának terjedéséhez.

6. A neologizmusok eltérő értékelésének okairól

A neologizmusokkal kapcsolatos értékelési különbségek szinte törvényszerűen következnek abból, hogy az írás elején egységesnek sugallt „nyelvész-társadalom” milyen csoportokra oszlik a nyelv különböző megközelítésmódjait tekintve. Más hozzáállást jelent egy nyelvi jelenség megítélésekor például az, hogy elméleti nyelvészeti, szociolingvisztikai vagy nyelvvelő attitűd jellemzi-e a kutatót (vö. Kontra 2001; Kenesei 2002).

Az elméleti nyelvészeti megközelítés mindenekelőtt rendszerszemponútú, tehát egy jelenség egy ilyen indíttatású kutató számára elsősorban akkor érdekes, ha szabályba foglalható, vagyis egyszerre produktív és általánosítható. Az elméleti nyelvész a nyelvet főként mint potencialitást tekinti érdekesnek, az aktuális nyelvhasználat pedig első-

³¹ „Nem véletlen, hogy éppen igekötő-ügyben van annyi vita és kölcsönös leihelyezés a beszélők között: van, aki szereti a harsány színeket, a pergőt, az efemert (sőt a talmít!), és van, aki éppen a visszafogottat szereti, a kipróbáltat, a bézst, a drappot. Csak tessék” (Nádasdy 2003a: 287).

³² Harmath Artemisz: A test provokációja. Kukorelly Endre lírájáról. *Kritika* 2004. április, 11–13. l.

³³ A tömörítésre való törekvés amúgy is jellemzi a mai magyar nyelvhasználatot (ez nyilvánul meg például az olyan „igei összetételekben” vagy inkább elvonásokban, mint például a *vadvizievez* vagy a *költségvet* stb.).

sorban annyiban foglalkoztatja, amennyiben az valamilyen szabály, potencialitás megvalósulása. Leírásának tárgya a rendszer és nem a norma; az egyedi tények leírasi szempontból érdeklődési körén kívül esnek.

A nyelv művelő számára a nyelv konvenciók rendszere, de figyelmének középpontjában nem bármilyen konvenciórendszer áll, hanem elsősorban a presztízsként elfogadott standard nyelvváltozat rendszere, amely ebben a felfogásban egyben a fenntartandó norma is: ezért a nyelv művelői attitűddel jellemezhető kutatót főként a standard nyelv szokásrendszerének mint értékes hagyománynak a megőrzése foglalkoztatja, és a neologizmusok megítélésekor abból indul ki, hogy ezek mennyiben felelnek meg a hagyományoknak, pontosabban a kialakult standard normáinak.

A szociolingvista ezzel szemben minden nyelvhasználati tényre figyelemre méltónak tart; adatait a valóságos nyelvhasználatból meríti, és nem érzi szükségesnek, hogy értékítéletet mondjon a vizsgált jelenségekkel kapcsolatban, mert számára az egy nyelven belüli, különböző közösségekhez kötődő rendszerek és normák egyenrangúak.

A leíró/elméleti nyelvészet, a szociolingvisztika, a nyelv művelés szembenállásáról (vö. Kontra 2001) vagy legalábbis különböző szemléletéről lenne tehát szó (vö. Kenesei 2002)? A kérdés azért ennél bonyolultabb. A fenti megállapítások ugyanis meglehetősen elnagyoltak, annál inkább, mivel mindegyik megközelítésmódon belül vannak eltérő irányzatok.

Így például az elméleti nyelvészetben belül több eltérő nyelvelméleti modell kínálkozik a nyelvi leírás háttéréül. Nem mindegy, hogy strukturális szemléletű (formális) vagy funkcionális szemléletű irányzatról van-e szó; hogy az illető irányzat a nyelvet társadalmi konvenciórendszerként vagy mentális jelenségként, tudásfajtaként kezeli-e; hogy a nyelvi rendszert autonómnak tartja vagy más tudásfajtakba, esetleg a közösségbe, a kultúrába ágyazottan fogja-e fel; hogy milyen tudást tart a nyelvi képességekhez tartozónak; hogy a tudás mellett modellálni kívánja-e a nyelvhasználatot, a tényleges teljesítményt stb. (A funkcionális szemléletű modellekre például a nyelvhasználat szempontjának felértékelődése jellemző, ami a nyelv közösségi funkcióinak, a variációinak és a nyelvi változásnak, a nyelvi kontextusnak és a pragmatikai szituációnak stb. a felértékelődésével jár együtt – vö. Ladányi, megjelenés alatt.)

A fenti durva kategorizáció is megmutatja azonban azt, hogy hol vannak azok az ütközési pontok, ahol a dominánsan eltérő attitűddel jellemezhető kutatók között viták alakulhatnak ki a nyelvi jelenségek, köztük a neologizmusok értékelése kapcsán.

Az ígeközös neologizmusok és általában a neologizmusok értékelésének különbözősége (a fentiek fényében) eszerint a rendszer – norma – nyelvhasználat különbözőségével függ össze. Egy-egy új jelenség vizsgálható aszerint, hogy mennyire illeszkedik egy potenciális rendszerbe (mennyire szabályszerű az adott rendszeren belül), hogy mennyire felel meg a standard változat normájának (hol tart a konvencionalizálódás és a standardizáció folyamatában), ill. ha nem a standard része, akkor milyen rétegnyelvnek vagy milyen stílusnak a sajátosságai közé tartozik. Ezt a három értékelési szempontot azonban valóban érdemes külön tartanunk egymástól, mert nem következnek egymásból, és ezért nem szerencsés, ha befolyásolják egymást. (A címbebeli „helyi érték” kifejezés éppen arra kívánt utalni, hogy a különböző szempontok szerint ugyanaz a jelenség más értékelést kaphat.)

Nem minden neologizmus jön létre szabály alapján, tehát nem biztos, hogy a rendszer produktív mintáit követi – de mindenesetre valamilyen a nyelvben előforduló

minta vagy minták szolgálnak az alapjául (amely(ek) lehet(nek) egyedi(ek) is). Ezek közül a minták közül azok, amelyeknek az alapján létrejövő nyelvi formák típusainak száma jelentősen felszaporodik, és ezzel együtt a létrehozás módja automatikussá és egyben szabályokba foglalhatóvá válik, a rendszer produktív szabályaivá válnak. (Talán ez történik ma a *be* igekötő új lexikai és grammatikai jelentéseire épülő mintákkal, vagy legalábbis e minták némelyikével.)

Azok a nyelvi formák, amelyek szabályos minták követésével jönnek létre – annak ellenére, hogy a rendszer produktív mintáit követik, tehát potenciálisan a rendszer elemei –, sem válnak feltétlenül azonnal konvencionálisakká (vagyis a norma részévé), még ha a standardon belül jöttek is létre.³⁴ Másrészt egy új minta megjelenése egy szűkebb közegben, majd elterjedése a nyelvközösség egészében a standard szabályrendszerét is megváltoztathatja. Így előfordulhat az is, hogy egy minta/szabály kezdetben nem a standard/normatív nyelvváltozat, hanem egy nem normatív változat (pl. a szleng) mintája/szabálya, de később ez a minta/szabály ill. a hatókörébe tartozó jelenség(ek) standardizálódhat(nak).

IRODALOM

- Bauer, Laurie 1983: *English word-formation*, Cambridge University Press.
- Dressler, Wolfgang U. – Ladányi, Mária 2000: Productivity in Word Formation (WF): a morphological approach, *Acta Linguistica Hungarica* 47, 103–44.
- Kemény Gábor 2003: Nyelvi változás és mikrodiachrónia (Nyelvhasználati változások tendenciaszerűsége az ezredforduló magyarjában). MTA Nyelvtudományi Intézet, Diakrón Kör, 2003. június 10.
- Kenesei István 2002: Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv*, 98, 39–48.
- Kontra Miklós 2001: „Három a magyar igazság”. Egy mondattani változás három megközelítése, *Magyar Nyelv* 97, 53–64.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentéelmélet*, Budapest, Corvina.
- Kiefer Ferenc 2002: Szabályszerűség, termékenység és analógia a morfológiában, in Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*, Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 9–15.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000: Az igekötők, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 453–518.
- Ladányi Mária 2000: Képzett szavak jelentése: Lexikális, aktuális és potenciális jelentés, in Gecső Tamás szerk.: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*, (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV.) Budapest, Tinta Könyvkiadó, 179–84.

---

³⁴ Lásd a potenciális, aktuális és lexikai szó, ill. jelentés fogalmát Ladányi 2000-ben, ill. Kiefer 2002-ben.

- Ladányi Mária 2001: Szempontok a morfológiai produktivitás megállapításához, in Bakró–Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*, Budapest, Osiris, 232–46.
- Ladányi Mária 1999–2001: Synonymy in Hungarian verbal prefixes. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica* **24**, 67–84.
- Ladányi Mária (megjelenés alatt): A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. Elhangzott a Budapesti Uráli Műhely c. nemzetközi konferencia (2003. szeptember 4–6.) meghívott nyitóelőadásaként, 2003. szeptember 4-én. Megjelenik a konferencia kötetében, várhatóan 2004-ben.
- Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ): <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- H. Molnár Ilona 1966: Az igei csoport különös tekintettel a vonzatokra, *Általános Nyelvészeti tanulmányok* **6**, 229–71.
- MMNyR. = Tompa József szerk. 1961: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai.
- Nádasdy Ádám 2003: *Ízlések és szabályok*, Budapest, Magvető.
- Nádasdy Ádám 2003a: Besír, beröhög, in Nádasdy 2003, 285–8.
- Nádasdy Ádám 2003b: A termékeny lebeszélés, in Nádasdy 2003, 237–40.
- Nádasdy Ádám 2003c: Mi a baj a nyelvműveléssel? in Nádasdy 2003, 178–85.
- Pátróvics Péter 2003: Megjegyzések igekötőink használatának újabb tendenciáiról, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, 202–6.
- Pléh Csaba 2000: A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan* **3**, *Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 951–1020.
- T. Somogyi Magda 2003: Az újabb *be* igekötős igék és az ifjúsági nyelv, in Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, 371–5.
- Szilágyi N. Sándor 1996: *Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*, Erdélyi Tankönyvtanács.
- Szili Katalin. 1994: *Az igekötőről és az igekötős igeről (funkcionális szempontú vizsgálatok tükrében)*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szili Katalin 2003: A *ki* igekötő jelentésváltozásai, *Magyar Nyelv* **99**, 163–88.

A BETEGSÉG-METAFORA*

NÁDASDY ÁDÁM

A 19. században, amikor a nyelvészet először vált tudománnyá, a nyelvet sokáig egy-fajta élő organizmusnak, élőlénynek tekintették. Ezt a biológiai metaforát a természettudományok ihlették, különösen Linné és Darwin tanai hatottak rá. A nyelvek akkoriban divó történeti vizsgálata, családfákba osztása biológiai mintákat követett. A nyelvnek – az élőlényekhez hasonlóan – életpályát tulajdonítottak, azaz születést, virágzást és hanyatlást, végső esetben halált. Olyasféleképp látták a nyelvek életét, mint mondjuk az őshüllőkét: azok is egy ponton kialakultak, elterjedtek, virágzottak, majd meggyengültek és letűntek a földtörténet színpadáról. Hasonlóképp látták a 19. században a nemzetek, népek életét is: azoknál is beszéltek egészséges és beteg állapotról, felfelé ívelő és lefelé hanyatló szakaszokról.

Ez a kép a nyelv vonatkozásában hamis, még akkor is, ha ilyesmit látszólag egy-egy nyelvről is el lehet mondani. Nézzük például a késő ókorban a kelta nyelvet. A kelta ebben az időben szinte az egész európai kontinenst uralta, aztán pozíciója meggyengült, és mára Európa legnyugatibb peremére szorult vissza, kis túlzással helyi dialektusok szintjén vegetál. Csakhogy az ilyen példákban nem a kérdéses nyelv tartalmáról, szerkezetéről, hanem a használóiról és a használatáról beszélünk. Hiszen miközben a kelta nyelv csillaga leáldozott, egyre kevesebben beszélték, kiszorult a fontos és történelemformáló helyzetekből, azt egyáltalán nem mondhatjuk, hogy mint nyelv szegényedett vagy romlott volna. A mai velszi, breton, vagy ír nyelv – tehát a kelta még élő leszármazottai – ugyanolyan, mint a többi nyelv, gazdag és hajlékony, vannak benne magán- és mássalhangzók, toldalékok és segédigék, melléknevek és határozók, hatókörök és inverziók – csak éppen kevesen használják őket. Lehet, hogy ki fognak halni, ám a nyelvek nem tudnak hanyatlani: amikor meghalnak, hirtelen halnak meg, egy-két generáció alatt, amikor az utolsó beszélők is földadják a nyelvet, hiszen egy nyelvet vagy használnak, vagy nem. (A kulturálisan életben tartott holt nyelvek, mint a szanszkrit vagy a latin, érdekes ellenpéldák, de az emberek nem anyanyelvüként tanulják őket, így nyelvészetileg csak másodlagosan értékelhetők.)

Az élőlények létének természetes velejárója a betegség, a romlás, vagy legalábbis ennek állandó, fenyegető veszélye. Ez metaforikusan egy-egy nép életében, azaz a történelemben is igaz, mert tartalmilag meghatározható a jó és a rossz: jó egy népnek, ha szaporodik, ha gazdagszik, ha tagjai műveltebbek és egészségesebbek; rossz egy népnek, ha megfogyatkozik, ha rabságba kerül, ha szegény, vagy ha gonosz és kártékony hitek követőjévé válik. A biológiában értelmes kérdés, hogy mi használ és mi árt egy növény, állat vagy ember egészségének, mi gyengíti, mi akadályozza funkcióinak ellátásában. Betegségről, tehát romlásról, rosszról ott beszélhetünk – akár biológiai, akár társadalmi értelemben –, ahol meg tudjuk mondani, mi a jó.

---

* Köszönöm az MTA Nyelvtudományi Intézetének, hogy a Hajdú Péter Ösztöndíjjal lehetővé tette a jelen dolgozat elkészítését.

A nyelv azonban önkényes, nincs önértéke, nincs tartalma, ezért nem lehet róla ilyen megállapításokat tenni. Nem mondhatjuk, hogy jobb, ha a melléknév a főnév előtt van (magyar *fehér kutya*, német *weisser Hund*), vagy utána áll (francia *chien blanc*, héber *kélev laván*). Nem mondhatjuk, hogy jobb, ha vannak nemek, mint ha nincsenek. Nem mondhatjuk, hogy jobb, ha prepozíciók vannak, mint ha toldalékok. Nem mondhatjuk, hogy jobb, ha az asztalt *Tisch*-nek, *mesa*-nak vagy *asztal*-nak nevezik. Következésképpen azt se mondhatjuk, hogy ha ezek megváltoznak, netán egymásra hatnak, vagy egymáshoz konvergálnak, akkor javulnak vagy romlanak a nyelvek.

Csak akkor beszélhetnénk romlásról, betegségről, ha a nyelv alkalmatlanabbá válna feladatának ellátására, azaz kommunikatív potenciálja gyengülne. Ám ezt nem látjuk sehol és semmikor. A nyelv változik, de nem veszít kommunikatív képességéből. Erről az emberi lény igen erős nyelvi ösztöne gondoskodik, nagyjából úgy, mint ahogy a nemi ösztön gondoskodik a szaporodásról: bármennyire is változnak a házassági szokások, a rituálék, akár az egész őket körülvevő vallás – nincs olyan közösség, ahol az emberek elfelejtenének közösülni.

Az egészség-betegség metaforát a 19. századi gondolkodás óhatatlanul kiterjesztette a nyelvre is, hiszen mint láttuk, biológiai jellegű létet, életet tulajdonított neki. Úgy vélték, és komolyan kutakodtak is ezirányban, hogy a nyelvek története, sőt „élete” (figyeljük a biológiai metaforát!) valamilyen irányba tart, változása értelmes, olyan minőségi fogalmakkal írható le, mint felívelés és hanyatlás, prosperálás és sorvadás, gazdagodás és szegényedés. Ám nagyjából az 1920-as évekre kiderült, hogy a nyelvtörténet ilyen jellegű erőfeszítései, vagyis hogy értelmet, irányt, minőségileg értékelhető tendenciákat mutasson ki a nyelvek történetéből, kudarcra végződtek. Szép, komoly kudarc volt ez, hatalmas anyaggyűjtésen alapult, és tudományos eszközökkel jutottak el hozzá. Ezt nem ironikusan mondom: nagy dolog valamiről kijelenteni, hogy biztosan nem úgy van. Az általunk ismert nyelvek, kb. 6000 év távlatában, sem javulást, sem romlást nem mutatnak, semmiféle értelmes irányba nem fejlődnek, csak változnak.

A nyelvészet érdeklődése – nagyjából Saussure-től kezdve – más irányba fordult, ám a közgondolkodásban megmaradtak a régebbi nézetek, így a betegség-metafora is, az az elképzelés tehát, hogy a nyelv meg tud betegedni, hogy vannak erők, tényezők, hatások, melyek ártanak neki, meg tudják fertőzni, meg tudják rontani, s ha nem vigyázunk, ha nem lépünk időben közbe, ezek végzetesen elhatalmasodhatnak.

A nyelv esetében a betegség-metafora azért alapvetően téves, mert a nyelv a kommunikáció eszköze, nem pedig tárgya. Másképp kifejezve: a nyelv kód, s mint ilyen, nem kell, hogy homológ legyen a továbbított üzenettel. Nem kell, hogy hasonlítson a közleményeinkre, nem kell, hogy tükrözze őket – csak továbbítsa. Nem kell, hogy tükrözze a gondolkodásunkat, vagy hogy gondolkodásunk tükrözze nyelvünket. Azaz, ha egy nyelvben nincs hímnem-nőnem, az nem jelenti azt, hogy beszélői e különbségről ne tudnának, ne tartanák fontosnak, s közleményeikben ne tudnának erre kellőképpen utalni – miközben nyelvük nyelvtani rendszere nem ismeri a nemeket. Ha egy nyelvben nincs névelő, az nem jelenti azt, hogy beszélői ne tudnák a határozottságot elgondolni és egymással közölni. Ha egy nyelvben nincs régmúlt, az nem jelenti azt, hogy beszélői ne értenék, mi történt régen és mi még régebben.

Ezt a legjobban abból látjuk, hogy ha ilyen nyelvekből fordítunk valamely másik nyelvre, mely rendelkezik a kérdéses nyelvtani eszközökkel, rutinszerűen pótoljuk ezeket. Magyarról olaszra a nemeket pótoljuk, finnről németre a névelőt, oroszról angolra a rég-

múltat. A fordító ezeket szinte automatikusan teszi be, azaz a „hiányban” szenvedő nyelvek szemmel láthatólag kommunikálni tudják, hogy férfi vagy nő, hogy *egy* ló vagy *a* ló, hogy tegnap történt vagy tegnapelőtt. A kérdéses nyelvek tehát jól kódolták, kielégítően átvitték az üzenetet, akár voltak hozzá ugyanolyan nevű eszközeik, akár más módon tették. Levonhatjuk a tanulságot: a nyelvek mind hibátlanok, mert egyetlen céljuk és funkciójuk az üzenetek kódolása és átvitele, nem pedig az üzenetek tartalmának tükrözése, és különösen nem a világ vagy az emberi gondolkodás tükrözése. A nyelv nem tükröz semmit.

A betegség-metaphorát tehát magára a nyelvre alkalmazni súlyos tévedés, míg a társadalomra, a kultúrára, a nemzet misztikus testére, megengedem, sikerrel alkalmazható. A nyelv léte, működése, használata persze – különösen itt a Kárpát-medencében – nagyon is összefonódott más kérdésekkel; de mint nyelvészek nem mondhatunk és nem taníthatunk mást, mint amit a szakmánk diktál. Ezért különösen aggasztó, ha nyelvész képzettségű ember használja a betegség-metaphorát, különösen a laikusoknak szánt megnyilatkozásaiban, mert könnyen azt a látszatot kelti, hogy nézeteit a nyelvtudomány mintegy szavatolja; hogy valóban vannak a nyelvben egészséges és káros tendenciák, valóban van romlás és gyógyulás. Olyasféle hiba ez, mint ha valaki mint genetikus nyilatkozna a nemi erkölcs dolgaiban: lehet erről véleménye, akár ostromozhatja is embertársai magatartását – de nem genetikusi minőségében. A nyelv igen erősen ösztönös viselkedés, melyet bírálni, korlátozni, mások viselkedéséről elmarasztalóan nyilatkozni erkölcsileg kényes dolog. Sokak önértetét sértheti az ilyen beavatkozás, akik magyar anyanyelvük lévén teljes joggal gondolják, hogy ugyanannyira birtokában vannak a nyelvnek, mint bármely nyelvtársuk.

*

Ennek a téves magatartásnak egy jellegzetes példáját fogom a továbbiakban górcső alá venni. Nem kisebb szerzőről van szó, mint Bárczi Gézáról, a 20. század egyik legjelentősebb magyar nyelvtudósáról. Az ő *Nyelvművelésünk* című, 1974-es könyvéből – melyet akár szenvedélyes pamfletnek is nevezhetnék – válogattam ki a betegség-metaphora különböző megfogalmazásait. Bárczi elég nagy ember volt ahhoz, hogy méltó bírálatban részesítem, amikor nem állt hivatása magaslatán. Tény persze, hogy nem a nyelvművelés volt a szűkebb hivatása (mint ezt könyvében meg is mondja); de nagy tekintélyű nyelvész volt, s így e kis könyvben is óhatatlanul nyelvészi súlyával, tekintélyével hirdeti, amit hirdet, s ezt olvasói is pontosan tudták.

Számos fordulata utal magára az egészségügyi kontextusra, ahol kórokozók lappanganak:

- „a nyelvi levegő, amely körülvesz, nem tiszta” (9).

A nyelvi újítások, ideértve az idegenből átvett elemeket, általában hullám- vagy sugárszerűen terjednek szét a nyelvközösségben, ez szociolingvisztikai tény. Ez a terjedésmód valóban hasonló a járványok terjedéséhez, de ugyanúgy a divat, a díszállattartás, és más emberi viselkedésformák terjedéséhez is. Mégsem szabadna közegészség- és járványügyi metaforát használni rájuk, hiszen a nyelvi újítások nem ártnak a nyelvnek:

- „A helytelenségek fertőznek, ránk ragadnak, nyelvhasználatunk tehát rászorul a tudatos ellenőrzésre.” (11)

Az állandóan fenyegető veszély, a jó elemekre rátörő káros erők képe gyakran kerül elő:

- „az úgynevezett *-suk*, *-sük* nyelv... szakadatlan terjed, s azzal fenyeget, hogy rövidesen a beszélők többsége fog vele élni, ha ugyan máris nem a többség használja” (14);
- „kívánatos, hogy a nyelvben szükségszerűen keletkezett újítások ne rombolják egyéb értékeit, hanem azokkal összhangba kerüljenek” (24–5).

Ahogy az egészségügyben időben kell felismerni és kezelni a betegséget, különben krónikussá és kiirthatatlanná válik, úgy szól Bárcki az általa kárhozottatott nyelvi jelenségekről:

- „a hibáztatható jelenségek... – legalábbis ez idő szerint – mélyrehatóan nem módosítják nyelvünk állapotát. De vannak, megöröklődhetnek, halmozódhatnak, számuk igen könnyen növekedhet, és idővel nyelvünk épségén kiköszörülhetetlen csorba eshetik, értékes tulajdonságai mehetnek esetleg végleg veszendőbe” (12).

Mintha Bárcki nem tudná, hogy egyfelől minden nyelv minden tulajdonsága értékes, tehát az „értékes tulajdonságai” kitétel üres, ezért értelmetlen; másfelől amióta nyelv létezik, azóta évről évre valamely tulajdonsága veszendőbe megy, hiszen minden nyelv szüntelenül változik, a változás pedig magában foglalja egyes tulajdonságok megváltozását, illetve törlődését (Bárcki fogalmazásában „veszendőbe menését”).

Olykor konkrétan is megnevezi, mit és hogyan támad meg a betegség. Bárcki elsősorban az idegenből átvett elemekben látja a kórokozót. Szembeállítja ezeket a „magyar” (ezen feltehetőleg azt kell érteni: a már meglévő) elemekkel. A „magyar” elé gyakran odateszi a „jó” jelzőt – aminek, mint láttuk, a nyelvtudományban nincs értelme, hiszen ha van „jó magyar kifejezés”, miért ne volna például „jó bajor kölcsönszó”?

- „idegenszerűségek, ... melyek... fojtogatnak egy vagy több jó magyar kifejezést, ... kiirtással fenyegetve őket” (53);
- „jelent-e az idegen szó értéket, ... vagy káros, mert eredeti magyar szavakat öl ki” (53);
- „A mondatban befurakodott idegenszerűségek a legbántóbbak, ezek a nyelv rendszerét támadják meg és, nem előnyösen, átalakítják nyelvtanát” (76).

A nyelvészeti szakirodalom, mondanom sem kell, nem tud arról, hogy volnának „előnyös” és „nem előnyös” nyelvtani átalakulások.

A következő idézetben az „idegen szemlélet” minden további elítélő jelző nélkül áll, mint ami önmagában kórokozó hatású. Figyeljük meg a „magyar ember” és a „vadhajtás” kitételeket is:

- „ha a hengegő emberre azt mondják, hogy fölívág..., ez semmiesetre sem helyeselhető, ... mert idegen szemlélet, magyar ember számára érthetetlen kép van benne, szükség sincs rá, sőt káros, mert a fogalom minden árnyalatára van jó magyar szavunk és ezeket fenyegeti a vadhajtás” (52).

Az „egészséges” eléggé nyíltan van szembeállítva az idegennel a következő idézetben is. Erősen hangulatkeltő a „fölösleges” és a „torzítja” kitétel:

- „A nyelvi jelenségek megítélésében tehát igen fontos szempont, mennyiben felelnek meg nyelvünk szellemének, azaz egészséges hagyományainak és mennyiben tükröznek idegen észjárást vagy legalább olyan fölösleges idegen hatást, mely a nyelv arculatát szeplősíti, esetleg külső hangzását is torzítja.” (25)

Az orvosi jellegű beavatkozás sürgetése természetes következménye a betegség-metaphorának:

- „ilyen fölmérés megmutatná a sajtó pontokat,... ahol a közbelépés a legsürgősebb” (87);
- „szükséges annak megállapítása, hol mi a fájó pont, mit lehet és mit kell tenni, hogy a seb bezáródjék” (126).

Mint sok nyelvművelő, Bárczi észrevétlenül csúszik át a nyelv területéről, a nyelvhasználat és stílusztika területére, ahol egyébként teljesen legitim volna ilyen erős szubjektív állításokat tenni, hiszen a stílus valóban része a kultúrának, a viselkedésnek, az embernek; a stílusról tehetők dicsérő és elmarasztaló kijelentések – csak ezt egy tudósnek világossá kellene tennie, nem pedig összemosnia:

- „a *probléma* szó ... egészségtelen burjánzása már-már nyelvhelyességi kérdéssé ... nőhet” (23);
- a „henye hézagpótlók, mint *ugy-e*, ... *hogy is hívják*, ... nyelvileg ezek nem helytelenek, de mégis bántók, sőt károsak lehetnek” (23).

Súlyosan téves Bárczinak az a szemlélete, hogy volna bármely anyanyelvi beszélő, aki ne tudná helyesen az anyanyelvét. Meg kell mondanom, hogy az ilyen nézet hangoztatása emberileg is elhibázott, hiszen egy szaktudósnek nincs joga embertársait ilyesmivel sakkban tartani. Az alábbi idézet emlékeztet az egészségügy ún. hospitális szemléletére: a beteg bízza ránk magát, majd mi megmondjuk, mi az egészséges és mi a beteg, azt a paciens úgysem tudja magától kitalálni:

- „elég gyakran vétünk nyelvünk értékes hagyományai, tisztasága, épsége ellen, olykor akaratlanul, legjobb tudásunk ellenére” (11).

Az orvosi szakma hagyománya, hogy a szakmai vitákat nem szabad a betegek elé kivinni; orvos sose mondjon laikus előtt véleményt a másik orvos döntéséről. Hasonló felfogást látunk a következő idézetben, amikor Bárczi a nem kellően megalapozott preskriptív szabályokat utasítja el. Valakik ugyanis kitalálták, hogy a *fog* segédigezés jövőidő helytelen és kerülendő. Bárczi erről – igen helyesen – elmondja, hogy ostobaság; majd ezt fűzi hozzá:

- „az ilyen alaptalan »szabályok« hangoztatása azért is káros lehet, mert azáltal, hogy kihívják az ellentmondást, és vitát indítanak, a laikus olvasó bizalmát megingatják, kinek higgyn?” (9)

Bárczi tehát a nyelv ügyében a laikusok előtt folyó vitát károsnak tartja.

S végül egy több szempontból is összefoglaló értékű idézet. Egyrészt vegyük észre a „mélypont, bomlás, elfajulás” kitételek erősen (és, mint rámutattunk, tudományos értelemben alaptalanul) hangulatkeltő voltára; másrészt kérdezzük meg: mit jelent a stílus tisztasága és szabatosága mellett a „magyarosság” – ha nem azt, amit a magyarok használnak? Ám Bárczi a laikus nyelvhasználatot fentebb megbízhatatlannak minősítette, hiszen mi, a használók, gyakran vétünk „nyelvünk épsége” (11) ellen.

- „Ez a gyakran megnyilvánuló aggodalom – hogy nyelvünket súlyos veszedelem fenyegeti, hogy stílusunk tisztasága, szabatosága, magyarossága mélypontra süllyedt, már-már a bomlás, az elfajulás jeleit mutatja – még ha olykor erőszakosan jelentkezik is, alapjában véve rokonszenves.” (6)

Íme a klasszikus hospitális szemlélet: egyedül az orvos tudja megmondani, mi a helyes, míg a laikusok feladata az állandó aggodás és szorongás.

*

Tisztelem Bárczi Géza tudósi munkásságát, ám ezeket a gondolatait, egész könyvének üzenetét el kell utasítanom. Az emberek keveset értenek a nyelv működéséből, elhiszik a betegség-metaforát, és főlegesen megijednek. De ez a kisebbik baj. A nagyobbik baj az, hogy a nyelvészet mindezt semmilyen formában nem tudja igazolni – ezt viszont nagyon is meg kellene tanítani az embereknek. A nyelvész csak biológus lehet, nem orvos, hiszen a nyelv nem lehet beteg. Természetesen vannak nyelvi zavarok, melyeknek gyógyításában a nyelvész nélkülözhetetlen (afázia, dadogás, siketség, stb.), ám ezek az egyén zavarai, nem a nyelvéi. Talán a nyelvhasználat is lehet beteg (például késszeggel nevezném betegnek a „csendőrpertu” használatát a cigányokkal szemben) de ez meg a társadalom betegsége, metaforikusan vagy ténylegesen. Ezek gyógyításában közreműködni mindnyájunk kötelessége.

Önmagában is tanulságos egy nagy elődünk nézeteiben rámutatni a téves elemekre. De többről van szó, mint szellemtörténeti érdekességről. A betegség-metaforát ma is sokan érvényesnek tartják. Úgy érzik, a nyelvhez – „nyelvünkhöz” – való viszonyuk hasonló az egészségügyhöz: legyen egy állam bármilyen liberális, tüdőszűrésre kényszer árán is előállíthatóak legyenek a polgárok, mert elharapózhat a romlás. A nyelvben azonban nincs ilyen működési zavar, a nyelvészetnek nincsenek is ésszerű kritériumai arra, hogy ilyeneket találjon. A biológiai-közegészségügyi hasonlatrendszer alapvetően téves. Ha mint tudósok, tudománynépszerűsítők nem hangoztatjuk, hogy a betegség-metafora értelmetlen, mert a nyelvnek nincsenek betegségei, nem tud fertőződni és károsodni, csak változni, és változásait tudományos alapon nem lehet jónak vagy rossznak minősíteni; ha nem mutatunk rá minden fórumon, hogy a nyelvészet nem ismeri a „nyelvromlás” fogalmát – akkor nem szakemberek vagyunk, hanem sarlatánok.

IRODALOM

Bárczi Géza 1974: *Nyelvművelésünk*, Budapest, Gondolat.

A VONATKOZÓ NÉVMÁSOK (*AKI, AMI, AMELY*) HASZNÁLATÁRÓL – RÉGI ÉS MAI NYELVTANAINK ÉS A NYELVMŰVELŐ MUNKÁK TÜKRÉBEN

SINKOVICS BALÁZS

Bevezető

Régóta zajlik a vita a vonatkozó névmások helyes használata körül a magyar nyelvtudományban. Le lehet-e írni egyértelműen, mikor melyiket használják a magyarul beszélők, vagy nem, mert összevissza keverik őket? Ha azt mondjuk, sokan helytelenül használják őket, azok akkor miben vétnek?

A négy vonatkozó névmás (*aki, amely, ami, amelyik*) nyelvleirási és nyelvhelyességi szempontból is több különböző kérdést vet föl:

- 1) Szükség van-e úgynevezett álvonatkozói mondatokra (sőt egyáltalán vonatkozói mondatokra), s nem volna-e helyesebb helyettük mellérendelést alkalmazni?
- 2) Milyen esetben használjunk *aki*-t, és mikor *ami*-t vagy *amely*-et?
- 3) Mikor használjuk az *ami*-t, és mikor az *amely*-et?
- 4) Mikor használjunk *aki*-t vagy *amely*-et, és mikor *amelyik*-et?

Bár az első kérdésben még ma sincs teljes egyetértés, ma már az úgynevezett laza vonatkozói mellékmondatok létjogosultságát sem kérdőjelezzik meg, s nem tartják használatukat germanizmusnak. A nyelvművelők az egyértelmű fogalmazásra való törekvés miatt azonban sokszor más megoldásokat is elképzelhetőnek, sőt jobbnak tartanak, például a mellérendelést, az olyan mondatokban, mint a következő: *Szabálytalanul rendelkezésére bocsátották a szövetkezet bélyegzőjét is, amelyet törvénybe ütköző ügyleteinek lebonyolítására használt fel.* Helyette: ..., s ezt ... használta fel (Rácz 1976: 67; vö. Szathmári 1997).

Ezt a kérdést én itt a továbbiakban nem tárgyalom, mint ahogy a negyedik kérdésben jelzett problémát, az *amelyik* használati kérdéseit sem, azt ugyanis kitűnően összefoglalta Kenesei István (1980).

A nyelvművelő álláspont

Az *aki/ami/amely* helyes használatának kérdését illetően azonban máig nem ült el a vita. A *Nyelvművelő kéziszótár* a 2. és a 3. kérdésről a következőket írja:

- 1) Az *aki* csak személyre vonatkozhat, s ha kétséges, hogy a főmondatban levő főnév személyt vagy dologfogalmat jelöl, akkor inkább az *amely* névmást használjuk: *Kristóf az a típus, amelyre nyomban felfigyelnek. A Balkán népei, amelyek annyit háborúskodtak. Az aki gyűjtőnévvel jelzett csoportra is „elfogadható”, ha azt akarjuk jelezni, hogy a csoport személyekből tevődik össze: Az egészségügyi dolgozóknak van egy olyan csoportjuk, akik (vál.-abban: amely) még mindig nem részesült(ek) bérémelelésben.* Gyűjtőnévhez egyes számú vonatkozó névmást kapcsolni (*a család, a cég, a vállalat, aki...*) „durva ... hiba” (NymKsz. 16).

Büky László szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI, Nyelvreírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*, Szeged, 2004, 123–133.

2) Az *amely* névmás használatos akkor, ha a főmondatban főnévvel megnevezett tárgyra vagy elvont dologra utalunk. Gyűjtőnévre vagy egyénekből álló csoportra is az *amely* névmással utalunk vissza (*a sereg, az osztály, a házaspár, amely...*). A beszélt és a kevésbé igényes írott nyelvben azonban az *amely* helyett egyre gyakrabban az *ami(k)*, *aki(k)*, *amelyik* áll: *a cég, a vállalat, aki...* „E mo.-ok a ny. igénytelenségnek, pongyoláságnak, sőt helytelenségnek különböző fokozatait képviselik” (NymKsz. 30).

Megtudjuk továbbá, hogy nem hiba az *ami(k)*, *aki(k)* kötőszót használni, ha a főmondatban említett állatokhoz „személyesebb érzelmi viszony fűzi” a beszélőt: *a kutyá, ami v. aki egyetlen társa volt*. Megemlíti még a kéziszótár, hogy a régi nyelvben az *aki* tárgyra is vonatkozhatott. A főmondatban nem főnévvel (hanem pl. csak névmással) megnevezett elemre, illetve a főmondat egészére azonban nem vonatkozhat az *amely*: *ez az, amire egész életemben vágytam*. „Durva hiba ilyenkor ... az ~[amely] ksz.-t használni” (uo.).

3) Az *amelyik* kötőszót használjuk akkor, ha több dolog vagy személy közül egyet kiemelünk: *Azt a kazettát add ide, ~[amelyik]et már a múltkor is kértem*. Az *amely* helyett használt *amelyik*, és az *amelyek* helyett az *amelyikek* pongyolóság: *Eltört a hamutartó, ~[amelyik]hez* (helyesen: *amelyhez*) *annyi kedves emlék fűződött; a vállalatok ~[amelyik]ek csődöt jelentettek* (NymKsz. 30–1).

4) Az *ami* kötőszó a főmondatban főnévvel meg nem nevezett dologra, illetve a főmondat egészére vonatkozik: *Van benne valami, ami nem volt rokonszenves*. Újabban az *amely* helyett is használják: *Ez az a ház, ~[ami]ben két évig laktunk*. Mindennapi beszédben ez elfogadható, „de igényesebb szövegben, kül. pedig írásban inkább *amely*-lyel utaljunk főnévre” (NymKsz. 31).

A *Nyelvművelő kéziszótár* ítéletei több szempontból is figyelmet érdemelnek. Jelizik azokat az eseteket, ahol a beszélők „bizonytalanok”, vagyis nem a sztenderdnek megfelelően használják a kötőszókat. Az eltérések egy része újabb keletű, más részük korábban is megvolt a magyarban. Figyelemre méltók a minősítések azért is, mert a normától való eltéréseket különbözőképpen ítélik meg: az elfogadhatótól a pongyolóságon keresztül a durva hibáig többféle értékelést találhatunk. Úgy látszik, a nyelvművelő normák sem az *ami*, sem az *amely* esetében nem látszanak követni a változást. A kéziszótár az *ami* esetében megengedőbb: „a mindennapi beszélt nyelvben” elfogadható a főnévre utaló *ami*, egész mondatra vonatkozó *amely* használata azonban durva hiba.

A szóban forgó munkában az *amely* helyett egyes esetekben használt *aki* az egyik legenyhébb elbírálás alá esett. Úgy vélem, nem véletlenül. A nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok azt mutatják, hogy ennek a használatnak van előzménye, az *aki ~ ki* kötőszókat régebben sokkal általánosabban használták. (Ez azonban nem a mai használat előzménye, az *autó, aki...*, *az osztály, aki...* típusú használat újabb keletű, a 20. század közepétől adatolható.)

Mielőtt a nyelvhelyességi ítéletekre részletesebben is kitérnék, érdemes megvizsgálni azt is, mit mutatnak a nyelvtörténeti adatok, illetve hogyan vélekedtek más – régi és mai – nyelvészek az említett vonatkozó kötőszók használatáról. (A nyelvművelő megnyilatkozásokat egyelőre mellőzöm.)

A nyelvtanok tanúsága

Arról, hogy korábban bármelyikhez kötődött volna értékítélet, és bizonyos funkciókban kerülni igyekeztek volna, nincs tudomásunk. Ugyanúgy nem találunk utalást

rájuk a legkorábbi magyar nyelvtanokban (Sylvester János, Szenczi Molnár Albert). Geleji Katona (1645, *Magyar Grammatikátska*) már említi a kérdést: „*Melly és ki e' nyiben különböznek, hogy a' melly reft, fzemélytelen dolgot, s' a' ki pedig fzemélyt jegyez. ... Ezeket a' mi Magyarink igen rutul fzozták confundálnia [sic!], így fzollván: Kit Isten el-távoztasson, pro, mellyet. Az eget, a' földet, a' tengereket, kiket Isten teremtet, pro, mellyeket. ... és több e' féle díztelenlégek*” (CorpGr. 313).

Pereszlényi Pál (1682) szerint az *aki* használatos Istenre, élőkre (spirituum) és emberre, az *amely* nem-személyekre és „lelketlen dolgok”-ra (rei inanimatae). Hozzáteszi azt is, hogy az *aki*-t használják „legalábbis ritkán” személytelen dolgokra is, úgymint: „*Az a' tífzta hordó, a' kiben valamit tæltefz, meg-nem eczetefedik*” (CorpGr. 513).

Kövesdi Pál (1686, CorpGr. 561) csak a szabályt ismétli, Tsétsi János (1708) azonban minősít is. Szerinte a *ki* és a *mely* között a „gondos magyar beszédben” (accuratiores Hungaros) az a különbség, hogy a *ki* személyekre, a *mely* dolgokra utal. Tsétsi hozzáfűzi ehhez még, hogy e névmásokat össze szokták keverni a magyarok (CorpGr. 686).

A sokat bírált és sokaktól elutasított *Debreceni Grammatika*¹ a következőt írja erről: „Ellenbenn, [ti. ha nem jelzőként használjuk őket] mikor ezen Névmással: *a ki, a melly*, vízfzáhozók: helyesenn tselekelzünk, ha az elsőt mindenkor fzemélynek, a másodikat pedig, dolognak vízfzahozására fordítjuk; ámbár a köz nép, alig tézen ebbenn külömbséget, fzokása lévén így fzöllani: *a nyúl, a kit láttam; a fa, a kit felvågtnak*; de a mellyen nem lehet tsudálkozni: mivel a köz befzéd, más Nyelvekben is külömböz, az Írásbéli és Tüdósok' befzédétől” (DebrGr. 51–2).²

Révai is lényegében ezt írja (1806: 419–420), nála már megtaláljuk az *ami*-t is: *Igaz, a' mit mondok, Nekem nem tetfzenek, a' miket hallottam*. Révai erről azt mondja, hogy határozatlanra vonatkozik. Ugyanakkor megemlíti, hogy nem helyes magyarul, ha azt mondják: *Igaz, a' mellyet mondok, Nekem nem tetfzenek, a' mellyeket hallottam* (1806: 429). Ha pedig ezeket megemlíti, akkor az *amely* ilyen használatának az ő korában már léteznie kellett.

Lényegesen újat Versegly Ferenc sem tesz hozzá ezekhez. Az *ami*-t ő is említi, és bár használatáról nem mond semmit, a példamondatában (*mond meg, a' mit tudsz*) az *ami* ma is szokásos használatával találkozhatunk (1817/1979: 176–9). Fogarasi János nyelvtana röviden ugyanezt ismétli, ő is kitér az *ami* használatára, és megemlíti, hogy az *ami* egész mondatokra vonatkozik (Fogarasi 1842: 183). A Magyar Tudós Társaság nyelvtanában viszont már azt találjuk, hogy az *aki* személyre, az *amely* határozott, az *ami* határozatlan dologra vonatkozik (AkNytan 1847:183).

Simonyi a magyar kötőszókról írt monográfiájában azt írja, hogy az irodalmi nyelvben a *ki* személyekre, a *mely* főnévvel megnevezett, a *mi* meg nem nevezett tárgyra vonatkozik. Majd hozzáteszi: „A régi s a népies nyelvben e szabályok nem általános-

¹ A fő forrás, Földi János nyelvtana érdekes észrevételt tesz: „E' máfra vitető két Névváltó fzők között *a' ki, a' melly* a' régi Magyaroknál vagy nem volt különbég, vagy arra nem igen vigyáztanak, és mind fzemélyekben, mind érzéketlen dólgekban mindenikkel egyaránt éltenek. Tetfzett mind azonáltal ezen Században a' tfinofabban fzöllóknak ezt a' külömbféget felvenni, hogy *a' ki* tfúpán tfák fzemélyte vitefsék, a' melly pedig tfúpán tfák érzéketlen dologra... Ez gyönyörű és nagyobb figyelmezést is meg érdemlő külömbötetés (Földi 1790/1912: 258).

² A megállapítás azért is érdekes, mert az egyik mondat kötőszava az *amellyen*, és itt a helyes az *amin* lenne.

érvényűek.” Azaz *ki* állhat a *mely* helyett (*az asztal, a kit ma vettem*), *mely* a *ki* helyett (*mit tehetne az ember énnékem, a mely kerget engemet* – Szenczi Molnár: 56. zsoltár), ritkábban *mely* a *mi* helyett (*azt is írják felőle, hogy egynehány nyelvet tudott, a mely igen ritka a török császárok között* – Mikes), *mi* a *mely* helyett (*az az asztal, a mit vettem* – ez a nép nyelvében gyakori). „A *mely* névmást általában nem kedveli a nép nyelve, és vagy a *ki*-vel vagy a *mi*-vel vagy legalább a *melyik*-kel helyettesíti” (Simonyi 1882: 8–9).

Klemm Antal (1923–27) részletes tanulmányt ír a vonatkozó mondatokról. Eredetük és kialakulásuk leírása után a vonatkozó kötőszók funkcióját is vizsgálja. Kitűnő írásában az itt tárgyalt kötőszókról azt olvashatjuk: a *mely*, *amely* főnév után ma inkább csak az irodalomban használatos, a köznyelvben ritka, a népnyelvben inkább csak jelzőképpen használják. Az *amely* helyett használatos egyrészt az *amelyik*, másrészt újabban a népnyelvben, a köznyelvben, de Jókai óta az irodalomban is az *ami* névmást használják a régi, eredeti *amely* helyett (Klemm 1923–27: 59–64).

A mai magyar nyelv rendszerében (az ide vonatkozó részeket Temesi Mihály írta) nagyjából ugyanezt olvashatjuk a vonatkozó névmásokról. Az *aki* személyre utal, „egyéb élőlényekre, tárgyakra, elvont dolgokra, ha főnévvel is megnevezzük őket, választékos szövegezésben leginkább az (*a*)*mely* használatos [...] esetleg az *ami*” (MMNyR I: 247. – Én emeltem ki. S. B.). Az *ami* a beszélt nyelvben gyakran áll *amely* helyett. Az *aki* régebben nem személyekre is utalt, ma a költészetben „archaikus vagy népies stílushangulattal” használják, az *amely* ugyanakkor néha utalhatott személyre is. Az *amely* helyén használt *ami* klasszikus költőknél pedig egészen gyakori (MMNyR I: 247).

Nemrégiben Kenesei István rendszerezte a vonatkozó kötőszókat, aszerint, hogy mire utalnak vissza (1980), É. Kiss Katalin pedig úgy véli, hogy „mára a nyelvérzék teljesen elbizonytalanodott”, és ez arra utal, hogy lesz egy élő (*aki*) és egy élettelen (*ami*) kategória, és „lesz egy lexikális NP-hez járuló” névmás (*amelyik*) (É. Kiss 1999: 147). Mind Kenesei, mind É. Kiss mellőzi a nyelvhelyességi vagy stilisztikai ítéleteket.

A *Magyar grammatika* című tankönyv (1999) nem vizsgálja ezt a kérdést.

A nyelvtanirodalom összefoglalása

Az idézett munkák alapján mindenesetre megállapítható, hogy eredetileg az *aki* és az *amely* váltakozott egymással, és csak ritkábban fordult elő az *ami*. Ha igazat adunk a régi grammatikusoknak, akkor a 19. század elejétől kezdett az *ami* terjedni az irodalmi nyelvben egész mondatra vonatkoztatva – vagy legalábbis ekkor figyeltek fel a jelenségre. Mivel azt is egyre többen állítják a 19. század végétől kezdve, hogy az *amely* csak az irodalmi nyelvben van meg, a népnyelvben csak az *aki*, *ami*, *amelyik* használatos, okkal feltételezhetjük, hogy az *ami* mondatfejes használata ennél korábban kezdett terjedni.

Néhány 20. századi leíró nyelvészeti munkában, amelyekben az *aki/ami/amely* használatáról írnak, megemlítik, hogy az irodalomban a szabályostól eltérően is használják ezeket a névmásokat. Többször is találkozhattunk olyan vélekedéssel, hogy ha a nyelvhelyességi szabálytól eltérően használják e névmásokat jeles íróink, költőink (azaz az *aki*-t állatra, esetleg tárgyra vonatkoztatva), az azért van, mert archaizálnak, vagy népi tárgyról írnak, és ezt így is érzékeltetni akarják: Jókainál „világosan felismerhető stíluszándék”, Mikszáth „meghatározott stíluscélnak”, Móricz „stíluscél nélküli is” használja (Hadrovics 1969: 297; vö. MMNyR. I: 247).

***Aki, ami, amely* – az ómagyar kortól napjainkig**

A *Magyar nyelv történeti nyelvtana* szerint az ó- és középmagyar korban a *ki* személyre és nem személyre is utalhatott, ha az tartalmas szóval kifejeződött a főmondatban: *angyalt ... ky* (CornK. 53v); *velagoffag kiben* (NagyszK. 1). Néha előfordul gyűjtőnévre vonatkoztatva, de ez ebben az időben ritka: *nepek kyketh* (KesztK. 32). Az *aki* kevesebbet utal nem személyre, mint a *ki*. A táblázatok szerint a *ki* a vizsgált anyagban 69%-ban élő személyre, 1%-ban élő nem személyre és 30%-ban élettelenre utalt. Az *aki* 81%-ban személyre, 19%-ban élettelenre utalt. Ez már mutatja, hogy a jelentése kezd szűkülni; idővel a személyt jelölő funkció terjed (TNyt. II./1: 536–7).

A *mi* és az *ami* a főmondatban *ki* nem fejtett dologra és nem személyre vonatkozott: *kellemetes nekem ... az amit mondaz* (VirgK84); egy-egy példát találni arra is, hogy főnévvel kifejtett dologra utalt: *az hit menorzagba nem lezæn: amit maft ... hyzunk* (TihK. 6) (uo. 537–8).

A *mely* és az *amely* jellemzően kifejtett dologra vonatkozott: *az clastrombam. melyet* (MargL. 4). Előkerül a *mely* olyankor is, ha csak utalószó van, vagy még az sincs: *kez voltam azokra, melyeket nekem paranczoltal* (VirgK. 34). Uthalhatott gyűjtőnevekre, éppúgy, mint ma: *az nép, mel'* (SzékK. 9). Az *amely* e korban ritka, használata a *mely*-hez hasonló (uo. 539). Az *a-* kezdetű névmások ritkább előfordulásának az lehet az oka, hogy ebben a korban alakulnak ki, tehát még nem lehetnek annyira elterjedve.

A történeti grammatika adataiból annyi kiderül, hogy a 15. század végén, a 16. század elején a névmások használata ugyanúgy nem volt egyértelmű, illetve használatukban ugyanolyan változatosság volt, mint ma, csak épp eloszlásuk volt más: az *aki* visszautalhatott nem személyre is, az *ami* – igaz, csak ritkán – főnévvel nevezett dologra, az *amely* viszont nem utalhatott vissza mondatra.

A továbbiakban azt vizsgálom meg régebbi magyar szövegek alapján, valóban úgy használták-e a vonatkozó névmási kötőszókat, ahogy a nyelvtanokban leírták.

A kódexek korának névmáshasználatát a történeti grammatika kimerítően ismereti (lásd fentebb). Ezért magam különböző 16–19. századi művekből vizsgáltam meg 20–25 oldal terjedelmű részeket. Ezek alapján ugyan a korabeli használatra nem lehet általános megállapításokat tenni – ahhoz minden korból más jellegű szövegeket (levelezést, naplót, jegyzőkönyveket) is meg kellene vizsgálni –, de tájékozódásul mindenképp tanulságosak. A megvizsgált művek a következők:

Zay Ferenc Az Landorfejrvár elveszésének oka e vót, és így esött (16. század közepe?); Martonfalvay Imre deák emlékirata, 1585; Pázmány Péter Isteni igazságra vezérlő kalauz, 1613, és prédikációi, 1636; Kornis Gáspár Erdély és családja viszon­tagságairól, 1683; Kemény János önéletírása; Mikes Kelemen Törökországi levelek; Magyarországi boszorkányperek, 1730 körülől; Bessenyei György Rómának viselt dolgai; Kászonyi András Velencei utazás, 1797; Kazinczy Ferenc levelezése, 19. század eleje. (A 19. század későbbi részéből nem vizsgáltam meg műveket, mivel Szepesy Gyula sok – Eötvös József, Petőfi, Jókai, Mikszáth műveiből vett – idézettel mutatja be, hogy már a 19. században sem a nyelv­művelő normák szerint használták a vonatkozó névmásokat.)

A vizsgált részek tanúsága és a belőlük kirajzolódó tendenciák a következők:

a) A 16. században az (*a*)*ki* teljesen általános használatú, mindenre visszautalhat. A 17. századtól az *aki* visszaszorul, és a vizsgált művek nyelvében nem emberre vonat-

kozva már csak nagyritkán találjuk. Zay Ferencnél, Martonfalvay Imre deáknál és a boszorkányperek irataiban ugyanakkor többször is előfordult, hogy egész mondatra utalt vissza az *aki*.

b) Az *ami* a 19. századig nagyon ritka.³ Néhány adatom van csak rá Pázmánytól, Keménytől és Kornis Gáspártól. Az első kettő elvontra és mondatra vonatkoztatja, Kornis főnévvel nevezettre is. Kazinczy az *ami*-t többségében ugyanígy használja, de nem ritka nála a főnévvel nevezett dologra utaló *ami* sem. Jókainál teljesen közönséges a konkrét dologra vonatkozó *ami*, de megtalálható nagyjából fele arányban az ekkor „helyes” *amely* is. Nem találtam viszont *ami*-t Keménynél és Kászonyinál.⁴

c) Az *amely* rendkívül gyakori. A szerzők egy részénél (Pázmány, Kornis, Mikes, Kazinczy) csak konkrét főnévvel megnevezett dologra utal vissza. Más részüknél szintén ez a használat a gyakoribb, de Kemény Jánosnál, Eötvösnél, Kászonyi Andrásnál nem ritka, hogy mondatra utal vissza az *amely*, Bessenyeinél pedig ez a kizárólagos forma: *ami* helyett is mindig *amely* áll.

Egy-egy, a fő tendenciáktól eltérő adatot is találtam. Pázmány az *amely*-et egyszer mondatra vonatkoztatja, Kemény kétszer személyre.

Ez megerősíti azt, amit a nyelvtanok is rögzítenek, hogy a 19. század végére egyértelműen nő az *ami* megterheltsége, a népnyelvben mindenképpen, de az irodalom nyelvében is megjelenik. Ezt már Arany János is észrevette, szövé is teszi egyrészt a *Grammatika versben* című, 1861 körül keletkezett költeményében:

„Mi a nyelvet rontja, az a legfőbb veszély:
Hogy még a paraszt is mind magyarul beszél.
Grammatikát nem tud, hiába csináljuk,
Mégis egyre darál, egyre fecseg szájuk.
Ugy beszél mint apja, nem halad a korrall,
Nemes oltvány helyett él ősi vackorral;
Azt se tudja: *ki, mi*; azt is összevési;
Három szál fonal az *íge* pászmán néki”

(Arany 1975: 417. – A ritkítás tőlem van. S. B.).

Egy kéziratos feljegyzésében pedig azt írja 1877-ben: „...az *a mely* nem párhuzamos névmás az *a ki*-vel. Ha már különböztetni akarunk személyt dologtól: helyesebb volna *általában az a mit* venni fel (miért ugyan a *Nyelvőr* erősen megmosta szegény Jókai fejét)” (ÖM. XI. 575 – Kiemelések az eredetiben.).

Kollányi Teréz az 1960-as évek elejéről válogatott különféle stílusú szövegeket vizsgált meg ebből a szempontból. A tudományos és tudományos ismeretterjesztő munkákban átlagosan 6,58%-ban (3,6–12,68%), az újságokban 8,65% (2,4%–32,43%)⁵, a szépirodalomban átlagosan 29,16%-ban (18,2%–74,12%) állt az *amely* helyett *ami*. Kollányi véleménye szerint „az *amely* alak mellett alkalmas lesz az *ami* az egyhangúság elkerülésére, a változatosság biztosítására” (1965: 203).

³ Horger erről azt írja, hogy a NySz. szerint a régi nyelvben „semmi nyomát se látjuk” annak, hogy az *ami* főnévre utalna (Horger 1906: 380).

⁴ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne használhatták volna, csak a vizsgált szövegrézsben nem fordult elő.

⁵ Akár ugyanazon újság három nappal későbbi számában is lehetnek szélsőséges eltérések. Kollányi ennek okáról nem ír, de feltehető, hogy az a szerzők személyétől függ.

Szepesy Gyula sok 19. és 20. századi író műveiből vett példák hosszú sorával bizonyítja, hogy azoknak a nyelvművelőknek, akik szigorúan ragaszkodnak az „*amely*-szabályhoz”, nincs igazuk, a nyelvszokás nagyon eltávolodott már attól (Szepesy 1986).

Kontra Miklós egy 1986-ban végzett vizsgálatában a Budapesti Tanítóképző Főiskola 128 diákjával a következő mondatot egészítette ki: *Add meg azt a 150 forintot, ... kölcsönkértél.* 119-en az *amit* választották, és csak 9-en az *amelyet*. Vagyis a vizsgálata azt mutatta, hogy a fővárosi tanítójelöltek körében akkor a főnévre utaló *ami* sokkal gyakoribb volt az *amely*-nél (Kontra 1990).

A közelmúltban jelent meg Kontra Miklós szerkesztésében a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat eredményeit bemutató kötet (2003). A felmérés az 1980-es évek végén készült; a vizsgálatban egy kérdés vizsgálta az *ami* és az *amely* gyakoriságát is. A kérdést alternatívaválasztó feladat formájában fogalmazták meg: *Ez az, amit/amelyet régóta vágyok/vágyom enni.* A minta közel egynegyede (24,4%) a hiperkorrekt *amelyet* névmást választotta. Az iskolázottság növekedésével kissé csökken a hiperkorrekt válaszok száma (a 8 osztálynál kevesebbet végeztek 34%-a, a főiskolát, egyetemet végzetteknek csak 21%-a választotta az *amely*-et). A lakhelynek, foglalkozásnak, nemnek szignifikáns hatása nem volt a válaszokra (Kontra 2003:71). A hiperkorrekt válaszok viszonylag magas száma arra utal, hogy nagy a bizonytalanság az *ami/amely* használatában.

A nyelvi változás és a nyelvművelő álláspont

Miközben a nyelvhasználat alaposan megváltozott, s ez a változás jól nyomon követhető, a Geleji Katona által megfogalmazott, és később mások által képviselt szabály, amely a 19. században kiegészül az *ami* helyes használatára vonatkozóval, tovább élt és él.

A változásra azonban nem maradt érzéketlen a nyelvművelő irodalom; újra és újra felmerül, hogyan használjuk helyesen az *aki/amely/ami* kötőszókat. Abban szinte mindenki egyetértett, hogy helyénvaló lehet az állatra használt *aki*, de csak nyelvjárársban, illetve népies vagy archaizáló irodalmi művekben, választékos fogalmazásban nem ajánlatos használni (Ferenczi 1964: 193; MMNyR I: 247; Kálmán 1958; Nykk. I: 132, 204–5).

A vitában két tábor körvonalazódott, az engedékenyebbeké, akik a változást tudomásul véve a szabály módosítását javasolták, és a szigorúbbaké, akik az *ami* további terjedését megakadályozandó mindenféle nyelvművelő engedékenység ellen voltak. Az engedékenyebbek közé tartozott Nagy J. Béla, aki a következő javaslattal állt elő: „Módosítsuk tehát a szabályt az igazsághoz híven úgy, hogy a nem személyt jelentő főnévre irodalmi nyelvünkben rendszerint az *amely* vagy *mely* névmás vonatkozik, olykor pedig az *amelyik* vagy az *ami, mi* is” (1956: 312). A szerző álláspontját jelzi az is, hogy a cikk a Lőrincze Lajos szerkesztette *Nyelvművelő* című kötetben *Nyelvművelő babonák* fejezetcím alatt jelent meg (Nagy J. 1960: 303–27).

Ugyanezt vallotta Rác Endre is; szerinte főnévvel nevezett dologra „a kevésbé választékos mindennapi beszédben természetesebbnek is hat” az *ami*-vel visszautalni, de a „választékos megnyilatkozásokba jobban illik az *amely*” (Rác 1976: 65). Ez az az

engedékenyebb álláspont került be a Nyelvművelő kézikönyvbe is (a kérdéses fejezetet Rácz Endre írta). Ugyanezt az engedményt teszi Szathmári is (1997: 4–5).⁶

Egy esetben azonban nagyon egységes a nyelvművelő álláspont: „Kirívó hiba az egész mondatra vonatkozó *ami* helyén az *amely* (*mely*) névmást szerepeltetni” (Nykk. I: 208; vö. még Nykk. I: 204)

Más nyelvművelő írásokból azonban úgy látszik, hogy a másik álláspont képviselőit nem sikerült teljesen meggyőzni. A szigorúbb véleményt Bárczi nyomán Kálmán Béla képviselte. Szerinte nem kell engedni a korábbi szabályokból, az *amely*-et ugyanis nemcsak az *ami* fenyegeti, hanem az *aki* és az *amelyik* is (Kálmán 1958: 24–25).

Ha a nyelvhasználatot csak a 19. század első feléig tekintjük, kétségtelen, hogy az a szabályokat követi, pontosabban a szabályok követik a nyelvszokást. Az *aki* azonban lassanként visszaszorul dologra, az *amely* pedig egész mondatra vonatkoztatva. Az *amely* helyét mind a nyelvjárásokban, mind a köz-, mind az irodalmi nyelvben egyre inkább az *ami* és az *amelyik* veszi át. A leíró nyelvészeti munkák ezt a változást regisztrálják, a nyelvművelő írások azonban nem hajlandók elfogadni. És nem egyformán nem. Ha az *aki*-t a szokásostól eltérően használják, azt vagy archaizmusnak, vagy népiességnek tartják; az *amely* egész mondatra vonatkoztatva vagy archaizmusnak számít (irodalmi alkotásokban), vagy durva hibának. Egyedül az *ami*-re vonatkozó előírások látszanak követni a változást.

Az *amely* helyett használt *ami* terjedését a 20. század elején többen megállíthatatlan folyamatnak gondolták. Horger, aki egyáltalán nem mondható nyelvművelőnek, a következőket írja: „... alighanem fölösleges fáradság volna ez újabb használat ellen tiltakoznunk; legföljebb azt mondhatjuk, hogy ez ma még pongyolaság. Sőt abból, hogy a napilapokban szemmel láthatóan napról-napra terjed, azt merem következtetni, hogy 20–30 esztendő múlva már ez lesz a szabályszerű forma. Meddő tiltakozásnál fontosabbnak tartom annak kutatását, hogy honnan terjedt el a használatnak e módja az irodalmi nyelvben, s hogy milyen módon keletkezett” (1906: 379).

Zlinszky Aladár is azt írta 1926-ban: „Vajjon igyekezzünk-e merev szabályokkal a fejlődést megkötni? Elégedjünk meg az elérhetővel, hogy: *aki* személyre, *amely* tárgyra, *ami* szintén tárgyra vagy egész mondatra vonatkozik” (1926: 291).

Horger jóslata azonban nem vált be. Az 50-es évektől napjainkig visszatérő témája nyelvművelő fórumoknak az *amely/ami* helyes használata, annak ellenére, hogy a nyelvhasználat már jelentősen eltér a szabályoktól.

Az ebben a kérdésben az engedékenyebb álláspontot képviselő Rácz Endre az 1959-ben Pécsen megrendezett anyanyelvi konferencián a következőket mondta az egész mondatra vonatkozó *ami*-ről szólva: „Két dolog bizonyos: a stilisztikai szempontokat – mint másutt – ennek a kérdésnek eldöntésében sem lehet figyelmen kívül hagyni, s a nyelvtanítás meg a nyelvművelés nem mondhat ellen egymásnak” (Rácz 1960:46). Rácz a későbbiekben érvényesítette is ezt az álláspontját (lásd fentebb).

Összegzés

A három vonatkozó névmás használata teljes következetességet sosem mutatott. Alig találni olyan nyelvváltozatot, amely megfelelt volna a szabályoknak. Legföljebb

⁶ Némiképp feltűnő, hogy az újra és újra fellángoló nyelvművelő vitában az engedékenységeről ismert Lőrincze Lajos egy rövid cikk erejéig sem vett részt, azaz nem írt az *ami/amely* kötőszók használatáról.

azt lehet állítani, hogy az egyes névmásoknak volt fő funkciója, de emellett használták őket – helyesen vagy helytelenül? – valamelyik másik helyett is. A kései ómagyar kortól kezdve folyamatosan megfigyelhető az átrendeződés: először az *aki* jelentése kezd leszűkülni csak emberre vonatkozva, illetve kizorul a sztenderdből nem emberre használva, azután az *amely* – átmeneti terjedés (?) után (18. század) – a mondatra, végül a főnévvel nevezett dologra való utalásból. Ezzel egyidejűleg terjedni látszik az *ami* és az *amelyik*.

Az átrendeződés ma sem állt meg, az *aki*-t használják már olyan főnevekre is, amelyek mögött személyeket sejtethetünk: *A cég, aki aláírta a szerződést.* (Erre az 50-es években figyelt fel a nyelvművelő irodalom.)

További vizsgálatot igényel az, hogy vajon nem az irodalmi nyelv, illetőleg a művelt köznyelv tartotta-e fenn a konkrét főnévre vonatkozó *amely* használatát, mivel a nyelvjáráásokban a 19. század második felétől az *amely* használata erősen visszaszorult.

A vonatkozó névmások használatában mutatkozó változatosság megfelel a nyelvről való tudásunknak, nevezetesen hogy a nyelvben mindig vannak változatok, és a beszélő helyhez, alkalomhoz, beszédpartnerhez illően választ ezek közül.

Véleményem szerint megfontolandóak ezzel kapcsolatban Nádasy Ádám gondolatai. Ezeket *A burjánzó vonatkozó* címmel tette közzé a *Magyar Narancsban*, Modern Talking című sorozatában: „Az ember ne kergessen absztrakt »helyességi« délibábokat: nézze meg, milyen a szöveg hangulata, kinek szól, írott-e vagy beszélt, irodalmi vagy értekező, formális vagy fesztelen, s annak fényében válassza ki a névmást, amely (ami? amelyik?) ott és akkor megfelel” (Nádasy 2001).

FORRÁSOK

- Bessenyei György *összes művei. Filozófia, publicisztika, történetírás. Rómának viselt dolgai.* Sajtó alá rend.: Penke Olga, Budapest, Argumentum–Akadémiai, 1992.
- Kászonyi András: Velencei utazás (1797), in *Magyar utazási irodalom 15–18. század.* Szerk.: Kovács Sándor Iván–Monok István, (Magyar remekírók) Budapest, Szépirodalmi, 1990, 751–810.
- Kazinczy Ferenc: Levelek, in *Kazinczy Ferenc művei II. Levelek.* Válogatta: Szauder Mária (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1979.
- Kemény János: Önéletírása, in *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Válogatta: V. Windisch Éva (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1980. 7–310.
- Kornis Gáspár: Erdély és családja viszontagságairól. In *Magyar emlékirók 16–18. század.* Válogatta Bitskey István (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1982, 322–342.
- Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 II.* Közreadja: Schram Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1970.
- Martonfalvay Imre deák: Emlékirata. In *Magyar emlékirók 16–18. század.* Válogatta Bitskey István (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1982, 77–114.
- Mikes Kelemen művei.* Válogatta: Hopp Lajos (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1978.

- Pázmány Péter: Isteni igazságra vezérlő kalaúz, Prédikációk. In *Pázmány Péter művei*. Válogatta: Tarnóc Márton (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1983, 257–307; 587–1057.
- Zay Ferenc: Az Landorfejérvár elveszésének oka e vót, és így esött. In *Magyar emlékirók 16–18. század*. Válogatta Bitskey István (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 1982, 7–58.

IRODALOM

- AkNyTan. 1847: *A' magyar nyelv rendszere*. Második kiadás. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Buda, 1847.
- Arany János 1975: *Válogatott művei I. Költemények, fordítások*, (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi.
- Arany, ÖM. = *Arany János összes művei XI. Prózai művek 2*. Szerk.: Keresztúri Dezső, Budapest, Akadémiai, 1968.
- CorpGr. = *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum*. Ed.: Franciscus Toldy, Pest, 1866.
- DebrGr. = *Magyar Grammatika*, mellyet készítet Debreczenbenn egy Magyar Társaság. Bétsbenn, 1795.
- Fogarasi János 1843: *Művelt magyar nyelvtan*, Pest.
- Földi János 1912: *Magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly, Budapest, Franklin Társulat (Régi magyar könyvtár 28.)
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest.
- Horger Antal 1906: *Amely és ami*. *Magyar Nyelvőr* **35**, 379–80.
- Kálmán Béla 1958: *Amely vagy amelyik?* *Magyar Nyelvőr* **82**, 23–7.
- Kenesei István 1980: Mivel egyeztetjük a vonatkozó névmásokat? In Imre Samu – Szathmári István – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv grammatikája*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **104**, 467–74.
- É. Kiss Katalin 1999: Mondattan, in É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 15–184.
- Klemm Antal 1923–27: A vonatkozó mondatok eredete, *Nyelvtudományi Közlemények* **46**, 34–65.
- Kollányi Teréz 1965: Az *ami* az *amely* helyén, *Magyar Nyelv* **61**, 200–9.
- Kontra Miklós 1990: Az élőnyelvi vizsgálatok tárgyáról és módszereiről, in Szabó Géza szerk.: *II. Dialektológiai szimpozion, Szombathely, 1987. augusztus 24–26*. Veszprém, VEAB, 131–8.
- Kontra Miklós szerk. 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*, Budapest, Osiris.
- MGr. = Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- MMNyR. = Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II*, Budapest, 1961–1962.
- Nádasdy Ádám 2001: A burjánzó vonatkozó, *Magyar Narancs* 2001. július 12., 41.
- Nagy J. Béla 1956: Nyelvhelyességi babonák, in Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelő*. Budapest, Művelt Nép, 303–27.

- NymKsz. = Grétsy László–Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kézikönyvtár*, Budapest, Auktor.
- Rácz Endre 1960: Hozzászólás, in Benkő Loránd szerk.: *Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga*, Budapest, Akadémiai, 45–8.
- Rácz Endre 1964: Hadd legyen per! *Magyar Nyelvőr* **88**, 415–8.
- Rácz Endre 1976: Anyanyelvünk új szófüzési, mondatszerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése, in Grétsy László szerk.: *Mai magyar nyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 45–73.
- Révai Miklós 1806: *Elaboratior Grammatica Hvngarica*, Pest, Trattner Mátyás betűivel.
- Simonyi Zsigmond 1882: *A magyar kötésszók, egyuttal az összetett mondat elmélete II*, Budapest.
- Szathmári István 1997: A vonatkozó névmások használatáról. *Magyar Nyelvőr* **121**, 1–8.
- TNyt. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai.
- Versegly Ferenc 1817/1979: *A magyar nyelv törvényeinek elemzése II. A magyar nyelv mondattana*, Szolnok.
- Zlinszky Aladár 1926: Magyarán, *Magyar Nyelv* **22**, 285–93.

A KÉRDÉSALAKZATOK EGY LEHETSÉGES TIPOLÓGIÁJA

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

1. Előadásom tárgya a kérdésalakzatok vizsgálata révén fajtáinak megállapítása. Az alakzatok rendszerén belül a kérdésekkel már az ókori retorikák is foglalkoztak, de sokkal inkább koruk filozófiai, esztétikai ismereteire építve, mint nyelvtudományi elgondolásaihoz igazodva. Az a sajátos helyzet alakult ki napjainkra, hogy a retorikai hagyomány olyan mélyen gyökerezett/gyökerezik az ókori elképzelésekben, hogy a retorika alapvetően nem változott az ókor óta, nem követte a nyelvtudomány fejlődését. Ezért tartottam szükségesnek, hogy a nyelvtudomány mai állását is figyelembe véve, pragmatikai szempontból is átgondoljam a kérdésalakzatok retorikában számon tartott tipológiáját, és nyelvi anyagom tanúsága szerint módosítsam, illetve kibővítsam a klasszikus rendszert.

2. Egy kérdés feltevése ún. interrogatív beszédhelyzetben lehetséges, amikor az egyik beszédpartner kérdést intéz a másikhoz. Ha a kérdések szerepe tudakozódás, valódi kérdéstről beszélünk, ha pedig nem az, akkor formálisról. Éppen az információkérés hiánya miatt retorikus hatásúak a formális vagy alakzatos kérdések, és ez a kérdésalakzatok keletkezésének alapfeltétele. A valódi kérdések tárgyalása a grammatikába tartozik. Hatásos, sőt egyenesen művészi szerepű nyelvi formaként a kérdésalakzat viszont a retorika-stilisztika tárgya is.

Vannak ezenkívül olyan kommunikációs helyzetek, amelyek egyenesen megakadályozzák a valódi kérdés feltevésének lehetőségét, hiszen a retorikai szituációkban (a szónoki beszédben, előadásban, prédikációban stb.) bár van hallgatóság, és látszólag a kérdező konkrét kérdezettekhez intézheti a kérdést, az alapvetően egyirányú közlés miatt ki van zárva a válaszadás lehetősége. Költői/írói beszédhelyzetben is paradox a dialogicitás, az alkotó a kérdéseire konkrét feleletet nem vár, csak a gondolkodási folyamatot kívánja elindítani az olvasóban.

3. Tárgyalási módszerem az, hogy először a klasszikus retorikák által számon tartott kérdésalakzatokat veszem sorra, majd kísérletet teszek arra, hogy az ezektől különbözőket is kérdésalakzatnak minősítsem. A XX. század mértékadó retorikáját megalakító Lausberg (1960) egy csoportban tárgyalja a kérdésalakzatokat a közönségre irányuló mondatalakzatok egyik típusaként (766–79. §). Ezt az eljárást követem én is, miközben elismerem, hogy mindegyik kérdésalakzatnak sajátos jellemzői vannak, de összeköti őket formális kérdés voltuk. Ahhoz, hogy a kérdésalakzatok típusait elkülöníthessük, sajátos alakzat voltukat célszerű bizonyítani: mennyiben jellegzetes a funkciójuk, szerkezetük, jelentésük és pragmatikai sajátosságuk, azaz működésük a kommunikációban.

3.1. A klasszikus retorikák általában négy kérdésalakzatot vesznek fel: interrogatio, subiectio, dubitatio, communicatio.

3.1.1. Az interrogatio

A valódi (igazi) kérdés formája: kérdőszava és kérdő dallama együttesen egyértelműen utal a tudakoló szerepre: *Meddig értek rá mozi után?* A retorikai kérdés (interrogatio) formája és funkciója viszont ellentmond egymásnak: *Még hogy ő?*, mert ebben az esetben a kérdő forma megállapítást sugall: 'Ő nem'. A retorikai kérdés tehát az a kérdésalakzat, amelyben a felvilágosításkérés úgy szorul háttérbe, hogy a formálissá vált kérdés érzelmileg telített közlés: állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás szerepének betöltésére válik alkalmassá. Viszont épp a némileg megőrződött kérdő és az újonnan érvényesülő emocionális funkció összefonódása miatt válik hatásossá.

A funkcióváltás több síkon is észlelhető: akusztikus szinten az intonációban, vizuálisan esetleges írásjelezés-változásban (felkiáltójel használata), logikai minőség váltásában, lexikai elemtöbbletben (módosítószó), grammatikai elemekben (módhasználat, tagadás, szórend), pragmatikai szinten az indirekt beszédaktusok érvényre jutásában (kérdés helyett kérés stb.).

Egyes főnévi, melléknévi és határozószói kérdő névmások (*hol? minek? ki? miért? mit? hogy?*) sokszor jellemzik a retorikai kérdéseket (*Ki hitte volna? Ki lát az emberek fejébe? Mért iszik az olyan, aki nem bírja? Mért pont az ember lenne kivétel?* Ksz.). Ám mivel ezek a grammatikai elemek szokványosak a valódi tudakolást kifejező kérdésekben is, így csupán jelölői, de nem megkülönböztető ismérvei a retorikai kérdéseknek. Nemegyszer a fölöslegesnek tűnő nyelvi elemek válnak jelzésértékűvé, retorikai kérdést jelölővé: **És még te beszélsz? Hát lehet ezt életnek nevezni?** (Ksz.)

A retorikai kérdés szerkezete, grammatikai megformáltsága semmiben nem különbözik a valóditól. Az intonáció az, amely disztinktív jegy, vagyis a valódi kérdésétől eltérő hanglejtés szükséges és (szinte) elégséges feltétele a retorikai kérdéssé minősítésnek. Hiszen például a *Kit érdekel?* valódi és retorikai kérdés egyaránt lehet a daltól függően.

A retorikai kérdés működése a következőképpen valószínűsíthető: ha a *Ki figyel oda?* (Ksz.) szabályos kérdő mondati dallamát (általában ösztönösen) feleserélik a retorikai kérdés sajátos, érzelmi töltésű hanglejtésével, ez jelentésváltozást eredményez: 'Senki sem figyel oda.'

A retorikai kérdés önmagában is kommunikatív szerepet tölt be, ezért nem igényel választ (de nem zárja ki a válaszadást), hiszen a beszédpartnerek számára nyilvánvaló például az *Engem akarsz megfűzni?* (Kövecses 1998) 'Engem nem fűzhetsz meg. '; 'Engem ne akarj megfűzni!' jelentése.

A retorikai kérdés és a benne implikálódó jelentés (amely egyben rejtett pragmatikai inferencia) közötti szemantikai megfordíthatóság a következő leegyszerűsített ekvivalenciamodellbe sűrithető össze:

tagadással felérő állító kérdés: *Lehet ezt elfelejteni?* 'Nem lehet elfelejteni. ';

állítással felérő tagadó kérdés: *Ki ne ismerné?* 'Mindenki ismeri. ';

tiltás értékű állító kérdés: *Mit bámulsz?* 'Ne bámulj!'

felszólítás értékű tagadó kérdés: *Nem takarodsz?* 'Takarodj!'

Sokszor nem azonos a retorikai kérdés formájának és a vele ekvivalens jelentésű mondatnak a logikai minősége. Ezek a jelentés-egyenértékűségek a következő sémákba foglalhatók:

hol? → 'sehol.'

ki? → 'senki' stb.

A retorikai kérdés szerepe, használatának célja sokrétű. Általánosítva funkcióit a következő nagyobb kategóriákba célszerű elhelyezni: esztétikai (pl. expresszivitás), stílári (pl. emelkedettség), pszichikai (pl. figyelemirányítás), konstrukcionális (pl. szövegszervező).

3.1.2. *A subiectio*

A klasszikus retorika által is számon tartott egyik kérdéshalakzat-típus: dramatizáló szándékkal használt fiktív kérdés–felelet monológban. Mivel szerkezete kérdő és felelő elemet tartalmaz, ezért egyértelmű, hogy elemeinek sorrendje meg van határozva, és a kettő együtt alkot jelentés-, illetve pragmatikai egységet. A kérdés és a válasz között többnyire ellentét feszül, illetve magyarázó viszony lehetséges, esetleg egyszerre mindkettő, akár explicit, akár implicit módon. Ennek nyelvi jele sokszor a *de* vagy a *mégis*. Prototipikus illusztráló példa rá: *Végül is mi akadályoz? Talán az ősi hagyomány? De hiszen ebben az államban gyakorta magánszemélyek is halállal büntették a vészhozó polgárokat! Vagy azok a törvények, amelyek római polgárok kivégzéséről intézkednek? De soha nem tartották meg polgárjogukat ebben a városban azok, akik az államtól elpártoltak!* (Cicero: Catilina ellen 1, 11).

A subiectio létrejöttének indítékai működésében tapinthatók ki. A szövegalkotó tudatában ez az alakzat a következő műveletek útján keletkezik: a szövegalkotó szétbont egy megállapítást, lebontja egy kérdés és egy válasz együttesévé, azaz monológot kérdés–felelet játékkal helyettesít:

- (1) Azért nem érdemes takarékoskodni, mert elviszi a pénzt az infláció.
- (2) Nem érdemes takarékoskodni, hiszen/ugyanis elviszi a pénzt az infláció.
helyett a Közhelyszótári adat így hangzik:
- (3) Minek takarékoskodni? Úgyis elviszi a pénzt az infláció.

Magától adódik a problémafölvetés: Melyik hatásosabb, hatékonyabb közlés? És miért? Erre a választ a három nyelvi változat grammatikai, szemantikai és pragmatikai összevető elemzése adja meg.

Az (1) alárendelő összetett mondat az okozathoz szervesen kapcsolódó okot mellékmondati formában fogalmazza meg, és ezáltal hangsúlytalanítja. A (2) mellérendelő összetett mondat az első tagmondati megállapításhoz fűzött okadó magyarázatot már egyenrangú tagmondattal fejezi ki. A (3) a két mondatra hasadással nemcsak egyenrangúsítja a gondolat két fő tartalmi elemét (*takarékoskodni – elviszi a pénzt*), hanem ráadásul az értelmi ellentétet a kérdés–felelet formával még inkább kiemeli. Ennek a helyettesítő műveletnek nyilvánvaló pragmatikai oka van: rémává emelni a tartalmilag fontosnak ítélt elemet.

A szöveg befogadója éppen fordítva járja végig az immutáció műveletével a gondolati utat. Vagyis a subiectio létrejötte mentális okokra, indítékokra vezethető vissza.

A subiectio a szöveg sok helyén fordulhat elő. Lehet a cimbén, indíthatja a bekezdést stb. Használatának célja: lényegkiemelés a monológ élénkítése révén. Nem kizárólag szónoklatokban élnek vele és szépírói alkotásokban (mint ahogy ezt a VilLex jelzi a subiectio szócikkben), gyakori a publicisztikában, a tudományos szövegekben, sőt megtaláljuk a különböző fajtájú reklámokban, a szlengben, sőt a mindennapi kommunikációban, annak közhelyes fordulataiban is.

3.1.3. *A dubitatio*

A klasszikus retorikákba felvett dubitatio fogalmát Cornificus a következőképpen definiálja: „Kételkedés esetén a szónok látszólag azon töprenkedik, hogy két vagy több szó közül melyiket használja inkább” (4, 29, 40): *Te merészeled ezt mondani, minden ember közül a leg... — hát milyen névvel illesselek téged, mely méltó erkölcsidhez?*

Quintilianus abban látja ennek a kérdésalakzatnak a szerepét, hogy a habozó kérdés erősíti az előadás hitelét, „amikor úgy teszünk, mintha nem tudnánk, mivel kezdjük, hol végezzük a dolgot, mit mondjunk elsősorban, beszéljünk-e egyáltalán?” (9, 2, 18). A Cicerótól idézett példa a dubitatio másik típusát jelzi, azt, amelyik a gondolat kimondása miatti habozást fogalmazza meg: *Bizony azt sem tudom, hová forduljak. Eltagadjam, hogy megesett az a szégyen, hogy a bírákat megvesztegették?* (Pro Cluent. 1.)

A dubitatio alakzatának mondatszerkezete, intonációja nem különbözik a valódi kérdésétől, ezért kizárólag pragmatikai okok miatt tekinthető alakzatos kérdésnek. Olyan retorikai-kommunikációs beszédhelyzetben hezitál ilyenkor az író a kifejezőmódra, a beszéd további folytatására vonatkozóan, amelyben az olvasónak nincs módjában reagálni, mint például a szépirodalmi szöveg olvastakor: *Volt egy fálu – nem tudom, hol, / Abba lakott – mondjam-é, ki? / Se bajusza, / se szakálla, / Egy szőr szála / Sem volt néki...* (Arany: A bajusz). De még a retorikai szituációban is a hallgatóság a szokásos passzivitásba kényszerül. Így egyértelmű, hogy a beszédpartnerhez fordulás nem tanácskozó szándékkal történik, csak megjátszott megvitatást jelez a kérdő formájú felvetés. A befogadó ismerve ezt a retorikai fogást, nem szakítja félbe a szónokot, hogy tanácsot adjon neki.

3.1.4. *A communicatio*

Az ókori retorikákból már ismert communicatio lényegét Lausberg a dubitatioval való rokonságában, de ugyanakkor a tőle való eltérésben ragadja meg, hangoztatva, hogy ez nem abban a tekintetben tanácsra vonatkozó kérdés, hogy a beszéd miként folytatódjon, hanem a cselekvési módhoz kér tanácsot a szónok (1960: 779. §). Egy Cato-idézet szemléletesen mutatja ennek az alakzatnak a természetét: *Mondjátok, ha ti az ő helyében lettetek volna, mi mást csináltatok volna?*

A szónokok nemegyszer élnek a communicatio nyújtotta fogással, mint Kölcsey is a magyar nyelv ügyében elmondott országgyűlési beszédében, amikor így fordul a tekintetes rendekhez: *S mit tegyünk? újra írjunk? okokat okokra halmozzunk?*

A communicatio grammatikai felépítettsége és hanglejtése azonos a valódi kérdéssel. Az idézett nyelvi adatok mégis azért tartoznak az alakzatokhoz, mert a szónok/író nem adja meg a válaszadás lehetőségét a megkérdezettnek. Vagyis csak megjátssza, hogy párbeszédet folytat.

3.2. Érdemes megtartani ezeket az ókori retorikák óta hagyományozódott kérdésalakzatokat, nyelvi anyagom tanúsága szerint viszont szükséges más típusokat is felvenni, mert vannak olyan kérdésfajták, amelyek nem férnek bele a tradicionális retorikai kategóriákba.

3.2.1. Régebbi elképzelésem (Szikszainé 2001) módosítva ajánlatosnak gondolom a retorikai kérdés típusába sorolt udvariassági kérdést külön kérdésalakzatként kezelni. Kétségtelenül mutat hasonló vonásokat a retorikai kérdéssel, például azt, hogy felszólító mondat értékében áll, de a beszédhelyzetben való funkcionálásával különbözik is tőle. Az udvariassági kérdés esetében csak funkciófordulás következik be, mert a szó szerinti jelentés megmaradása, vagyis a felszólító jelleg mellett a kérdő-kommuni-

katív funkció uralkodó volta miatt a kérdező reagálást vár a beszédpartnertől. A *Be-csuknád az ajtót?* kérdésre lehet csak cselekvéssel reagálni, de szóval is. Ez a kérdéshalakzat a feltételes módú igealakkal hagyományosan udvariassági formaként használatos indirekt beszédaktus. Olyan felszólító értelmű mondat, melynek „felszólítóssága” minden magyar számára kódolva van, de nem a grammatikában, hanem a kommunikálók pragmatikai tudásában.

3.2.2. Célszerűnek látszik a subiectiótól elkülönítve felvenni a dialógus-imitációt. Klasszikus retorikai előképe a latin kérdő formájú *sermocinatio* lehet, illetve némiképp megfelel a francia retorikák által *dialogisme*-nek nevezett fogalomnak.

Párbeszédutánzásból áll például a mondókák esetében nemegyszer az egész szöveg:

*Egy, kettő, három, négy, / Te kis leány hova mégy? / Zöld erdőbe virágért. /
Minek az a virág? / Szitát kötögetni. / Minek az a szita? / Tejet szűrögetni...*

Nem csoda, hogy az ilyen jellegű felelgetős játékokat a gyerekek két csoportra oszolva mondogatják.

A gyógyszerek használati utasításában a gyógyszercegek dialógus-imitáció révén kívánnak ismereteket nyújtani. A betegekben felvetődő problémákat kérdésekben fogalmazzák meg, a feleletek pedig a gyógyszerész útmutatásaiként értelmezhetők. Így épül fel az Algopyrint ajánló szöveg is:

HOGYAN KELL SZEDNI?

A tablettát szétrágás nélkül, kevés folyadékkal, étkezés után kell bevenni. [...]

MIKOR NEM SZABAD ALKALMAZNI?

Nem szabad Algopyrint szedni a szerrel szemben fennálló ismert gyógyszer-érzékenység esetén.

A katekizmusokban szintén dialógus-imitáció van. Jól mutatja ezt a heidelbergi káté felépítése, amelyből valószínűsíthetjük, hogy a kérdések a lelkész szájába illenek, a válaszok pedig a hívőébe:

– Mi módon emlékeztet és biztosít téged a szent keresztség afelől, hogy Krisztusnak a keresztfán való egyetlenegy áldozata neked javadra szolgál?

– Oly módon, hogy a vízzel való külső megmosást maga Krisztus szerette és egyben azt ígérte, hogy az Ő vére és Lelke az én lelkem tisztátalanságát, azaz minden bűnömet olyan bizonyosan elmossa,

amilyen bizonyosan megmosattam külsőképpen a vízzel, amely a test tisztátalanságát szokta elmosni.

Ez a példa azt mutatja, hogy ez a kérdéshalakzat egyben műfajteremtővé is vált. Bizonyosság rá a mintaadó ún. szókratészi dialógus Platónról, a középkorban az egyházi, a reneszánszban pedig a világi témájú dialógus.

Ez az alakzat hasonló a subiectióhoz abban, hogy mindkét alakzatban a kérdés fókuszálási eszköz, és a tartalmilag kiemelendő elem a válasz. A subiectiótól viszont azért választható el a dialógus-imitáció, mert a két kérdéshalakzatban nem azonos a szimulált beszédhelyzet. A subiectióban a kommunikáló kérdés–felelet játékot alkot, de nem dialógust. A dialógus-imitáció viszont *latens* – azaz meg nem nevezett, de valószínűsíthető – beszédpartnerekhez köthető fiktív párbeszéd.

3.2.3. Úgy vélem, hogy érdemes beemelni a kérdéshalakzat-típusok közé a stilisztikusok által elkülönített meditatív kérdést is. Így járnak el például A magyar stilisztika vázlata (1958) szerzői is, tünődő kérdésnek nevezve ezt a típust.

Ezt a kérdéshalakzatot olyankor használják, amikor a szubjektum kellő biztonsággal nem képes választ adni a felmerülő kérdésre. Nem egyszer a *Mi lenne, ha...* fordulat jelzi, hogy tünődő kérdéstről van szó: *Mi lenne, ha egyszer megerőltetnéd magadat, és megpróbálnál a hamutartóba hamuzni? Mért pont a kutyákra utaznak? Persze, aranyat és kábítószert igen, de ki jut hozzá ilyesmihez?; [civilizáció] Áldás vagy átok?* (Ksz.) Mivel ezek nem egyértelmű tagadó elutasítást implikálnak retorikai kérdésként, ezért a kétkedésnek utat nyitva meditatív kérdésekként értelmezhetők.

A szépirodalomban gyakori a tünődő kérdés használata. Tóth Árpád merengése indokolt, mert a következő meditációjára kétféle: igenlő és tagadó válasz is érkezhet: *„Bánat” – mondd, – de bánat és derű / Között a határ olyan egyszerű-e?* (Jól van ez így). – Ady a történelmi-társadalmi eseményeken töprengve írja a következő sort: *Vajon fölébred valahára / A szolgálta népek Bábae?* (Magyar jakobinus dala). – Krúdy hőse mereng így el Az útitárs című kisregényében: *Mi lehet itt benn az elcsendesedett házakban, hogy az emberek nem futnak ki sírva az utcákra, mintha akkor ébredtek volna tudtára annak, hogy nem érdemes élni?... Mi lehet az, ami az életet tartja az emberekben, hogy a magányos, bús téli estéket végigéljék, midőn az ablakokra ráfagy a hó, a sötétség a sírok setéjje, az ágy hasonlít a koporsóhoz, és csak fekszik az ember álomtalanul, fogát csikorgatva, mert egy téli álmát alvó légy pottyant a plafonról az orrára...? Mi lehet, ami kedvet ad a holnap céltalan megvárásához? Mi lesz holnap, szentmise, esküvő vagy halál, aminek a kedvéért érdemes végighánykódni a keserves, hosszú téli éjszakát, amelyben oly ritkán üt a toronyóra?*

Ez a kérdéshalakzat sem grammatikai formájával, sem dallamával nem üt el a valódi kérdéstől. Az interrogatótól viszont abban tér el, hogy míg abban egyértelmű az implikált értelem, addig a meditatív kérdés esetében nem. Alakzatos kérdéssé válásának szemantikai és pragmatikai oka egyaránt van. Különbözik a communicatótól abban, hogy a meditatív kérdésben egyrészt valódi hezitálásról van szó, másrészt nincs konkrét megszólított, akitől a kétségeire a megszólaló választ várhatna: *Mit mondd majd először is / Kedvest, szépet neki?* (Petőfi: Füstbement terv).

3.2.4. Az említett kérdéshalakzatokon kívül számolnunk kell a konsenzitív, vagyis a Domonkosítól egyetértetőnek elnevezett kérdéssel is (*Önök is összerendeztek? Nem csoda.*), bizonyítja a publicisztikai írásokból gyűjtött anyaga (2001). Ilyen típusú kérdésekkel főként a különböző publicisztikai szövegek, a reklámok, a termékismertetőek élnek: *Rosszul hall? / A szomszéd is hallja az ÖN tévéjét? / Fülzúgásra panaszkodik? / A Bem téri Simonyi Kapuban megnyílt az Acusticus Digitális Hallókészülékek Centrum és Szakorvosi Rendelő.* – Ebben a reklámban a befogadót önvizsgálatra ösztönző kérdésre nem válasz a reklám üzenet és rendelőt ajánló mondata. Tehát elliptikus a szöveg szerkezete. A hiány kétféle szempontból is pótolható: egyrészt a kérdező, másrészt a kért mondatának odagondolásával. A megkérdezt odagondolható válaszában megformáltsága sokféle lehet: *Igen. Nagyon. Valóban.* Az igenlést tartalmazó mondatra már logikusan következik a reklám ajánlása. A kérdező hiányt betöltő, összekötő mondata pedig így hangozhatna: *Ha igen, akkor...; Ha így áll a helyzet, akkor...*

Ennek a típusú kérdéshalakzatnak a hatása abban rejlik, hogy a kérdező mintegy feltételezi a kért igenlő feleletét az állító kérdésre (*Építkeznek? Újítat? A Minikre számíthat! hirdetés*) és a „Nem.” válaszát a tagadóra (*Nem tetszik a rendszer? Csinálj*

forradalmat! Kövecses 1998), ezért a szöveg folytatását erre az ún. „üres mondat”-ra építi tovább. Tehát ez a kérdéshalakzat is párbeszéd hatását kelti. Bizonyára a tömörítő szándékkal és a hiánnyal hatni akarással magyarázható az összekapcsolást nyelvi jelző forma elhagyása.

3.2.5. Vannak még attentív kérdések is, a Fábrián–Szathmári–Terestyéni-féle (1958) stilsztika által figyelemkeltőnek minősítettek. Ezek bár a szövegszerkesztés haladás alapelveinek nem tesznek eleget, mégsem funkciótlanok. A monológ típusú szövegek élénkítését szolgálják, hiszen a kijelentő mondatok monotonitását megtörve figyelemkeltő szerepűek. Ilyen hatású például a következő kozmetikai reklám: *Szőke vagy barna? Mindegy! Mindenképpen megtakarít!* Látható, hogy a kérdés nem épül be szervesen a szövegbe, hiszen nyilvánvaló, hogy mindegy, hogy a megkérdezett szőke vagy barna, tehát a kérdés teljesen elhagyható lenne, de mégis a figyelemfelkeltés szempontjából lényeges lehet.

A figyelemirányítás különös eszközeként szerepel Quintilianusnál a fokozatos haladás ellenpéldájaként a következő szövegrészlet: *Megölte tulajdon édesanyját. Mit mondjak még? Tulajdon édesanyját ölte meg.* Mivel a jelzett bűnt fokozni már nem lehet, a tény újbóli hangsúlyozása miatt iktatódik be a kérdés azért, hogy arra a szónok megismételje megint a rémtettet.

3.2.6. Szükségesnek tartom jelezni, hogy nem minden kérdés mutatja fel vegytisztán egy-egy kérdéshalakzat jellegzetességeit. Hiszen például Tóth Árpád *Jó éjszakát!* című költeményében a *Mi haszna, hogy papírt már jó egy párat / Beírtam? [...] Mi haszna? A sok téveteg barázdán / Hová jutottam és ki jött velem?* kérdések tagadó állításként is értelmezhetők, vagyis retorikai kérdésnek foghatók fel, de tünődésnek is érezhetők, mert nem egyértelműen implikálódik bennük a tagadó értelem.

4. Az a sajátos a kérdéshalakzatokban, hogy grammatikailag nem térnek el a valódi kérdéstől. Ugyanakkor tárgyalásuk nyilvánvalóan nemcsak a grammatika területére tartozik, hiszen igazi funkciójukat csak a stilsztika és retorika tudja feltárni.

A formális kérdés voltuk miatt összekapcsolódó kérdéshalakzatok sokban különböznek egymástól. Milyen sajátos jellemzőik különböztetik meg őket? Az intonáció csak a retorikai kérdés esetében megkülönböztető jegy. Szerkezeti szempontból csupán a *subiectio*, dialógus-imitáció és a *konsensitiv* kérdés áll két mondat együtteséből: egy kérdésből és az arra reagálásból. Szemantikai okokból választható szét a *communicatio*, a *dubitatio*, illetve az attentív kérdés. Pragmatikai sajátosságok révén állítható szembe a *subiectio*, a dialógus-imitáció és a *meditativ* kérdés. A tapasztalat azt mutatja, hogy a kérdéshalakzat-típusok csak szövegbeli működésük alapján különíthetők el megbízhatóan, hiszen a kommunikációs beszédhelyzet, a retorikai szituáció teszi őket alakzattá, a kommunikatív kód részeként sajátos cselekvéskategóriaként jönnek létre.

A speciális jegyek mellett a kérdéshalakzatok összefüggnek azáltal, hogy mindegyik a valódi kérdés felvilágosítást kérő szerepétől eltérő nyelvi cselekvést valósít meg. Az idézett nyelvi adataim bizonyítják, hogy a kérdéshalakzatokkal nem tudakolunk, hanem felszólítást, megállapítást, felháborodást, kétséget stb. sugallunk.

Meggyőződésem szerint érdemes a klasszikus retorikák rendszerezésén kívül más kérdéshalakzatokat is elkülöníteni. Ezt szükségessé az ókortól hagyományozott típusoktól eltérő szerepek teszik.

FORRÁS

Ksz. = Hernádi Sándor 2001⁴: *Közhelyszótár*, Budapest, Aranyhal Könyvkiadó.
Kövecses Zoltán 1998: *Magyar szlengszótár*, Budapest, Akadémiai.

IRODALOM

- Cornificius 1987: *Rhetorica ad C. Herennium. Latinul és magyarul*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás, Budapest, Akadémiai.
- Domonkosi Ágnes 2001: A kérdés alakzatai, in Szathmári István szerk.: *A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. Az alakzatok világa 2*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 65–88.
- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc 1958: *A magyar stilisztika vázlata*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Lausberg, H. 1960: *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, Max Hueber.
- Quintilianus 1959: [94–95] *Institutio oratoria*, (L. Rademacher) Leipzig, Teubner.
- Szikszainé Nagy Irma 2001: A retorikai kérdés rövid tudománytörténete, in Szathmári István szerk.: *Az alakzatok világa 3*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

A NYELVI VARIANCIA KOGNITÍV LEÍRÁSA ÉS A STÍLUS

(EGY KOGNITÍV STÍLUSELMÉLET VÁZLATA)

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. Kutatástörténeti és elméleti áttekintés

A nyelvészeti strukturalizmus egyik legtermékenyebb időszaka stíluselméleti vitáinak lezárultával, az 1960-as évek végére a nemzetközi szakirodalomban a stílus értelmezhetősége több szempontból is körülhatárolódott. Nyilvánvalóvá vált, hogy az irodalomelmélet és a nyelvtudomány más nézőpontból írja le a stílus jelenségét, és ezáltal új, megválaszolatlan nehézségek támadtak. E szétkülönböztéstől részben függetlenül az is egyértelműsödött, hogy a nyelv értelmezése a stílus viszonyában alapvetően két nagy bölcséleti irány mentén történt meg a megelőző évszázadokban. Az egyik irány a retorikai hagyományra alapozva a stílust dísznek tekinti, amely az írótól, beszélőtől független, elsajátítandó norma. E felfogás a világot a szemlélő vagy beszélő embertől függetlennek tekinti, amely tárgyiasan leírható, méghozzá tartalom és forma kettősségében, vagyis duálisan. A másik irány a hermeneutikai hagyományra alapozva a stílust a nyelvről való tudás részének tekinti. E felfogás a világot a világban-benne-lét nézőpontjából tekinti, leírását a megértés közegében tartja lehetségesnek, melyben lényeg és megjelenés elválaszthatatlan, vagyis a monista, egységes megközelítést érvényesíti. A modernizációs történeti korszakban (a felvilágosodástól kezdve) az első irány a klasszicizmusban egyértelmű elméleti kifejtést kapott, majd ezt tovább fejlesztette az összes pozitivisták alapú nyelvelmélet, többek között a strukturalizmus, továbbá a generatív elmélet lényegében hasonló elméleti alapokon helyezte saját keretén kívül a kérdéskört. A második irány a romantikában kapta meg elméleti kifejtését, története pedig összekapcsolódott a Humboldt-féle nyelvelmélet történetével: a filozófiai és irodalmi hermeneutika érvényesülésével került újra előtérbe, ill. részben egyes, a megértésre is érzékeny strukturalisták (pl. Genette) leírásaiban. E történeti folyamatok áttekintésének igen kiterjedt szakirodalma van, vö. Szegegy-Maszák (1970), Gumbrecht (1986), Pfeiffer (1986/1995).

Az 1970-es évektől azután olyan stíluselméletek fogalmazódtak meg, amelyek egyre árnyaltabban közelítették meg a kérdéskört, kivált a fentebb jelzett tágas második irányhoz közeledve. A stilisztika és a stíluselmélet ekkortól számos elméleti irányt dolgozott ki a regiszterelmélettől (Halliday 1978, 1985) és szövegmegközelítéstől (vö. Enkvist 1964, 1978, Péter 1974, 1978) az etnometodológiai alapú cselekvéseméletekig (vö. Sandig 1986) vagy az összetett stílustipológiai magyarázatokig (vö. például Carter–Nash 1990, Sandig–Selting 1997). Ezek az elméleti megközelítések már alapvetően elvetették a stílus fogalmának a zárt nyelvi rendszerből való levezethetőségét, és olyan pragmatikai, szövegtani és szociolingvisztikai szempontokat vontak be a stílus leírásába, amelyek korábban lényegében föl sem merültek. A mai stíluselméletekben több jellegzetes irány rajzolódik ki. Az egyik a Sandig-féle

etnometodológiai keretet szöveg- és méginkább kommunikációtípológiai összetevőkkel egészíti ki (vö. Sandig–Seltin 1997). A másik a Halliday-féle regiszterelméletet fejlesztí tovább, elsősorban kognitív irányultságú nyelvtani (szintaktikai) alapokon. A harmadik a Labov-féle stílusmeghatározást módosítja: a beszédre fordított beszélői figyelemmel arányban álló bizalmas vagy formális jelleg merev és egyszerűsítő leírása helyett összetettebb megközelítést ajánlanak, mert a társadalmi kategóriák és a stílus közötti viszony nem adott, hanem inkább (ön)alkotó jellegű (vö. Eckert–Rickford eds. 2001). A negyedik a kognitív irány, amely van Peer (1986) dolgozatával jelentkezett a stilisztikai diszkurzusban, az előtérbe állítást (foregrounding; azaz a stílus esetében bizonyos szövegbeli elemek előtérbe állítását) mint hatást kiváltó műveletet bemutatva, majd a kognitív nyelvészet kifejlődésével a kognitív elvek (főképp leíró, elemző) stilisztikai alkalmazásával (vö. Semino–Culpeper eds. 2002).

A magyar stilisztikai kutatásoknak az 1990-es évek előtti leghatásosabb iránya, a funkcionális stilisztika még a szinonimián alapuló választás és elrendezés stílusmagyarázó kategóriáiból indul ki, vagyis egy erősen a langue–parole megkülönböztetést tartalmazó strukturalista magyarázatból (l. például Szathmári 1994).

A stílus és a nyelvi változatosság viszonyában két, meglehetősen eltérő szemléletű nyelvleírás, a szociolingvisztika és a kognitív nyelvészet tételeiből, azok összefüggéseiből érdemes kiindulni. A szociolingvisztika alaptétele szerint nincsen homogén beszélőközösség és nincsen egystílusú beszélő (Labov 1982), legalábbis a mai európai típusú kultúrákban. A nyelvi variancia ekkor az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és az egyéb változatok közötti viszonyok leképezését és az önazonosság, a társadalmi szerepek kifejezését szolgálja. A kognitív nyelvészet a varianciát a jelentés felől közelíti meg. Alaptétele szerint a nyelvi kifejezések alkalmasak arra, hogy a világ dolgait, jelenségeit különböző módon és különböző nézőpontból konstruálják meg szemantikai szerkezetükben (nyelven belüli és nyelvek közötti különbségekre is rámutatva; vö. Langacker 1987).

A nyelvi variancia kialakulásának és teljes funkciótartományának még a körülhatárolása sem lehet tárgya az itteni vázlatnak. Annyi állapítható meg kiindulásként, hogy valamely nyelvi jelentésnek, funkciónak gyakran több nyelvi kifejezésmódja van. Duális felfogásban e megállapítás nem vet föl további kérdéseket: azonos funkciót vagy jelentést eltérő nyelvi formák fejeznek ki. Monista nézőpontból a többféle kifejezésmód azonos a bármilyen kis mértékű funkcióbeli, jelentésbeli eltérésekkel. A hasonló vagy (nagyjából) azonos funkciók közül mindig egy része valamely szövegnek. Amikor ez az egy, valamely nyelvi kifejezésben megvalósuló funkció a megértésben viszonyba kerül egy másik, a szövegben nem szereplő hasonlóval (kiterjedő aktiváció révén), akkor ez az egy kiemelkedik azáltal, hogy a háttérben ott marad egy vagy több más nem említett kifejezés.

Az előtér–háttér megkülönböztetés a kognitív nyelvészet egyik fontos modelláló összetevője. Eszerint a dolgokat nem pusztán önmagukban ismerjük meg vagy nevezük meg, hanem más dolgok háttére előtt, valamely megismerési tartományban. Langacker egy ismert példájával az *átfogó* főnév nem egy pusztán vonalat nevez meg, hanem egy olyan vonalat, amely két másik vonallal meghatározott módon összekapcsolódva a figyelem középpontjába kerül, profilálódik, a kétdimenziós tér megismerési tartományában. Az *átfogó* tehát két *befogó* viszonyában érthető meg, egy derékszögű háromszög derékszöggel szembeni vonalaként kiemelkedve a figyelem számára, kétdimenziós térben. A profilálódást így értelmezve egy nyelvi kifejezésnek akkor van

stílushatása, ha e kifejezés más, hasonló funkciójú kifejezések háttére előtt profilálódik a nyelvi variancia kognitív tartományában. Tehát a megformálás profilálódik, amely a világ valamely részletének (például a személyközi kapcsolatoknak, az említett dologgal vagy eseménnyel kapcsolatos beszélői véleménynek) a leképezése. Vitathatatlan, hogy a profilálódás viszonylag jó leírhatósága mellett a hasonlóság (vagy éppen különbözőség) mértéke, mentális hatóköre nehezen határozható meg, így további súlyos kérdéseket vet föl. Minderre az alábbi modell legalább részleges válaszokat kíván adni.

A stílus eddig vázolt kérdéskörét a következő megközelítésben vázolom. Először összefoglalom a Langacker-féle kognitív nyelvtan legfontosabb jellemzőit, majd a stílus fogalmát a nyelvi potenciál, a szociokulturális összetevők és a szövegszerkezet-hozzájáruló stílusszerkezet vonatkozásában írom körül, a már jelzett kognitív szemlélet keretében.

A Langacker-féle elmélet legfontosabb tételei a következők (vö. Langacker 1987): a nyelvtan nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, a nyelvtan a konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség által válik lehetővé, ezek: absztrakció/sematizáció és kategorizáció. A szimbolikus egység egy szemantikai és egy fonológiai szerkezet konstrukciója, amelynek automatizációja fokozat kérdése, konvencionális jellege a begyakorlottság mértékétől függ, és igen fontos összetevője a fogalmak elsáncoltsága, azaz mentális körülhatároltsága és ismertsége. A szemantikai egységek kognitív tartományok viszonyában írhatók le, amelyek elemi formájukban tapasztalati alapúak, azaz a világról való tudás és a jelentés között kapcsolat van, a jelentés alapja a konceptualizáció. A tartalom konstruálásának dimenziói a következő csoportokba sorolhatók: hatókör, perspektíva, feltűnőség (prominencia), háttér, specifikusság.

Korábban megjelent elméleti és leíró összefoglalásomban a stílus belső szerkezete a következő jellemzést kapta (Tolcsvai Nagy 1996):

a) <u>szociokulturális változók</u>	b) <u>a nyelvi tartományok stíluslehetőségei</u>	c) <u>a stílus szerkezeti lehetőségei</u>
magatartás	hangzás	szövegszerkezeti stílusjel-
helyzet	szó, szótár	lemzők
érték	mondat	
idő	jelentés	módosított alakzatrendszer
hagyományozott nyelvvál-		
tozatok		

E modellben a szociokulturális változók kapták a legnagyobb hangsúlyt. A korábbi magyar stilisztikai kutatások nyelvtani irányultsága miatt szükséges volt a nyelvi rendszer stíluslehetőségeinek és a stílus szociokulturális összetevőinek megkülönböztetése, valamint az utóbbi tartománynak a külön részletes elméleti megalapozása a magyar stilisztikai szakirodalomban. A nyelvi rendszer stíluslehetőségeinek leírása azonban némiképp beszorult a hagyományos grammatikai keretekbe. A későbbi megfontolások, ill. a fentebb említett nyelv- és stílusértelmezések hatására a stílust a következőképpen tartom megközelíthetőnek:

- a nyelvi potenciál (a nyelv önmagában vett varianciájából eredő stíluslehetőségek);
- a szociokulturális tényezők (amelyek a nyelv önmagában vett varianciájának történeti és kultúraspecifikus és közösségi behatárolását, e behatárolás egy részét elvégzik);
- a szöveg feldolgozási műveleteiből eredő, a szövegértelem részeként funkcionáló stílusstruktúra, amely mind a nyelvi potenciál, mind a szociokulturális tényezők stílusjellemzőit egymásra hatásukban egyesíti a szövegalkotás és a szövegmegértés interaktív folyamatában.

A modell osztoottsága és „alulról fölfelé” építkezése csupán módszertani eljárás, a holista funkcionális elvek szerinti analógiás összefüggéseket azonban az így elkülönített tényezők egyenkénti jellemzése után lehet leírni.

A stílus előzetes meghatározását a következőkben lehet megadni: a stílus valamely nyelvi megnyilatkozás megformáltságából eredő értelemösszetevő. A stílusról való legközvetlenebb tapasztalatok a stílushatásokból erednek, a stílusról való tudás e tapasztalatok elvonatkoztatásainak és kategorizálásainak eredménye. A stílushatásokhoz, ill. a belőlük eredő tapasztalatokhoz közvetlenül nem lehet hozzáférni. A stílushatás áttételes leírását tesztekkel kíséreltem meg (Tolcsvai Nagy 2001b).

2. A nyelvi potenciál

A nyelv elvontan szemlélt konceptualizáló lehetőségeit egy tanulmányban természetesen csak vázlatosan lehet jellemezni. Az alábbiakban a főnév, az ige, a metafora és a kompozitumszerkezet (például a tagmondat) stílus szempontjából lényeges potenciálját említem, kognitív szemantikai leírásuk alapján.

2.1. A főnév

A főnév jelentése olyan kognitív tartományok (bázistartományok) sorából áll össze mátrixszá, amelyek az adott entitás valamely „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei[t]” (Langacker 1991: 4) tartalmazzák a figura-alap viszonyban (e viszony szakirodalmi megalapozására l. Chafe 1976, Talmy 1978, továbbá Langacker 1987). Egy fizikai tárgyat jelölő főnév (például az *asztal*, *ház*) jelentésében a méret tartományában a figura a prototipikus méret (a háromdimenziós tér alapján), az anyag tartományában a valamely meghatározott anyag a figura más szóba jöhető anyagok alapján (az asztal esetében például a fa), az alak tartományában a figura a négy lábón álló négyszögletes lap más alakok alapján, a funkció tartományában a figura a kanonikus funkció más funkciók alapján stb. A prototipikus főnév dolgot szimbolizál, tehát fizikai tárgyat profilál. Az így jellemzett jelentésmátrix a főnév prototipikus jelentését képezi le. Más, nem prototipikus jelentések esetén a bázistartományok egy része megváltozik, vagyis az egyes kognitív tartományok háttéréből más figura profilálódik (más alak, más anyag, más méret stb.). A főnév kimondásakor vagy megértésekor általában nem a teljes jelentésmátrix aktiválódik, hanem annak valamely része, az aktív zóna. A jelentésmátrixban leképezett fogalom (kategória) körvonalai nem élesek, átfedésben lehetnek más fogalmakkal, ill. kiterjedő aktivációval más közeli kategóriákat is mozgósíthatnak, bár kisebb aktiváltsági szinten.

Az erősen begyakorolt, automatizált beszédben vagy megértésben sem a főnévi jelentés (a fogalom) belső szerkezete, sem az asszociált kategóriák nem játszanak ko-

moly szerepet. Más esetekben, kivált a főnév szerkezetileg kiemelt egyedülállóságában, a magyar nyelvben elsősorban a nominális mondatokban azonban ezek a jellemzők hozzá tudnak járulni a szöveg értelméhez, vagyis érthetővé válnak (valamilyen mértékig) a befogadó számára. A puszta főnév jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílustényező nyelvi potenciálja révén:

- magában áll, nem egy ige valamely (például alanyi, ágens, topik szerepű) figurájának a kidolgozója, legfőljebb a létigéé;
- feltűnően több bázistartomány aktiválódik a megszokottnál;
- a prototipikus jelentés elsődleges tartományaitól különböző tartományok is aktiválódnak;
- kevésbé elsáncolt fogalmak vagy kognitív tartományok reprezentálódnak kevésbé konvencionált főnevekkel;
- egy főnév által leképezett fogalom kapcsán más fogalmak kevésbé szokásos módon aktiválódnak kiterjedő aktiváció révén;
- a főnév fogalmi tartalma szokatlan módon kapcsolódik más fogalmakhoz.

Babits Mihály *Messze... messze...* című versében igen sok főnév áll magában vagy felsorolásban nominális mondat szerkezetként. Ezek a főnevek többnyire névelőtlenek, gyakran többes számban állnak, esetleg egy-egy melléknév alkot velük jelentésszerkezetet. E főnevek általában alapszintű kategóriákat neveznek meg. Az alapszintű kategória az egy dologgal kapcsolatos hierarchia középtáján helyezkedik el. A hierarchia egyik végpontján a teljesen általános, a másik végpontján az egyedítő tudományos kategória áll. Az alapszintű kategória az a szint, amit a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább megtanulunk (már kétéves korban), ezen a szinten érzékeljük a legáltalánosabban a kategóriatagokat jellemző alakot (Gestaltot), ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés, a leggyorsabb azonosítás és a legtöbb kategóriatulajdonság (vö. Lakoff 1987: 5–67). A Babits-vers főnevei prototipikus fizikai tárgyak konceptusát aktiválják határozott névelő nélkül, többes számban, ezáltal a prototípuselv szerinti kategóriában több, de nem specifikált példányt neveznek meg, ill. egy prototipikusát, amely esetleg csupán mentális reprezentációként létezik, tényleges dologként nem. E jelentéstani eljárás az ilyen főnevek gyakori nominális versbeli előfordulásával együtt a főnevekre, a főnevek jelentésszerkezetére való szokatlanul nagy figyelmet eredményezi, továbbá a kategórián belüli meghatározatlanság és az episztemikus lehorgonyzás hiánya az impresszionista hatást. A Babits-vers stílushatásának, a megformáltságból eredő értelemösszetevőnek ez a lényegi jegye.

2.2. Az ige

Az ige jelentése temporális relációs szerkezetű, egy elsődleges figura (a *trajectory*) és egy másodlagos figura (a *landmark*) viszonyának temporális feldolgozása, azaz olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Ezek az állapotok az ige jelentésének legsematikusabb, legalapvetőbb részében két dolog (változó) viszonyát képezik le. Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció (a Talmy-féle *force dynamics* elvének megfelelően), egy esemény, amelyben egy ágens valamit

csinál egy pácienssel. Az ige egy folyamatot profilál, azonos kognitív tartományban. Az ige jelentésszerkezetében temporális viszonyba kerülő két figura (két entitás figurája) a lehető legsematikusabban van jelen. Ezeket azok a főnevek dolgozzák ki, amelyek az igével szemantikai kapcsolatba kerülnek (például alanyként és ágensként vagy tárgyként és páciensként).

A pusztá ige jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílus-tényező nyelvi potenciálja révén:

- magában áll, nem kapcsolódik hozzá valamely főnév mint az egyik figurájának a kidolgozója;
- az ige prototipikus jelentésének figuráit a megszokottól eltérő főnevek fejtik ki;
- egy ige egy elemi jelenetet a megszokottól eltérő módon képez le figuráival való viszonyában;
- kevésbé elsáncolt fogalmak vagy kognitív tartományok reprezentálódnak kevésbé konvencionált igékkel;
- egy ige által leképezett fogalom kapcsán más fogalmak kevésbé szokásos módon aktiválódnak kiterjedő aktiváció révén;
- az ige fogalmi tartalma szokatlan módon kapcsolódik más aktivált fogalmakhoz.

Babits Mihály *Mozgófénykép* című versében számos ige olvasható olyan felsorolásban vagy megszakított ige-főnév kapcsolatban, amelyekben az ige magában áll, figurái megnevezése nélkül, ezáltal az ige sematikus jelentésszerkezetében leképezett temporális reláció önmagában kerül a befogadó figyelmének előterébe, megértő műveleteinek középpontjába:

S már az öregnek a kocsija csusszan a – csusszan a jól kövezett uton át:
Követi, keresi, hön lesi, nem leli – nem leli lánya nyomát.

[...]

Most oda – lám oda jönnek a – szöknek a – törnek a lány s a legény.

A kocsi mint csodaparipa ront oda, jaj neki – jaj bele vad kerekén

loccsan a – csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknak a tó fenekén.

A magában álló igék szemantikai eredetű hatását (tehát nyelvi potenciáljuk egy lehetséges megvalósulását) támogatja a sok mozzanatos ige, a felsorolás mellett a pusztá ismétlés, továbbá a vers időmértékes ritmizálásának lehetősége, mely különös és állandó feszültséget teremt a történet modern jellegével, és ikonikusan leképezi a mozgóképet, a film képeinek pergését.

A két szófaj nyelvi potenciáljához természetesen hozzájárul jelentésszerkezetük egyéb számos összetevője, morfológiai szerkezetük, továbbá más nyelvi kategóriákkal való kapcsolódási lehetőségeik (miképp Kiefer 2000 bemutatja).

2.3. *A metafora*

A metafora alapja a leképezés két jelentésmátrix, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között (vö. Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2002 további szakirodalommal). A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik

meg. Ezáltal a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le.

A metaforikus leképezés eredendően a mindennapi tapasztalatra épül (történetileg és az egyedfejlődésben is elsőként a térbeli vizuális érzékelésre, amelynek így kiindulópontja az emberi test). A Lakoff-féle topológiai invarianciahipotézis szerint a metaforák megőrzik képi séma (image schema) szerkezetüket, azaz például ösvény ösvényre képeződik le (*eszébe jut*: valami valahonnan valahová kerül), tartály tartályra (*szétveti a düh*: a düh lezárt tartályban levő forró folyadék), erő erőre, kapcsolat kapcsolatra (vö. Lakoff 1990). A metafora nem különleges „művészi” jelenség, hanem alapvetően meghatározza a nyelv reprezentáló (szimbolizáló) képességét. A metaforák nagy része szó szerinti metafora, azaz nincs olyan más szó szerinti kifejezés, amely helyett áll (pl. *az asztal lába*).

A metaforikus kifejezések jelentéstanilag összefüggnek más metaforikus kifejezésekkel, és az e csoportba tartozó kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy (nyelvi ritkán kifejtett) fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A fogalmi metafora összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Ilyen fogalmi metafora például A MEGÉRTÉS LÁTÁS, amelynek igen kiterjedt kifejezésrendszere van a magyarban is: például *lát, átlát, belát, meglát, nézőpont, világos, homályos* stb. A Lakoff–Johnson szerzőpáros fogalmi metaforáknak három fő fajtáját különíti el: az egyik az orientációs metafora (például A FENT JÓ/SOK, A LENT ROSSZ/KEVÉS: *feldicsér, leszid, az árak, a részvények emelkednek, csökkennek*), a másik az ontológiai metafora (például AZ ÉRVELÉS ÉPÜLET: *érvet alátámaszt, az érveknek szilárd alapjuk van, az érvelés összeomlott* stb.), a harmadik a szerkezeti metafora (például A VITA HÁBORÚ fogalmi metafora szerkezetének összetevői a résztvevők: *a küzdő felek, a vita lefolyása: a vitázó felek hosszasan küzdöttek, győzködték egymást, a vita befejeződése: a vita X fölényes győzelmével ért véget* stb.). Föltehető, hogy további típusok is elkülöníthetők, kivált az igei metaforák között. Lakoff és munkatársai továbbá kimutatták, hogy a fogalmi metaforák egy része még tágabb kategóriákba, metaforarendszerekbe rendeződik el. Ilyen például a kommunikációs, az érzelem-, az állapot-, az eseménystruktúra-metaforarendszer.

Lakoff–Turner (1987) a fogalmi metaforák rendszerét az irodalmi szövegekre is kiterjesztette. Ennek keretében a kognitív elméletnek megfelelően bizonyos szemantikai műveleteket neveznek meg a poétikai metafora jellegzetességeiként, vagyis konceptuális erejüként. Ezek a következők: a kiterjesztés (a metafora kiterjed szomszédos fogalmakra is), a kidolgozás (a megszokottakon túl további kognitív tartományok és részesei a leképezésnek az adott fogalmi metaforán belül), a kritikus kérdés (a kérdés a metafora megszokott határaitra vonatkozik), a komponálás (több metafora konceptuális kapcsolatba hozása). E műveletek kétségtelenül erőteljesen jelen vannak a szépirodalmi szövegekben, de csak egy részükben, s ezzel együtt nem szépirodalmi szövegekre is jellemzők lehetnek, vagyis a szerzők minden szándékával ellentétben az irodalmi metaforák jelentéstani feltételeit nem sikerült megadni.

A metafora jelentésszerkezete többek között a következő tényezők révén lehet stílustényező nyelvi potenciálja révén, azaz a metafora hatása függ a két jelentésmátrix közötti leképezés következő tényezőitől:

a)

- a leképezés mértéke („sűrűsége”: a szemantikai tartományegyezések mértéke);
- a jelentésmátrixok közötti szemantikai távolság mértéke (folk teória, azaz tapasztalat alapján);
- a fogalmi metafora kidolgozottsága és kiterjesztése;
- a metaforikus kifejezés konvencionáltságának mértéke (feltűnőségének mértékében: a legkonvencionálisabb, főképp térbeli metaforikus kifejezés metafora voltát a befogadó többnyire nem észleli, mert feldolgozása minimális elméleti erőfeszítést kíván, a legkevésbé konvencionális metaforikus kifejezések viszont igen nagy mentális erőfeszítést váltanak ki, ezért feltűnőek);

b)

- a metafora hatóköre a szövegkörnyezetben;
- több metaforikus leképezés átfedésének mértéke;
- a metaforikus leképezés beépülése a szövegértelmebe.

József Attila *Ősz* (Tar ágak-bogak rácsai között) című versének első három szakasza igen szoros fogalmi és poétikai kapcsolatban álló metaforikus kifejezések értelem-szerkezete, amely a második három versszakban megszakad, nem folytatódik.

Tar ágak-bogak rácsai között
kaparásznak az őszi ködök,
s vaskorlátan hunyorog a dér.

Fáradtság üli a teherkocsit,
de szuszogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

Itt-ott kedvetlen, lompos, sárga lomb
tollázkodik és hosszan elborong.
A kövön nyirkos tapadás pezseg.

E három szakasz a folyamatos olvasásban először egyfajta leírásként jelenik meg a befogadó számára, amelyben egy körülhatárolható városi táj egyes részletei neveződnek meg, amelyben a természet tényezői (még) jelen vannak. A világ egyes dolgai saját főnévi megnevezésük révén reprezentálódnak (ág, köd, vaskorlát, dér, teherkocsi, mozdony, lomb), ellenben az igék és az állítmányi szerepű nyelvi egységek, a melléknevek mind metaforikusak a velük grammatikai (szigorúan szintagmatikus és mondattani) viszonyban levő főnevekkel kapcsolatba kerülve. E folyamatban a következő megértési orientáció válik uralkodóvá: A KÖD ÉLŐLÉNY, A DÉR ÉLŐLÉNY, A TEHERKOCSI EMBERI VAGY ÁLLATI LÉNY, A MOZDONY EMBERI VAGY ÁLLATI LÉNY, A LOMB MADÁR. Olyan szemantikai és grammatikai szerkezetek sorakoznak a versben meglehetősen következetesen, amelyek a befogadói figyelmet a főnevek által reprezentált entitásokra irányítják, vagyis ezek állnak a leginkább előtérben. A befogadás, a megértés e szakaszában az egyes metaforikus kifejezésekben a leképezés mértéke részleges, a konvencionáltság kismértékű, a szemantikai távolság forrás és cél között viszonylag

nagy (főképp az első és a harmadik versszak metaforikus kifejezéseiben), az egyes kifejezések hatóköre szűk (egy tagmondatra korlátozódik), nincsenek átfedések, az egyes entitások saját semleges kiindulópontjukat érvényesítik a nézőpontoszerkezetben, míg beszélői kiindulópont nem tapasztalható.

A három versszak folyamatos feldolgozása során az először elkülönülő egyes metaforikus kifejezések fokozatosan megmutatják jelentéstani és fogalmi átfedéseiket, és a leképezéseknek ez a versszövegben ténylegesen nyelvileg létrejövő összjátéka az egyes metaforikus kifejezéseket visszafordítja forrás és cél leképezése viszonyában. A metaforikus igék fokozatosan szó szerintiekké, míg az entitásokat jelölő főnevek fokozatosan metaforikussá válnak, a szöveg linearitásától eltekintő értelemszerkezetben, jelezve: a személyiség mindig valami mással viszonyban jelölheti ki (meg) önmagát, ha ez egyáltalán lehetséges. Ezért az összefüggő leképezések a következőképpen fogalmazhatók meg: AZ EMBERI LÉNY ŐSZI KÖD, HUNYORGÓ DÉR, FÁRADT TEHERKOCSI, SZUSZOGÓ MOZDONY, KEDVETLEN, LOMPOS MADÁR, NYIRKOS TAPADÁS. Bár ebben az értelmezésben a második versszak metaforikus kifejezései viszonylag konvencionáltak, kis szemantikai távolsággal, a megfordított leképezési viszonyban (kivált a köd, a dér és a tapadás esetében) igen nagy a szemantikai távolság, amely a megértés nagymértékű kognitív erőfeszítését és az imagináció nyitott konceptuális szerepét erősíti föl (részletesebben I. Tolcsvai Nagy 2003).

Érdeemes megemlíteni a blending (elegyítés, vegyítés) jelenségét is (Fauconnier 1994, Fauconnier–Turner 1998). E modellben nem konceptuális tartományok, hanem az azoknál kissé tágabb határú mentális terek kerülnek kapcsolatba egymással alapvetően folyamatszerűen: két mentális tér mint két input (bemenet) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és eképp negyedik tartományként hozza létre részleges kivetítésekkel a blendet. Nem minden blend metafora, például jellegzetesen blend a jelzős főnév. A blendingben a bemenetek közötti konceptuális távolság, a kivetítések mennyisége, a blend koherens volta, szokatlanságának mértéke fontos potenciális tényező a stílus számára.

2.4. A kompozitumszerkezet és a mondat

A nyelvi egységek kapcsolata nem formális. Nem valamely egymáshoz viszonyított üres helyek betöltése révén kerülnek nyelvi viszonyba egymással, nem is valamely mögöttes szerkezet felszínivé alakításával, hanem jelentéstani összefüggések révén. A nyelvi egységek (morfémák, szavak) egymást szemantikailag kölcsönösen kidolgozó viszonyba kerülnek. E viszonyok szintén sematizálódhatnak, nyelvtani szerkezeteket absztrahálva.

A nyelvi egységek komponensszerkezetekként vesznek részt egy összetett struktúrában, azaz kompozitumszerkezetben. A kognitív nyelvtanban az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással. A jelentéstaniilag összekapcsolódó jelentésszerkezetek komponensszerkezetekként funkcionálnak. Két komponensszerkezet jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódása hozza létre a magasabb rendű kompozitumszerkezetet. A két vagy több komponensszerkezet és a kompozitumszerkezet együttesen adja sematikusan, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. Langacker (1987: 277–326) valenciaviszonyokkal írja le a grammatikai szerkezeteket, méghozzá a következő viszonyösszetevők alapján:

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak; többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között;
- profilmeghatározottság: egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemezhetőséget, a felismerhetőséget);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;
- konstituencia: a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következve kombinálódnak és előre haladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

Ez a megközelítés az összetett nyelvi egységeknek olyan beláthatatlan sokféleségét nyitja meg, amelyek egy tanulmányban nem részletezhetők. Ezért itt csak az egyszerű mondat nyelvi potenciáljával foglalkozom röviden. Az egyszerű mondat egy elemi jelenet fogalmi leképezését elvégző szemantikai szerkezet. A prototipikus egyszerű mondatban (SVO) az alany az elsődleges figura, vagyis a trajector a profilált viszonyban a mondaton belül, a tárgy vagy határozó a másodlagos figura, vagyis a landmark. Az alany ágens, a profilált fizikai cselekvéslánc feje, aktív résztvevője egy aszimmetrikus interakciónak. A mondat az igéhez hasonlóan elsődleges és másodlagos figurák egymáshoz való viszonya, hiszen a mondatbeli ige az ezek mint trajector és landmark közötti viszonyt profilálja. Az alany mint nominális profilja megegyezik a mondat trajectorával, vagyis a mondat elsődleges figurájával.

Mind a főnevek, mind az igék episztemikusan lehorgonyzott összetevők, azaz nominálisok és temporális relációk. Az episztemikus lehorgányzásban egy (igen elvontan értelmezett) entitás elhelyezkedése specifikálódik egy jelenetben a beszélő és a hallgató ismereteihez képest (vö. Langacker 1987, 1991). Igék esetében az episztemikus lehorgányzást a mód és az igeidő, főnevek esetében a határozott/határozatlan specifikáció végzi el.

A résztvevők feltűnőségének kognitívan természetes és egyben hierarchikus rendje kijelölhető: elsődleges figura (alany), másodlagos figura (tárgy), alap (esemény-szituáció).

Az egyszerű mondat jelentésszerkezete többek között a következő esetekben lehet stílusteremtő nyelvi potenciálja révén:

- a prototipikus szerkezeti sémától való távolság (főképp a megfelelések, a profilmeghatározottság, a konstituencia vonatkozásában);
- a szerkezet begyakorlottságának és konvencionáltságának mértéke,
- a komponensszerkezetek közötti átfedések és megfelelések mértéke, megszokottsága vagy szokatlansága;
- a topik (elsődleges figura) konvergens kiterjedő aktivációval való szerkezetbeli konceptuális kidolgozásának mértéke;
- a topikhoz vezető kognitív ösvény jellege (hol helyezkedik el benne a topik), a kognitív ösvény és a megnevezett entítások feltűnőségének sorrendje;
- a profilált cselekvések mennyisége (egy vagy több);

- a mondatrészi szerep, a szemantikai szerep és a topik funkció azonossága vagy különbözősége, együttállási minták;
- a kompozitumszerkezeten belüli kompozitumszerkezetek (például a jelzős, birtokos jelzős főnevek) bonyolultságának foka;
- az explicit és implicit összetevők aránya.

Ottlik Géza Iskola a határon című könyvének első részében, melynek Az elbeszélés nehézségei címet adta, olyan mondat szerkesztéssel találkozik az olvasó, amely az egész mű értelmezését meghatározza. A mondatok viszonylag rövidek, jóllehet inkább a tagmondatok az igazán elemi szerkezetek, közelítve a fentebb vázolt prototipikus mondathoz. Egy (tag)mondat e műben tehát egy ténylegesen elemi jelenetet képez le, és minden további lényeges tudnivalót továbbad a következő tagmondatnak vagy mondatnak. Mindezt erősíti, hogy a topikok itt általában alanyok és cselekvők, és sokszor mondat eleji helyzetben vannak.

Az Iskola a határon mondat szerkesztésére a viszonylag rövid tagmondat és mondat jellemző, a tér- és időrendszer nyelvtani jelölése, a mondat szerkezet különböző síkú összetevőinek igen gyakran azonos helyzete, a prototipikus jelentés a szóhasználatban, a mondaton belüli és mondaton kívüli utalások átláthatósága, valamint az irodalmi nyelv társalgási megvalósulásának választékos és bizalmas vegyülete. Az így jellemezhető mondatok kisebb egységeket alkotnak a szövegen belül, helyi értékű nyelvi megbízhatósággal, amely nyelvi bizonyosság a regénybeli elbeszélők egymással vitatkozó szemléletében állandóan viszonylagossá válik a teljes szöveg szintjén. Vagyis a nyelvjátékok rendszerében egy-egy jelenetben az elbeszélés nyelvi formája érvényes, más jelenetek elbeszéltségéhez vagy ugyanannak más elbeszéltségéhez viszonyítva azonban kétségessé válik.

3. A szociokulturális összetevők

A stílusnak vannak olyan összetevői, amelyeket közösségi és kulturális értékek határoznak meg. Ezek az értékek a nyelvi kifejezés, szöveg megformáltságának a kommunikációs helyzettel kapcsolatos összetevőire vonatkoznak. A szociokulturális tényezők a kommunikációs helyzet, a nyelvi interakció tapasztalataiból vonódnak el és meghatározott nyelvi kifejezésekhez kapcsolódnak, a nyelvi variancia potenciálját kihasználva. A szocio- előtag a közösségben történő megismerést és kommunikációt jelöli, a kulturális utótag pedig a megismerés és kommunikáció kultúrspecifikus jellegét.

Langacker (1987) hangsúlyozza, hogy a szociolingvisztikai és egyéb értékek az adott kifejezés jelentésmátrixához tartoznak, ám ezeknek az értékeknek a kognitív (feldolgozási) tartománya különbözik a mátrix középponti részét adó bázisstartományoktól. Egyrészt a szociokulturális tényezők konceptuális szerkezetük részlegesen különbözik például a szójelentés konceptuális szerkezetétől. Másrészt a szociokulturális tényezők konvencionalitásának és elsáncoltságának mértéke nem feltétlenül egyezik meg ugyanazon kifejezések szűkebb szemantikai szerkezetének konvencionáltságával és elsáncoltságával.

A kognitív leírásban a szociokulturális tényezők kognitív tartományokban írhatók le a figura–alap viszonyban. A kognitív tartományok ezekben az esetekben azonban nem bázisstartományok, hanem elvont megismerési tartományok, amelyekben a figurák fogalmi metaforákban konceptualizálódnak, főképp A GONDOLATOK TÁRGYAK fogalmi

metaforában. Ezek a tartományok a komplex fogalmi szerkezetként feldolgozott nyelvi interakcióból származnak.

A stílus szociokulturális rétegzettségét az alábbi változók mentén részleteztem (Tolcsvai Nagy 1996):

- a magatartás mentén: durva, bizalmas, közömbös, választékos;
- a helyzet mentén: informális, közömbös, formális;
- az érték mentén: értékmegvonó (ironikus, gúnyos), közömbös, értéktelítő (patetikus);
- az idő mentén: közömbös, régies, újszerű;
- a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok mentén: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diáknyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei stb.

A szociokulturális tényezők stílusbeli szerepét az alábbiak szerint jellemzem. A szociokulturális tényezők a figura–alap viszonyokban mind a nyelvre vonatkoznak. Tehát például nem a magatartásnak általában van szerepe a stílus megjelenítésében, hanem a nyelvi kifejezések megformálására irányuló magatartásokénak. A tartományok különböző típusú kontinuumokat alkotnak, és minden tartományi kontinuumban altartományok különíthetők el, amelyekben a megvalósulások sűrűbbek, mint másokban. Az altartományok átfedik egymást a nem éles határu széléken. Négy szociokulturális tényező tartományában el lehet különíteni közömbös altartományt. A stilisztikai közömbösség nem a stílus hiányát jelzi, hanem azt, hogy nincsen előtérbe helyezett összetevő abban a tartományban. Másképp kifejtve: a közömbösség esetén a közömbös altartomány a központi altartomány, vagyis a közömbösként megértett nyelvi kifejezés esetében nincs szükség más nyelvi kifejezéssel való összehasonlításra, ill. a közömbös nyelvi kifejezés nem aktívál kiterjedő módon más nyelvi kifejezés(ek)e)t, az aktuális megértésben a tartománybeli háttér üres.

A magatartás tartománya a beszélőnek a nyelvi kifejezések, a szöveg megformálására irányuló magatartását konceptualizálja, a hallgató értelmezésében. Tehát nem a beszélőnek a hallgatóra irányuló közvetlen magatartásáról van szó. A magatartás tartománya kontinuumot alkot, melyben az altartományok a következők: durva, bizalmas, közömbös, választékos.

A helyzet tartománya a beszélőnek az aktuális kommunikációs szituációra vonatkozó értelmezését konceptualizálja a nyelvi kifejezések, szövegek megformálásában. A magatartás tartománya kontinuumot alkot, melyben az altartományok a következők: informális, közömbös, formális.

Az érték tartománya a beszélőnek a nyelvben leképezett aktuális jelenetre, szereplőire, dolgaira, cselekvéseire vonatkozó értékeléseit konceptualizálja a nyelvi kifejezések, szövegek megformálásában. Az érték tartománya kontinuumot alkot, melyben az altartományok a következők: értékmegvonó, közömbös, értéktelítő.

Az idő tartománya a beszélőnek a nyelvi kifejezésekre, szövegekre irányuló temporális viszonyát konceptualizálja a nyelvi kifejezések, szövegek megformálásában. Az idő tartományában nem az aktuális nyelvi interakció ideje (beszédidő) vagy a szöveg eseményideje érvényesül, hanem a nyelvi kifejezések, a szöveg történeti idővonalozásai, a beszélő bemutatásában és a hallgató értelmezésében. Az idő tartománya kontinuumot alkot, melyben az altartományok a következők: régies, közömbös, új (neológ).

A hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok tartománya kissé eltér az előző négytől, hiszen itt az altartományok nem skálaszerű kontinuumot alkotnak. A nyelvváltozatok nem stílustípusok önmagukban. Stílusbeli funkciójuk tekintélyi helyzetükből adódik, valamint az első három tartomány altartományaival való jellegzetes együttállásukból. Fontos altartományok: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diáknyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei.

Az egyes tartományok altartományai párhuzamosan érvényesülnek egy nyelvi kifejezés vagy szöveg stílusszerkezetében. Vannak jellegzetes együttállások, például viszonylag homogén stílusszerkezetek (az első négy tartomány mindegyikében közömbös jelleggel vagy a bizalmas, informális és értékmegvonó vagy közömbös együttállásban). Egy korábbi tanulmányomban befogadói válaszok alapján mértem a szociokulturális összetevők stílusbeli szerepét (Tolcsvai Nagy 2001b). Ebből az alábbi táblázat mutatja be két szinonim szó szociokulturális jellemzőinek megoszlását a válaszok százalékában.

1. táblázat

	<i>rendőr</i>	<i>zsaru</i>
magatartás	84 %-ban közömbös	76 %-ban bizalmas
helyzet	63 %-ban közömbös	79 %-ban informális
érték	86 %-ban közömbös	84 %-ban értékmegvonó
idő	81 %-ban mai	47/44 %-ban mai/újszerű
nyelvváltozat	92 %-ban sztenderd	79 %-ban városi népnyelvi

4. A stílusszerkezet

A szöveg általános szerkezete a szöveg vehikulumának mint globális formának a szerkezete és e szerkezet hozzájárulása a szöveg értelméhez. A szöveg értelemszerkezete a szöveg jelentésének a megértésben kialakított elrendeződése. (Mindkét kategóriára részletesen l. például van Dijk 1980; Tolcsvai Nagy 2001a.) A szöveg értelemszerkezete a szöveg strukturált értelme, „jelentése”. Az értelemszerkezet modellálása elválaszthatatlan a szövegalkotói és szövegmegértői műveletektől és folyamatoktól. A szövegértelem tehát a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen összetett reprezentációban való elrendezése. Ez az elrendezés a szövegek legnagyobb részénél a hallgató/olvasó elméjében történik meg, kisebb részénél kifejtett értelmezést kap, általában nyelvi formában, például mindennapi, tudományos (szövegtani, irodalomtörténeti, teológiai, hermeneutikai), jogi feldolgozó keretekben. A szövegértelem tehát a szöveg belső összefüggésrendszerének, műveleti sorainak a viszonylag állandó mentális szerkezetté alakított formája. A szöveg a beszélő és a hallgató által közösen kialakított (nagyjából azonos) szövegvilágban elhelyezett, egymástól függő entitások és események egy rendszert alkotó igazságát vagy hamisságát reprezentálja a szövegalkotó és szövegmegértő számára.

A stílusstruktúrát az alábbi kategóriapárokkal jelölt változókkal jellemeztem (részletesebben l. Tolcsvai Nagy 1996: 107kk, 245):

feltűnőség	–	semlegesség
dominancia	–	kiegyensúlyozottság – hiány
azonosság	–	ellentét

egyszerűség – összetettség
 linearitás – hierarchizáltság

Ennek megfelelően a szöveg stílusstruktúrája nem egyszerűen bizonyos nyelvi elemek egymás mellé helyezéséből ered, de nem is pusztán ezen elemek egymáshoz való (nyelvi) viszonyulásában (ahogy például Enkvist 1978 vagy Péter 1978 modelálja), hanem a nyelvi alapú stíluspotenciál, a szociokulturális tényezők és a szöveg általános szerkezete és értelemszerkezete összjátékából, ill. a szövegbeli stíluselemek stílusstruktúra-jellemzőiből.

Két modell állítható föl a szöveg stílusstruktúrájának általános jellemzésére. Az első modell szerint minden szövegnek van valamilyen stilisztikailag közömbös alapszintje (ez stilisztikailag közömbös, de nem stílus nélküli nyelvi elemek sorából áll), amelyből kiemelkednek a stilisztikailag feltűnő elemek. Ennek a modellnek a hátránya a közömbös elemek meghatározhatóságának bizonytalanságában van: nem biztos, hogy a közömbös kategória minden befogadó számára azonos. A másik modell szerint a szöveg nyelvi elemei mintegy önmaguk hozzák létre a szöveg stílusát saját összjátékuk révén, természetesen valamely megértői műveletsorban, amelyben a korábbi tipizált ismeretek mind a stíluspotenciált, mind a szociokulturális tényezőket illetően működésbe lépnek, ill. az adott szöveg típusának megfelelő tipikus stílusstruktúra mint elvárás jelenik meg, de e tudás nem zárt normaként, hanem nyitott, prototípus jellegű tudásként érvényesül. A második modell bonyolultabb, de pontosabban közelíti meg az itt tárgyalt kérdéskört, mert arra a kognitív pszichológiai belátásra épít, hogy egy nyelvi egység nagyobb mentális erőfeszítést kívánó feldolgozása (megértése) nagyobb stílushatást vált ki, mint a kisebb erőfeszítést kívánó.

A szöveg stílusstruktúrája emergens jellegű. A szövegbeli nyelvi egységeknek a befogadó által tulajdonított stílusa nem feltétlenül homogén, lehet akár igen vegyes is, ill. az esetek többségében tendenciaszerű: a nyelvi potenciál aktualizálódásának, az érvényesülő szociokulturális összetevőknek és a jellegzetes stílusstruktúráknak valamely jellegzetes, gyakran tapasztalható tipikus együttállásaként. A stílusstruktúra emergenciaként az egyes egyedi stílustulajdonításokból új, gyakran egyedi minőséget hoz létre, kivált az irodalmi szövegek esetében.

A szöveg stílusstruktúrájának rövid bemutatását Arany János A lejtőn című versének metaforarendszerén példázom. Az Arany-vers stilisztikailag, poétikailag és értelemszerkezetét tekintve három nagy egységből áll: az első négy sor az első, a második négy sor és a második versszak a második és a harmadik versszak a harmadik. Az első négy sorban egy jelentéstanilag igen sűrűn kialakított metaforarendszer szervezi a szövegértelmet és a stílushatást is a következő fogalmi metaforák által (a fogalmi metaforákra l. Kövecses 2002):

AZ ESTE MADÁR
 A LÉLEK MADÁR
 AZ ESTE ELMŰLÁS

E metaforasor mögött egy még alapvetőbb fogalmi metafora áll:

A LENT, LEFELÉ ROSSZ
 A FENT, FELFELÉ JÓ

A négy sor stilisztikai hatását az adja, hogy egyik metafora sincsen kimondva, csupán részei vannak megnevezve.

A vers második része kilép ebből a metaforarendszerből, hasonlatokkal operál, tehát egészen más stílus elemeket tesz a szöveg részévé, mint ahogy másról is beszél. A poétikailag és stilisztikailag lazább szövegszerkesztés pontosan megfelel a vers tematikájának: a beszélő menekül jelene elől, a múlt szépségén medítál.

A harmadik rész visszatér az első rész alapmetaforájához, beépítve a címet is a szövegbe a lefelé mozgás általános negatív fogalmi tartalmával, de itt már kifejtőbb a szöveg, hiszen teljes metaforával fogalmilag is kifejti: „Éltem lejtős útja ez”. Tehát a versben a következő szerkezeti párhuzamok mutathatók ki:

értelemszerkezet	jelen szembenezés	múlt menekülés	jelen szembenezés
stílusszerkezet	metafora	hasonlat	metafora

Vagyis a szöveg vázlatosan bemutatott stílusszerkezete jelentős mértékben hozzájárul a vers értelmezhetőségéhez. A már említett, teszttel végzett kutatásokban két, azonos eseményről tudósító napihír összehasonlító vizsgálatának eredményeként meg lehetett állapítani, hogy a szociokulturális tényezők jelentős eltérése a két szöveg teljes érthetőségi feltételeit megváltoztatta: az egyik hírszöveget az olvasók hírnek minősítették, a másikat viszont pletykának, szenzációnak, sztorinak (részletesen I. Tolcsvai Nagy 2001b).

5. Összefoglalás

A stílus olyan elméleti modellálását, leíró módszertanát javasoltam a fenti részekben, amely a kognitív nyelvészet keretében a nyelvi variancia stílusbeli megnyilvánulását a nyelvi potenciálból eredezteti, amely nyelvi potenciált a szociokulturális tényezők árnyalják és körülhatárolják, s mindez mindig valamely aktuális szöveg stílusszerkezetében valósul meg emergens módon. A vázolt modell így a stílust a nyelvi interakcióban megvalósuló, a beszélők nyelvi tudására alapuló, történeti, műveleti jelenségnek tekinti, a megformáltságból eredő viszonyjelenségnek, amely hozzájárul a szöveg értelméhez. A stílus így hozzájárul ahhoz, hogy a beszélő nyelvi kifejezésekkel leképezze a világ valamely jelenetét, és ezzel együtt kiemelten a beszélőnek az ehhez és a hallgatóhoz való viszonyát. A stílus eszerint nem egyes nyelvi kifejezésekhez kötődő állandó tulajdonság, hanem a történetileg meghatározott beszélő vagy hallgató által valamely okból a nyelvi kifejezéshez rendelt értelemösszetevő. A nyelvi potenciál aktualizálódásának, az érvényesülő szociokulturális összetevőknek és a jellegzetes stílusszerkezeteknek a gyakori tipikus együttállásaiból alakulnak ki a stílustípusok. Három protostílus különíthető el: a bizalmas, a közömbös és a választékos protostílus. A stílusra is vonatkozó nyelvi tudás (annak egy része) a szöveg megalkotásakor vagy megértésekor aktualizálódik, s az általa befogható horizonton belül létrehozza vagy értelmezi az adott szöveg megformáltságát (is), a voltaképpeni stílust, összeveti elvárásaival, melyek általában a korábban már megismert, szituációban, cselekvésekben, kontextusban elhelyezett (azokhoz kapcsolódó) szövegeken alapulnak. Mivel a kész szöveg megértéséről könnyebb számot adni, mint a készülőnek a megalkotásáról, ezért a stílushatás a stílus leírásának egyik legfontosabb alapja, jóllehet a hatás nem azonos a

stílussal. E leírással megkönnyíthető több kérdés megválaszolása. Ilyen kérdések a következők.

- Miképp lehetséges, hogy azonos szövegekhez azonos vagy eltérő stílusértéket rendelnek a hallgatók/befogadók?
- Milyen módszerrel lehet megállapítani és fogalmi keretben rögzíteni az eltérő stílustulajdonításokat, azaz milyen empirikus módszerrel lehet mérni a stílust?
- Mi a nyelvi rendszer és a stílus közötti viszony lényege, azaz miképp lehet kifejtően alkalmazni a kognitív nyelvészetnek azt a tételét, hogy a nyelvi egység egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus kapcsolata, és a szerkezet e kapcsolat dekontextualizációja révén alakul ki emergens módon?
- Milyen stílustipológia állítható föl az elméleti és empirikus vizsgálat eredményeképpen?
- Milyen összefüggés van a szövegtípusok és a stílustípusok között?
- Van-e különbség a mindennapi és a szépirodalmi szövegek stílusértékelése között?

IRODALOM

- Carter, Ronald–Nash, Walter 1990: *Seeing through language: a guide to styles of English*, Oxford, Basil Blackwell.
- Chafe, Wallace 1976: Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view, in C. N. Li ed.: *Subject and topic*, London, Academic Press, 25–55.
- van Dijk, Teun A. 1980: *Macrostructures. An interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*, Hillsdale, NJ., Lawrence Erlbaum.
- Eckert, Penelope–Rickford, John R. eds. 2001: *Style and Sociolinguistic Variation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Enkvist, Nils Erik 1964: On Defining Style, in N. E. Enkvist–J. Spencer–M. J. Gregory eds: *Linguistics and Style*, London, Longman.
- Enkvist, Nils Erik 1978: Stylistics and Text Linguistics, in W. U. Dressler ed.: *Current Trends in Textlinguistics*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 174–90.
- Fauconnier, Gilles 1994: *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*, New York, Cambridge University Press.
- Fauconnier, Gilles–Turner, Mark 1998: Conceptual integration networks, *Cognitive Science* 22/2, 133–87.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 1986: Schwindende Stabilität der Wirklichkeit. Eine Geschichte des Stilbegriffs, in H. U. Gumbrecht–L. K. Pfeiffer hg.: *Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements*, Frankfurt, Suhrkamp, 726–88.
- Halliday, M. A. K. 1978: *Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*, London, Baltimore, University Park Press.
- Halliday, M. A. K. 1985: *An Introduction to Functional Grammar*, London, Edward Arnold.

- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina.
- Kövecses, Zoltán 2002: *Metaphor. A Practical Introduction*, Oxford, Oxford University Press.
- Labov, William 1982: Building on Empirical Foundations, in W. P. Lehmann–Y. Malkiel eds.: *Perspectives on Historical Linguistics*, John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 17–92.
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1990: The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1/1, 39–74.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980: *Metaphors We Live By*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lakoff, George–Turner, Mark 1987: *More Than Cool Reason*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I*, Theoretical Foundations, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter.
- van Peer, Willy 1986: *Stylistics and Psychology. Investigations of foregrounding*, London, Croom Helm.
- Péter Mihály 1974: Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához, in Imre Samu–Szathmári István–Szűts László szerk.: *Jelentés és stilisztika*, Budapest, Akadémiai, 458–63.
- Péter Mihály 1978: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 12, 221–31.
- Pfeiffer, Ludwig K. 1986/1995: Produktív labilitás. A stílusfogalom funkciói, *Helikon* 278–305.
- Sandig, Barbara 1986: *Stilistik der deutschen Sprache*, Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Sandig, Barbara–Selting, Margret 1997: Discourse styles, in T. A. van Dijk ed.: *Discourse as Structure and Process*, (Discourse Studies 1.) London, SAGE Publications. 138–56.
- Semino, Elena–Culpeper, Jonathan eds. 2002: *Cognitive Stylistics. Language and cognition in text analysis*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Szathmári István 1994: *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály 1970: Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai, *Helikon* 420–48.
- Talmy, Leonard 1978: Figure and Ground in Complex Sentences, in J. A. Greenberg ed.: *Universals of Human Languages*, Stanford University Press, California, 625–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996: *A magyar nyelv stilisztikája*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001a: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001b: Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói válaszok alapján, *Magyar Nyelvőr* 299–319.

Tolcsvai Nagy Gábor 2003: A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat, in Bednatics G.–Bengi L.–Kulcsár Szabó E.–Szegedy-Maszák M. szerk.: *Hang és szöveg. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben*, Budapest, Osiris, 26–61.

A nyomdai munkálatokat a Gold Press nyomda végezte
(Szeged, Boldogasszony sugárút 53.)

Felelős vezető Illés Mihály

Felelős kiadó Büky László

Printed in Hungary